

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 9 (89) ВЕРЕСЕНЬ

2005

2005 вересень № 9 (89)

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 3783,
видане Держкомвидавком України 19.04.1999 р.

Друкований орган Луганського національного
педагогічного університету імені Тараса Шевченка
Видавництво ЛНПУ “Альма-матер”

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Луганського національного педагогічного
університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 12 від 24 червня 2005 р.)

Виходить 1 раз на місяць

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор –
проф. Харченко С. Я.
Перший заступник головного редактора –
проф. Синельникова Л. М.
Заступник головного редактора –
проф. Ужченко В. Д.
Відповідальний секретар –
проф. Галич О. А.
Члени редколегії:
проф. Гриценко П. Ю.,
проф. Зеленько А. С.,
проф. Тараненко О. О.,
доц. Унукович В. В.

Засновник – Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Збірник наукових праць, ліцензований ВАК України за напрямками: педагогіка, історія, філологія, біологія
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4 (12))

Матеріали номеру друкуються мовою оригіналу

EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief –
Prof. Kharchenko S. Y.
First Deputy –
Prof. Sinelnikova L. M.
Deputy –
Prof. Uzhchenko V. D.
Executive secretary –
Prof. Galich O. A.
Editor Board Members:
Prof. Gritsenko P. Y.,
Prof. Zelenko A. S.,
Prof. Taranenko O. O.,
Unukovich V. V.

Founder – Luhansk Taras Shevchenko National Pedagogical University

The collection of studies on Pedagogic, History, Philology, Biology licensed by the Higher Attestation Board of Ukraine (HAB)
(Bulletin HAB of Ukraine. – 1999. – No. 4 (12))

The materials are published in the original

Видавництво Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка „Альма-матер”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011.
Тел./факс: (0642) 58-03-20.
e-mail: mail@lgpu.lg.ua

© Луганський національний педагогічний університет імені Тараса
Шевченка, 2005

ВІСНИК
Луганського національного педагогічного університету
імені Тараса Шевченка
(філологічні науки)

Коректори: Ніколаєнко І. О.,
Колотовкіна Н. В.

Відповідальні за випуск:
професор Ужченко В. Д.,
доцент Лєснова В. В.,
доцент Марфіна Ж. В.,
доцент Шутова Л. І.

Здано до складання 25.05.2005 р. Підписано до друку 24.06.2005 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 18,44. Наклад 100 прим.
Зам. № 144.

Видавництво ЛНПУ імені Тараса Шевченка
„Альма-матер”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20

ЗМІСТ

Граматика і термінологія

1. **Сімонок В.П.** Лінгвістика і розвиток правознавчої науки на сучасному етапі 6
2. **Овчаренко В.М.** “Хвильова” теорія Й.Шмідта – Г.Шухардта 11
3. **Степаненко М.І.** Граматичне значення числа іменників як виразник локативної семантики в простому реченні 19
4. **Скорофатова А.О.** Мотивація назв корисних рослин у первинному семіозисі (на матеріалі української, російської та англійської мов) 30
5. **Малюк О.Ю.** Контрастивне вивчення семантики назв посуду в українській та російській мовах 39
6. **Лесовець Н.М.** Семантичні особливості ергонімів 44
7. **Франко О.Б.** Денотативна основа спонукального дискурсу (на матеріалі німецькомовного художнього тексту) 50
8. **Пірог І.І.** Дослідження німецької мови економіки: сучасний стан і перспективи 56
9. **Реутська Є.М.** Поняття мовна еліта та елітна мовна особистість 62
10. **Абрамичева О.М.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в працях молодогограматиків 67
11. **Ульшина О.М.** Обґрунтування необхідності вивчення емоційного компонента в семантичній категорії раціональне/емоційне 74
12. **Янюк Я.М.** Семантико-граматичний і структурний аналіз ад’єктивної фраземіки докторської дисертації Івана Франка 78
13. **Бибик С.П.** Семантичні категорії розмовної лексики 82
14. **Сюта Г.М.** Семантика й функції паронімічної атракції у тропеїчних структурах Б.Рубчака 86
15. **Жирик О.А.** Особливості розвитку семантики детермінологізованих лексичних одиниць 90
16. **Грицанова І.В.** До питання співвідношення слів однієї тематичної групи в різних мовах (на прикладі лексико-семантичної групи “одяг”) 97

Діалектологія

17. **Ніколаєнко І.О.** Лексика теслярства в українських східнослов'янських говірках 101
18. **Дворянкін В.О.** Просторова поведінка назв рис людини в українських східностепових говірках південної Донеччини 109
19. **Барилова Г.К.** Етнолінгвістична оцінка гри “Перепілочка” 120

Фразеологія

20. **Найрулін А.О.** Конотативні особливості фразеологізмів в епістолярії Михайла Коцюбинського 125
21. **Лазаренко О.О.** Явище дефразеологізації в сучасній німецькій

мові	132
22. Сухорольська С.М., Федоренко О.І. Аспекти зіставного опису фразеоматичних комплексів англійської та української мов	140
23. Скоробагатько Н.О. Концептуалізація соматичного коду культури в східноукраїнських фразеологізмах	144
24. Коломієць О.М. Особливість фразеологічних одиниць як номінативних знаків	149
25. Мрочко В.І. Процес ептонімізації (на матеріалі німецької мови)	154
26. Школяренко В.І. Активність фразеотворчої лексики сучасної німецької мови	159
27. Черевко І.В. Фразеологічне відображення народження та смерті як протилежних понять фізичного стану людини	163
28. Маслова Т.С. Концептуалізація тваринного світу у фразеологізмах фразеосемантичної групи “Розумова характеристика людини”	171
29. Шевченко Н.О. Слово-концепт – фразеологізм	176
<i>Мовна картина світу і дискурс</i>	
30. Ніконова В.Г. Концептуальна картина світу в трагедії В.Шекспіра “Гамлет”	183
31. Агошкова Н.В. Вплив екстралінгвальних та інтралінгвальних індикаторів на вербалізацію концептів життя і смерть у поезії періоду Великої Вітчизняної війни	192
32. Лисицкая Е.П. Концепт “закон” в русской и английской картинах мира	199
33. Федотова Н.М. Конотативність прізвиськ Луганщини	203
34. Яновська Г.В. Фрейм “свої – чужі” як важлива складова дискурсу преси: роль у створенні іронічного ефекту	207
35. Ужченко В.Д. „Помаранчева” новомова в підстилі мас-медіа	217
36. Пилипенко Р.Є. Німецький економічний дискурс у світлі інтердискурсивності	229
37. Черкашин С.В. Деякі стилістичні і прагматичні аспекти вивчення німецькомовних рекламних текстів	238
<i>Мова художніх творів</i>	
38. Должикова Т.І. Народна мова – основа мовотворчості П.Куліша (діалектні риси)	245
39. Моранькова О.В. Вставные конструкции как способы включения прецедентных текстов в поэтическую речь	248
40. Шутова Л.І. Психологічні основи художнього мовлення (на матеріалі колірної лексики)	256
41. Рудь С.М. Текстоброзрающая функция сравнений в идиостиле К.Паустовского (на примере повести “Романтики”)	259
42. Пушко В.Ф. Засоби передачі мовлення (діалог і монолог) у	

прозі Василя Барки	266
<i>Література</i>	
43. Назаров Б.В. Об'єкт і структура індивідуальної поетики	270
44. Стасик М.В. Побутовий вияв у творах У.Самчука	274
<i>Відомості про авторів</i>	281

Грамматика і термінологія

УДК 811.161.2'37

В.П.Сімонок

ЛІНГВІСТИКА І РОЗВИТОК ПРАВОНАВЧОЇ НАУКИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Проблема національного та запозиченого в українському термінознавстві завжди була важливою. Дедалі актуальніше постає питання про те, якою має бути українська термінологія: замкнутися у своєму вузькому національному колі чи, навпаки, дати простір чужомовним словам. Самі назви “чужомовні терміни” вказують радше на їхній генезис, а не статус у новій для них мовній структурі. Це дає підстави проаналізувати проблему запозичених термінів з погляду їхнього місця і функцій в українській мовній системі.

Такий напрямок у сучасній лінгвістиці є актуальним, бо він сприятиме утвердженню погляду на клас іншомовних слів як на органічну складову частину загальномовного словника мови-реципієнта.

Словник української мови завжди збагачувався іншомовними словами завдяки торговельним, економічним та культурним зв'язкам з іншими країнами, тому досить рано, головним чином з XIV ст., він поповнився юридичною термінологією, в основному німецького походження. Річ у тім, що в зазначену епоху з'являються нові за характером і походженням правничі інституції на території України. Поряд зі звичаєвим правом, що відображало правосвідомість українців і було писаним законодавством, упроваджується Магдебурзьке право, а пізніше Литовський статут – правові документи, які на той час становили важливий крок у напрямку до інтеграції з європейськими правовими нормами. Одним зі здобутків цієї інтеграції була виборча система міської адміністрації та суду. Це право також встановлювало порядок організації ремісничих цехів, регулювало питання торгівлі, регламентувало право опікунства, спадщини та покарання за різні види злочинів. Лексема *атестат* (нім. *attestat*, з лат. *attestatum* – те, що засвідчено) має значення “письмове посвідчення” (наприклад, про закінчення навчального закладу). Згодом це слово поширило свою семантику і стало означати “посвідчення про забезпечення продовольством і грішми військовослужбовців”.

Магдебурзьке право залишалося чинним в Україні ще й у добу гетьманування Б. Хмельницького. У другій половині XVII ст. було зроблено переклади цього законодавчого документа українською мовою. Вплив Магдебурзького права на суспільно-політичне, громадське й правове життя формував нові засади національної ментальності. Підтвердження цього можна знайти в Універсалі від 1721 р., в Інструкції гетьмана Апостола судам від 1730 р., у “Правах, по яких судиться малоросійський народ” 1743 р. та інших нормативних актах і кодексах, що безпосередньо стосувались України.

Литовський статут слід розглядати як складову частину українського права. Цей документ діяв протягом 36 років і разом із чинними звичаєвими нормами виконував роль правового кодексу. Деякі статті статуту зазнали впливу німецького права та частково польського. Найхарактерніша риса його полягає в тому, що він завершує тривалий попередній процес уніфікації стародавніх правових сепаратних систем давньоруських земель, об'єднаних під верховенством Литви. Уперше утворюється невелике за обсягом, проте цілком повне єдине загальне право. Хоч суверенітет України був обмежений владою князя Литви, проте ця влада не пригнічувала внутрішню автономію краю, що і дає підставу законодавцям визначити такий стан “державністю в державі”, або “латентною державністю”.

Слово *тюрма* (нім. Turm, польське *turme* – башта) означало спочатку “башта, де знаходяться ув'язнені”. Пізніше ця лексема отримала значення “правовий заклад, де відбувають покарання засуджені за кримінальні злочини та за серйозні правопорушення”. Це значення зберігається й понині.

Слово *ордер* (нім. Order з лат. ordo – ряд, порядок) означало “наказ верховного правителя”. Згодом воно поширило свою семантику і означає нині “письмовий наказ”, документ, що містить розпорядження державного органу про вчинення тих чи інших дій: 1) ордер на арешт; 2) ордер на отримання квартири; 3) касовий ордер; 4) розташування військових кораблів у похідному порядку; 5) один з видів архітектурної композиції (тосканський ордер, доричний ордер, іонічний ордер і т. ін.); 6) зворотній надпис на векселі; 7) зоологічний розряд; 8) математичний ступінь, порядок. Історизмами є слова *вергельд*, *вира* (вирок).

Серед французьких запозичень наявні такі назви: *бандитизм*, *досьє*, *трибунал* (революційний), *шантаж*.

Колоніальна експансія Англії розпочалась у XVII ст. В епоху розквіту капіталізму та на перших етапах розвитку імперіалізму англійський капітал проникнув майже в усі частини світу. Колонії Англії були в Індії, Північній Америці, Австрії, Новій Зеландії, на островах Океанії, у Південній і Центральній Африці та Єгипті. Разом з колонізацією, а також у результаті створення англійських торговельних і промислових підприємств у Китаї, Японії, Ірані та інших країнах відбувалося примусове поширення англійської мови. У зв'язку з цим, а також у зв'язку з економічними успіхами США англійська мова у XX ст. виходить на перше місце. Приплив галліцизмів та германізмів майже припиняється, проте широким потоком вливаються англіцизми. Вони проникають в усі сфери життя, торкаючись також і правової термінології. З'являються нові назви злочинів: *рекет* (англ. racket) – злочинне вимагання; *кіднепінг* (англ. kid – napping) – викрадення дітей з метою викупу.

Уніфікація терміноелементів – необхідна умова адекватного сприйняття правового тексту, професійного відтворення його під час

перекладу.

Генетична неоднорідність сучасної української правничої термінології сформована на основі об'єктивного й закономірного співіснування національної та інтернаціональної підсистем. Процеси поєднання у такій особливій знаковій системі, як юридична, пояснюються кількома причинами.

Україна “як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере активну участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів” [1, 1165] держави в політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній та спортивній сферах.

Міжнародні договори України укладаються з іноземними та міжнародними організаціями від імені України, уряду, міністерств та інших органів державної виконавчої влади. Від імені України укладаються міжнародні політичні, територіальні та мирні договори; ті, що стосуються прав та свобод людини; договори про громадянство, про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях та ін.

В умовах реформування правової системи, активної законотворчої діяльності завдання як працівників, так і мовознавців полягає в тому, щоб піддати правову норму т. зв. критиці, метою якої є встановити чи дана норма є чинною правовою нормою, а також забезпечити правильний (автентичний) текст норми, вкладеної в письмовій формі.

Постійна зміна життєвих обставин вимагає такої ж адекватної оцінки законодавчого характеру. У зв'язку з історичною зумовленістю наших пізнавальних інструментів виникає потреба заново оцінювати методологічний арсенал. Відома недосконалість статей Кримінального кодексу України, Адміністративного кодексу України, Цивільного кодексу України та інших.

Щоб позбутися “патологій” чинного законодавства, потрібний критичний аналіз їх причин, а це означає, що догматична юриспруденція ніби вимушена переходити від застосування права до відносно самостійної правотворчості. Тут догматика стикається із політикою права, наймолодшою галуззю юриспруденції.

Поняття критика патологій у юриспруденції – це поняття Нового часу, якого не знало правознавство попередніх поколінь. На сучасному етапі розвитку юридичної науки (після Бальтасара Грасіана-і-Моралеса (1601 – 1658)) воно відновлене філософом права, нашим сучасником К.Жолем.

Політика права бере початок від критики чинного права й займається питаннями правотворчості. Об'єктом цієї галузі є питання не про чинний закон, а про закон, який має бути виданий і повинен діяти у зв'язку з новими соціальними потребами. Такий перспективний погляд

пов'язаний з оцінюванням лексико-термінологічних основ законодавчих актів.

Тому варто вести мову із приводу тих проблемних аспектів, які в перспективі варто було б усунути, а мовний виклад окремих статей удосконалити.

В юридичній терміносистемі української мови особливе місце з-поміж поширених понять займають номінації на позначення міжнародних стосунків між державами, що виникають в результаті спільної боротьби зі злочинністю та реалізацією курсу на здійснення взаємної допомоги.

На синхронному рівні у сучасній правничій мові можна виділити підсистему, пов'язану з міжнародними правовими діями, а в ній – як значний пласт лексики – спільнослов'янські назви, більш давні запозичення та нові.

Інтернаціоналізми – це той шар термінолексики, який перебуває завжди під увагою мовознавців. Іншомовні елементи, пов'язані з транснаціональним характером злочинності, активно функціонують у сучасній українській мові, незважаючи на критичне ставлення до них. На цій основі виникають так звані лексичні паралелізми.

Процеси суспільного розвитку відображають активну протидію наростанню злочинності, появі нових її форм. На цій основі формується змінена система української термінології.

Ознака нового часу відображена в неусталеності та неуніфікованості термінів, що потрапляють у національну мову через посередництво інших мов-продуцентів. Таких варіантів номінації виникає кілька. Таким чином, два і більше термінів, що позначають одне і те ж поняття, називають лексичними паралелізмами, стають ознакою новосформованої системи. Наприклад: *рекет, вимагання, проституція, сексуальні послуги, секс-бізнес*.

Так, термінолексема *торгівля жінками* має кілька паралельних номінацій. Кожна з них запропонована різними міжнародними організаціями: Європол, Європейською комісією, Міжнародною організацією з питань міграції (МОМ), Радою Європи (Парламентська Асамблея). Ряд термінологічних сполучень – лексичних паралелізмів – набуває такого вигляду: *торгівля жінками; торгівля жінками і примусова проституція; експлуатація проституції; торгівля жінками з метою надання так званих сексуальних послуг; торгівля жінками для цілей сексуальної експлуатації; транснаціональна торгівля жінками; тіньовий ринок жінок у процесі глобалізації; торгівля жінками як тіньова економіка*. До ряду цих понять долучають і близькі за змістом (синонімічні) – секс-бізнес, секс-індустрія; сексуальне насильство та дискримінація.

У ст. 149 Кримінального кодексу України (К., 2001) використовується термін *сексуальна експлуатація*. Ст. 303 цього ж Кодексу під назвою “Проституція або примушування чи втягнення до

заняття проституцією” фіксує термін *примушування чи втягнення до заняття проституцією* [2, 1104].

В англійській мові термін *торгівля жінками* (white slavery) має в законодавчих актах (1910, 1986) уточнене й розширене поняття у вигляді термінологічного словосполучення *торгівля жінками або дівчатами і злочини, пов'язані з цим паралельно* [3, 1321].

У німецькій мові, як і в українській, зафіксовані лексичні паралелізми: *die Zwangsprostitution* – *примусова проституція* і *die Prostitutionsausnutzung* – *експлуатація проституції* і зафіксований паралельний варіант терміна *Frauen – handle fiir die Sexausnutzung* – *торгівля жінками для сексуальної експлуатації* [4, 1003]. У законодавстві Німеччини активно функціонують і терміни *нелегальна торгівля, контрабанда людей, торгівля жінками* [4, 569].

У французькій мові зафіксований такий же розгалужений спектр термінологіки на позначення *торгівлі жінками*: *le marche de femmes: la prostitution de la contrainte* – *примусова проституція*; *l'exploitation de la prostitution* – *експлуатація проституції*; *le marche de femmes pour le but de l'exploitation sexuelle* – *торгівля жінками з метою сексуальної експлуатації* [5, 189, 173, 315].

Терміном, запропонованим ОБСЄ, стала терміносполука *контрабанда людей*. У Сполучених Штатах Америки користуються терміном *нелегальна торгівля*, що означає вербування, викрадення людей або її організацію, передачу з рук в руки, переховування або перевезення особи під загрозою застосування сили чи примушення, шляхом шахрайства, введення в оману або шляхом купівлі-продажу, обміну, передачі або одержання особи з метою обернення цієї особи в примусове рабство, поневолення або застосування щодо неї подібної до рабства практики, примушення до підневільної праці чи служби або інші різновиди кримінальної експлуатації.

Лексичні паралелізми утворені, як правило, через наявність кількох іншомовних варіантів, також через намагання українських мовознавців-термінологів і працівників запропонувати найбільш адаптовані до умов практики термінологічні відповідники. У підсумку це і створює проблему, яка програмується на далеку перспективу. Адже через поширений характер злочинності взаємозв'язки держав світу триватимуть і поглиблюватимуться. Однак номінації тієї самої злочинної дії різними за фонетичним складом і походженням термінами не сприятимуть установленню співпраці представників структур різних держав і швидкому їх розумінню.

Отже, у міжнародній практиці наявний різнобій у використанні термінів на позначення того самого поняття. На нашу думку, критерієм відбору того чи іншого терміна має бути принцип уніфікації, і якщо йдеться про злочинність, що поширюється поза межі держави, то номінація тих чи інших понять особливо має враховувати принцип інтернаціоналізації, адекватної співвіднесеності з термінами, що наявні в

міжнародній практиці. Цим можна уникнути семантичної ізольованості кожної мови, неоднакових асоціативних відтінків у сприйнятті термінів, їх тлумачень, а найголовніше – удосконалити переклад спеціальних правничих текстів з однієї мови на іншу.

Література

1. **Закон** України про міжнародні договори України // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. – К., 1996. 2. **Науково-практичний** коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 / За ред. М.І.Мельникова, М.І.Хавронюка – К., 2002. 3. **Oxford**. Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 1989. 4. **Большой** русско-немецкий словарь. – М., 2001. 5. **Немецко-русский** словарь – М., 1992. 6. **Ганшина К.А.** Французско-русский словарь. – М., 1977. 7. **Бурбело В.Б.,** Венгренувська Г.Ф. Словник французько-український, українсько-французький. – К., 1994.

Creation of legal terminology is one of the most important tasks of linguistics. Special attention is paid to those terms that have a number of lexical meanings. So perceive equivalently legal text, one should unify the mentioned elements of the term.

УДК 81'1 (477) + 81'1 (470)

В.М.Овчаренко

„ХВИЛЬОВА” ТЕОРІЯ Й.ШМІДТА – Г.ШУХАРДТА

Методика моделювання конкретних генетичних відношень між мовами на індоєвропейському матеріалі в компаративістиці II половини XIX ст. призвела до виникнення моделі “родовідного дерева” А.Шлейхера, яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, і “хвильової” моделі Й.Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших та багатосторонність їх взаємозв'язків.

Працю А.Шлейхера “Теория Чарльза Дарвина в применении к науке о языке” (1863) було перекладено та опубліковано російською мовою в 1864 р. [1], “Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индогерманских языков” – у 1865 р. [2], а “Сравнительную грамматику индоевропейских языков” – у 1866 [3]. Вибірки з праць А.Шлейхера опубліковано в хрестоматії “История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях” (1964) за ред. В.Звегінцева [4].

Праці Й.Шмідта українською й російською мовами не публікувалися. Працю Г.Шухардта “Вибрані статті з мовознавства” було

видано російською мовою в 1950 р. [5].

Метою статті є висвітлення основних положень „хвильової” теорії Й.Шмідта – Г.Шухардта. Мета передбачає такі завдання: 1) огляд праць українських і російських мовознавців кінця XIX – початку XX ст., які вміщують відомості про „хвильову” теорію; 2) огляд праць Й.Шмідта та Г.Шухардта, у яких викладено основні положення теорії „хвиль”.

А.Михайлов у навчальному посібнику “Опыт введения в изучение русского литературного языка и письма” (1911) подає основні твердження моделі “родовідного дерева” та “хвильової” моделі, а також вдало ілюструє поданий матеріал схемами [6]. Подібний матеріал міститься в працях С.Кульбакіна “Язык и языки” (1911) [7], П.Бузука “Основные вопросы языкознания” (1924, 1926) [8], К.Німчинова “Український язык у минулому й тепер” (1926) [9], М.Сулими “З історії української мови” (1927) [10] та ін.

На загальному фоні залишилася непомітною спроба І.Кожина видати невелику за обсягом працю “Теория волнообразного развития языков” [11], у якій автор намагався викласти основні положення теорії Й.Шмідта.

Незважаючи на вагомий вплив праць А.Шлейхера, його теорія “родовідного дерева” ніколи не розглядалась як щось незаперечне. Поряд зі схемою А.Шлейхера мали силу погляди Ф.Боппа про зв’язок балтійських та слов’янських мов з арійськими та висунута Е.Лоттнером теорія європейської мовної єдності [12, 40; 13, 183]. Водночас Г.Ебель обстоював думку про те, що для кожної мови були характерні двосторонні зв’язки. Ці погляди пізніше відбилися в працях Х.Грассмана та В.Зонне, в яких автори доводили існування тісного зв’язку між грецькими та індійськими мовами [12, 40]. Ідею “безперервності специфічних мовних зв’язків” висловлював А.Пікте (1959) [14, 122]. Г.Шухардт (1870) різко протиставив теорію географічної безперервності мов теорії “родовідного дерева”. Замість теорії розпаду індоєвропейської прамови Г.Шухардт запропонував теорію змішування та схрещування мов, ставлячи під сумнів цілісність мови в географічному просторі і вказуючи на географічну безперервність мов і діалектів.

Отже, поряд з теорією “родовідного дерева” виникла заснована вже на принципі лінгвістичної безперервності теорія, яка моделювала походження мов у вигляді поступових переходів від одних мовних груп до інших на тлі тісного їх контактування (зважаючи саме на конвергенцію). Б.Серебренніков з виникненням “хвильової” теорії пов’язує зародження методів лінгвогеографії [14, 121 – 122].

Й.Шмідт першим протиставив теорії “родовідного дерева” теорію “хвиль” як самостійну точку зору на взаємозв’язок та членування індоєвропейських мов у своїй доповіді на 28 з’їзді філологів у Лейпцизі “Зв’язки спорідненості індогерманських мов” (1872). Але Г.Шухардт раніше від Й.Шмідта розробив теорію географічного варіювання мов (1868) та описав доцільність її запровадження в лекції (1870), на якій

були присутніми, за словами самого Г.Шухардта, Г.Курціус, А.Лескін, Г.Пауль, К.Бругман та ін. Сама праця була надрукована в 1900 р. Поділяючи точку зору Й.Шмідта, Г.Шухардт не тільки відзначив, що “прийшов до цілком подібних результатів з приводу відношень, які існують між романськими мовами” [5, 272], а й зазначив, що вони з Й.Шмідтом не були повною мірою оригінальними дослідниками, які відкинули теорію “родовідного дерева” як занадто спрощену й схематичну, а були прямими послідовниками свого вчителя А.Шлейхера, який, за спогадами самого Г.Шухардта, викладав йому й іншим студентам свої погляди на поступове варіювання мов у приватній бесіді [5, 272 – 273].

Це, звичайно, не зменшує ролі цих лінгвістів у дослідженні історико-мовних процесів, а лише вказує на наступність як важливу особливість розвитку науки, зокрема мовознавства.

У своїй доповіді “Про класифікацію романських діалектів” (1870) Г.Шухардт зазначає, що теорія “родовідного дерева” не може опертися на реальний ґрунт, і протиставляє їй теорію географічного варіювання мов, згідно з якою в усій області розповсюдження романських мов відмінності в діалектах безпосередньо пов’язані з їх територіальним розташуванням [5, 122 – 123]. Дослідник виділяє чотири різновиди географічного варіювання: 1) у межах певної території воно виражається у цілком однорідній формі; 2) чітко розрізняються дві групи, які поступово переходять одна в одну; 3) між першою і другою групами чітко виділяється проміжне утворення; 4) ці групи відокремлюються одна від одної певною прикордонною межею, по обидві боки якої має місце тенденція до зближення або до взаємного наслідування [5, 125]. Г.Шухардт, таким чином, доводить обмеженість генеалогічної класифікації мов, припускаючи “змішування двох різних у своїй основі мов”, але це “змішування” відбувається за певних умов і є лише перехідною стадією, яка виникає внаслідок культурної або політичної переваги того чи іншого прикордонного діалекту: “той чи інший прикордонний діалект починає впливати на сусідній, пронизує і ніби перетравлює його” [5, 125 – 126]. При зіткненні двох однаково сильних діалектів змішаний діалект, за Г.Шухардтом, не буде життєздатним та не зможе самостійно розвиватися.

Г.Шухардт визначає й обґрунтовує “закон” географічного варіювання мов, згідно з яким воно є наслідком доцентрової сили, яка спрямована на нівелювання відмінностей, яка може привести, однак, тільки до певного їх пом’якшення. Дослідник припускає також самостійний розвиток мов з однієї спільної прамови без зіткнення між ними і пояснює це також географічним чинником [5, 134 – 135].

Учений робить висновок, що мовознавці “позбавлені можливості визначити як область поширення окремого діалекту, так і область розповсюдження окремих його фонетичних особливостей” [5, 137]. Та чи інша фонетична особливість порівняно великої території з’являється не

одночасно й не всюди, будучи породжена однаковими чи аналогічними умовами, але в якомусь пункті, звідки й починає поширюватися. Ця особливість рівномірно розподілена в різних напрямках на значні відстані, але місце її розташування, як правило, знаходиться віддалік від кордонів тієї території, яку вона займає. Г.Шухард звертається для прикладу до романських мов: “відзначивши на карті контурними лініями ті фонетичні та морфологічні явища, які спричинилися до перетворення латини в романські мови, ми знайдемо в цьому переплетінні ліній більш компактні або темні місця, де ці лінії перехрещуються густіше; іншими словами, ми встановимо центри пересування діалектних особливостей” [5, 139].

Й.Шмідт, узагальнюючи результати попередніх досліджень, перш за все відкидає будь-яку можливість генеалогічної класифікації мов й обґрунтовує безпідставність генетичного зближення як окремих мов, так і цілих мовних сімей. Він заперечує існування “проміжних прамов”, стверджуючи, що вони є лише науковими фікціями, завдяки яким суттєво полегшується дослідження, і що всі мови, виходячи з однієї спільної основи, утворилися цілком індивідуально й незалежно одна від одної. Уже в давні часи, за Й.Шмідтом, виникають паростки окремих наріч у вигляді різних звукових переходів у спільній мові, нових звуків і т. ін. Ці початки зі свого центра розповсюджуються на сусідніх територіях, на зразок того, як розходяться, наприклад, хвилі від кинутого у воду каменя. Чим далі водяні кола відходять від центра, тим стають слабкіші; так і новоутворення мови втрачають своє забарвлення, стають чимраз більш блідими, віддаляючись від центра свого виникнення. У другому центрі може з’явитися інша особливість, в третьому – третя і так далі, і всі вони також розійдуться, скажімо, концентричними колами і стануть дедалі слабшими, віддаляючись від центра, де вони вперше з’явилися. Розповсюджене коло однієї мовної риси легко могло перетинатися з таким же колом другої, третьої і так далі, і кола різних особливостей у своїх частинах могли легко зливатися; при цьому чим ближчими були центри виникнення тієї чи іншої мовної особливості, тим більший ареал вони займали одне в одному. Так, на початку в індоєвропейській мові виникли основні наріччя, між ними утворилися зв’язки, проміжні наріччя.

“Хвильову” модель можна представити на схемі¹:

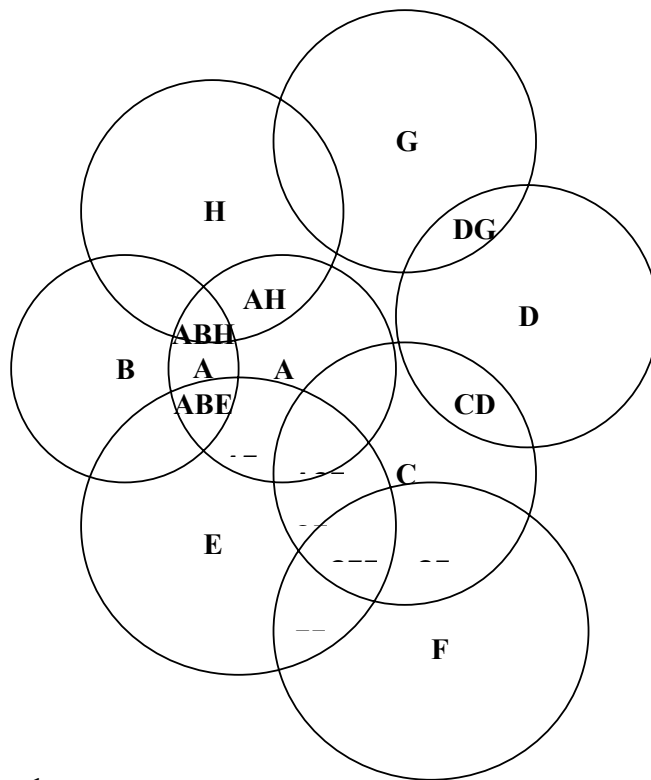


Рис. 1

На схемі ми бачимо діалекти А, В, С, D, E, F, H і проміжні наріччя АВ, АС, АЕ, СЕ, EF, АВЕ, АСЕ, ЕСF.

Й.Шмідт стверджує, що між усіма сучасними мовами індоєвропейської сім'ї існують зв'язки, які не дають змоги виділити ту чи іншу мову в окрему групу, а всі ці мови – ланки одного ланцюга. Індоевропейська мова ще на своїй прабатьківщині розпалася на багато різних наріч, причому між основними наріччями були проміжні. Пізніше ці проміжні мови зникли. Припустимо, зауважує дослідник, декілька наріч А, В, С, D тощо, які сильно відрізнялися одне від одного, пов'язані між собою посередніми ланцюжками, тобто середніми наріччями *a, b, c, d, e* тощо. Графічно це можна відтворити так:

¹ Інтерпретація наша за схемою А.Михайлова [8].

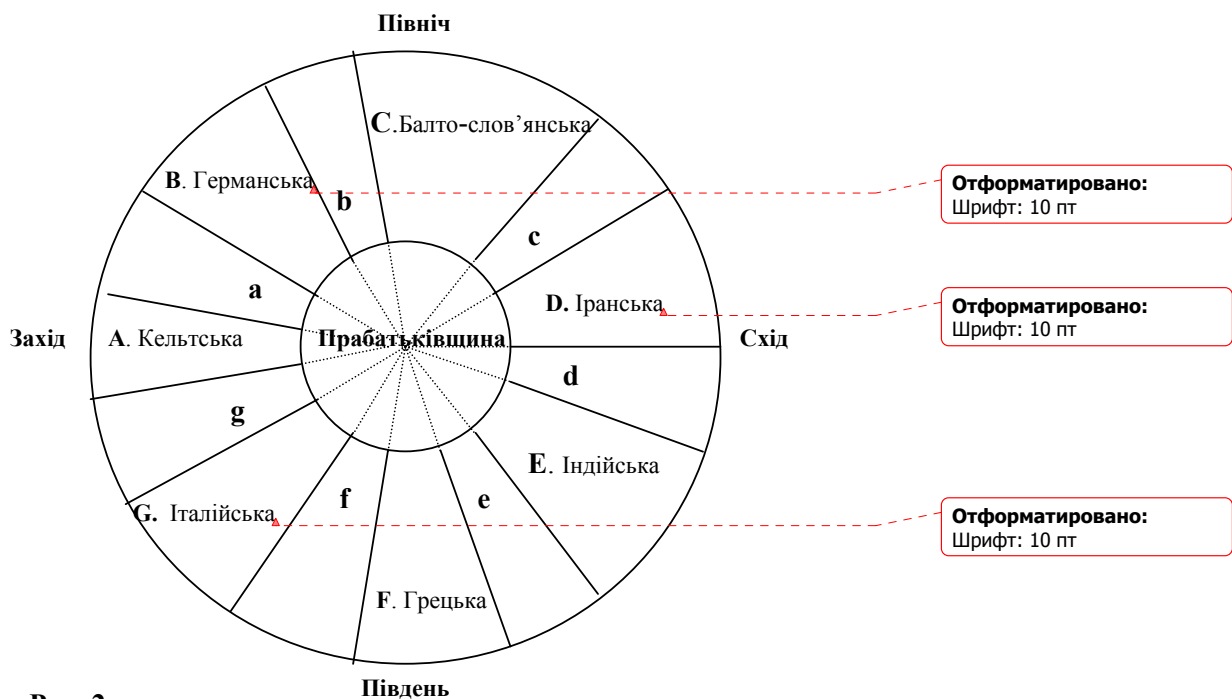


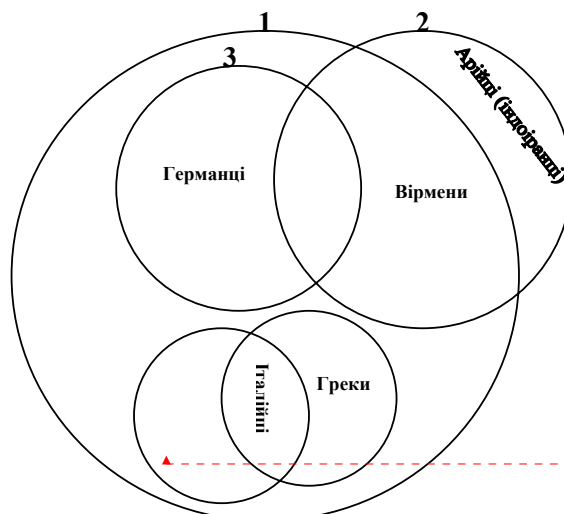
Рис. 2

Могло статися, що племена, які говорили на проміжних діалектах *a, b, c, d, e, f, g*, внаслідок якихось причин – політичних, релігійних або культурних – підпали під вплив племен, які говорили на наріччях **A, B, C, D** і т. д. Підкоривши собі носіїв зазначених наріч, мови **A** (кельтська), **B** (германська), **C** (балто-слов'янська), **D** (іранська), **E** (індійська), **F** (грецька) та **G** (італійська) виявляться тоді безпосередніми сусідами. Споріднені зв'язки між ними розірвуться, і народи **A, B, C, D** постануть окремими етнографічними одиницями, які дадуть пізніше кельтів, германців, балто-слов'ян, іранців, індійців, греків та італійців. Й.Шмідт виділяє такі проміжні мови: скіфську та сарматську – між спільнослов'янською та індоіранською; дакійську і фракійську – між спільнослов'янською, литовською на сході, кельтською на заході та грецькою на півдні; ілірійську – між кельтською та грецькою; фрігійську – між грецькою та вірменською і т. ін.

Дослідивши словники індоєвропейських мов, Й.Шмідт виділив у них спільні корені слів (основи) для вираження понять (назв металів, тварин, рослин тощо, наприклад, д.-нім. *iwa*, лит. *inwus*, д.-рус. *ива* і под.) і довів, що між усіма сучасними індоєвропейськими мовами існують зв'язки, які не дозволяють виділити ту чи іншу мову в окрему групу; що всі ці мови – ланки одного ланцюга. На думку вченого, германська, литовська та слов'янська мови, які можна об'єднати в північну групу індоєвропейських мов, пов'язані між собою 143-ма

основами, з яких 59 є спільними для 3-х груп, 50 – для германської і слов'янської груп, а 34 – для германської та литовської. Порівнюючи північну групу з індоіранською, Й.Шмідт виділяє 90 спільних основ, з яких 61 об'єднують індоіранську групу з литовсько-слов'янською, а 15 – індоіранську з германською.

Фонетичним та морфологічним явищам, які об'єднують ті чи інші мови, Й.Шмідт надає далеко більшої ваги і серед них виділяє такі: 1) перехід індоєвр. $a > e$ (в усіх індоєвропейських мовах, крім індоіранських, наприклад, санскр. *bharfvs* відповідає іран. *barami*, д.-гр. *φέρω*, лат. *fero*, ірл. *berim*, герм. *beru*, вірмен. *berem*, ст.-сл. *берѣ*), отже, за цією рисою в межах індоєвропейського мовного ареалу утворилися два угруповання; 2) перехід індоєвр. $k > \zeta, s, sz$ (індоіранські, вірменська, литовська та слов'янські мови, наприклад, числівник 100 у д.-гр. *ἑκατόν*, лат. *centum* (з *kentum*), герм. *hudert*, а в санскр. *çatam*, іран. *satem*, литов. *szimtas*, ст.-сл. *съто*), без зміни приголосний k залишився тільки в давньогрецькій, латинській та германських мовах; отже, за цією рисою індоєвропейської мови утворюються два ареали^{*}; 3) індоєвр. суфікс *-bh-* у Д. в. множини іменників змінився на *-m-* (в північній групі індоєвропейських мов, наприклад, санскр. *agnibhis* (вогнями), д.-гр. *εἰνηφιῖν* (ложам), лат. *hostibus* (ворогам)) і зберігся в індоіранських, латинській та грецькій мовах, наприклад, гот. *vulfam*, ст.-сл. *вльѡкомъ*, лит. *vilkamus*), за цією рисою також утворюються дві групи. Ареали цих явищ не збігаються, для кожного явища буде своя ізоглоса. Покажемо розподіл цих зв'язків між індоєвропейськими мовами на схемі:



Отформатовано:
Шрифт: 10 пт

Рис. 3 (умовні позначення: 1 – $a > e$; 2 – $k > \zeta, s, sz$; 3 – $bh > m$)

^{*} Пізніше відповідні мови одержали назви *мови-кентум* і *мови-сатем*.

За Й.Шмідтом, подібних рис, які об'єднують індоєвропейські мови в різні, постійно змінювані в сучасних індоєвропейських мовах групи, можна знайти чимало. Тому всі ці мови пов'язані між собою ланцюгом безперервних подібностей, у різних мов відмінні. Якщо, користуючись теорією А.Шлейхера, взяти за основу ту чи іншу подібність і за нею побудувати генеалогічне дерево, то довелося б утворити стільки дерев, скільки б ми знайшли подібних рис, тобто необмежену кількість. Отже, теорія “родовідного дерева” до розподілу мов за групами не може застосовуватися [6, 54 – 55].

Визначаючи місце слов'янських мов в індоєвропейській сім'ї, Й.Шмідт вважає безперечним фактом те, що балто-слов'янські мови знаходилися між індо-азіатською та європейською групою мов. Це положення дослідник доводить наявністю у спільнослов'янській мові таких звукових рис: 1) відповідає першій фонетичній рисі (див. тут і далі рис. 3); 2) велика кількість слів з *l* у коренях слів, як в індоєвропейських мовах, якому в азіатській групі відповідає звук *r*, наприклад, спільнослов. слоути, слава, д.-гр. *χλυτός*, лат. *inclutus*, герм. *(H)ludovig*, але санскр. *çrutas* (славний), іран. *srutas* (те ж); 3) вживання свистячих або шиплячих приголосних замість задньопіднебінного *k*, наприклад, спільнослов. съто і дес#ть, лит. *szimtas* і *deszimtis*, санскр. *çatam* і *daçan*, з одного боку, й д.-гр. *ἑκατόν* і *δέξα*, лат. *centum (kentum)* і *decem*, герм. *hund (kund)* і *tchun* – з іншого [6, 61 – 62].

Дві перші риси зближують слов'янські мови з індоєвропейськими, а третя – з індоіранськими (азіатськими). Таким чином, спільнослов'янська мова, за Й.Шмідтом, є ніби проміжною ланкою між індоєвропейською та азіатською групою мов на півдні Європи, подібно до того, як на півдні Європи такою ж ланкою є давньогрецька мова.

Ґрунтовні наукові розвідки Й.Шмідта можна звести до трьох пунктів: 1) ніколи не існувало однієї корінної європейської мови, відмінної від індоєвропейської; 2) коли розвивалися специфічні європейські риси мов, самі ці мови (тобто кельтська, грецька, італійська, германська, литовська і слов'янська) вже не були в усьому однакові; 3) через недосконалість мовознавчої науки історію мови не слід покладатися на достовірність таких лінгвістичних і етнографічних груп, як греко-італійська, германо-слов'янська і подібні [6, 59].

Навколо цих моделей точилися дискусії вчених: дослідники здебільшого протиставляли їх, але була спроба й поєднати ці моделі в одну синтезуючу діаграму, яка не дала очікуваних результатів [15, 21 – 22].

Сьогодні модель “родовідного дерева” розглядається вченими як динамічна модель, що схематизує процес мовної дивергенції, а “хвильова” модель – як статична модель, що демонструє синхронні генетичні взаємозв'язки мов на певному етапі минулого, які доповнюють одна одну.

Література

1. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке. – СПб., 1864.
2. Шлейхер А. Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индогерманских языков. – СПб, 1865.
3. Шлейхер А. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Звукоучение. – Воронеж, 1866.
4. Шлейхер А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М., 1964 – Ч. 1.
5. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. – М., 1950.
6. Михайлов А.В. Опыт введения в изучение русского литературного языка и письма. – Варшава, 1911.
7. Кульбакин С.М. Язык и языки. – М., 1911.
8. Бузук П.А. Основные вопросы языкознания. – 2-е изд. – М., 1924.
9. Німчинов К.Т. Український язык у минулому й тепер. – 2-е вид. – К., 1926.
10. Сулима М.Ф. З історії української мови. – Х., 1927.
11. Кожин И. Теория волнообразного развития языков. [без дати й місця видання].
12. Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. – М., 1964.
13. Топоров В.Н. Индоевропеистика // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
14. Серебренников Б.А. Методы лингвогеографических исследований // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б.А.Серебренников. – М., 1973.
15. Климов Г.А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б.А.Серебренников. – М., 1973.

The article deals with the “wave” theory and corresponding methods of modeling of the history of languages.

УДК 811.161.2:81'367.332.1/3

М.І.Степаненко

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ ЯК ВИРАЗНИК ЛОКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

На формування плану змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + просторові межі реалізації процесуальної ознаки”, який передають речення структурної схеми S+P+Adv loc, впливають різні чинники. Це передусім семантика дієслова-предиката та іменника-заповнювача припредикатної позиції. Функцію значеннєвого маркера з погляду категорії локативності можуть виконувати префікси, що сполучаються з дієсловами-предикатами і входять до семного комплексу “простір”, прийменники (зокрема, вторинні), які разом з іменниками в тій чи іншій відмінковій формі обіймають правобічну позицію, граматичне

значення виду дієслів-предикатів чи граматичне значення числа іменників-заповнювачів правобічної або лівобічної позицій. У пропонованій статті зроблено спробу з'ясувати вплив семантичного протиставлення одиничність/множинність на конституювання локативного значення в реченнях, утворених за зразком структурних моделей S+P+Adv [prep+Nx] loc і S+P+Adv [Nx] loc. Ця проблема, як відомо, не знайшла належного розв'язання в українському мовознавстві.

Граматичне значення числа іменників сприяє розрізненню як диференційованих значень, що виступають складниками загальних планів змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям руху процесуальної ознаки: вихідний пункт руху або кінцевий пункт руху”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях руху процесуальної ознаки”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки”, так і семантичних відтінків, які вичленовуються в складі окремих диференційованих значень. Речення, у яких роль виразника типу локативності може виконувати граматичне значення числа іменників-репрезентантів позицій S та Adv [prep+Nx] loc [Adv [Nx] loc], представлені такими структурними субмоделями: S+P+Adv [3-ЗА+Ngen] loc [dir:start], S+P+Adv [3-ПОЗА+Ngen] loc [dir:start], S+P+Adv [ДО+Ngen] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПО+Nloc] loc [stat], S+P+Adv [СЕРЕД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОСЕРЕД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [3-МЕЖИ/3-МЕЖ+Ngen] loc [dir:start], S+P+Adv [3-ПОМІЖ/ 3-ПОМЕЖИ+Ngen] loc [dir:start], S+P+Adv [3-ПРОМІЖ/3-ПРОМЕЖИ+Ngen] loc [dir:start], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПОМІЖ/ ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПОМІЖ/ ПОМЕЖИ+Ngen] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir:fin], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat]. Розглянемо окремо речення названих структурних субмоделей.

Реалізовані синтаксичними конструкціями структурних субмоделей S+P+Adv [3-ЗА+Ngen] loc [dir:start], S+P+Adv [3-ПОЗА+Ngen] loc [dir:start] диференційовані значення “напряму реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху: напрям руху з-за меж локативного орієнтира” і “напряму реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху: напрям руху з протилежного або зворотного боку локативного орієнтира”, які виступають видовими щодо родового локативно-директивного плану змісту “напряму реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху”, не завжди чітко протиставляються. Функцію конкретизатора часто виконує контекст. Проте це не єдино можливий засіб розрізнення виділених вище значень. На формування семантики

можуть впливати граматичні чинники, зокрема, число іменників-заповнювачів позицій Adv [З-ЗА+Ngen] loc [dir] і Adv [З-ПОЗА+Ngen] loc [dir]. Так, якщо правобічні поширювачі (субстантиви – назви будівель, споруд різного призначення, огорож) набувають форми множини, а лівобічні поширювачі (іменники – назви істот) мають форму однини, речення повідомляють не про напрям руху з протилежного або зворотного боку просторового об'єкта, а про напрям руху з-за меж простору. Диференційна ознака “фасад, яскраво виражений зовнішній, лицьовий бік”, яка закладена в значеннєвому обсязі названих іменників-репрезентантів напрямковості, розвивається, у результаті чого речення зазнає семантичної трансформації. Пор.: *Хлопець виходив із-за будинку*, *Хлопці виходили з-за будинків*, *кожен із-за свого* → “напряму руху з протилежного або зворотного боку локативного орієнтира” і *Хлопець виходив з-за будинків* [= з-за меж простору, де розташовуються будинки] → “напряму руху з-за меж локативного орієнтира”.

У реченнях структурної субмоделі S+P+Adv [ДО+Ngen] loc [dir:fin], які передають значення 1) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху в межі локативного орієнтира”, 2) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху в бік локативного орієнтира”, 3) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху на локативний орієнтир, що являє собою об'єкт діяльності”, 4) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху на локативний орієнтир з обов'язковою контактною локалізацією”, розрізнявачем диференційованих значень є передусім план змісту основного носія валентності або граматична природа правобічного компонента. Значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху до певного локативного орієнтира без проникнення в нього” формують дієслова-предикати із семантикою “переміститися по горизонтальній або вертикальній осі на ближчу віддал до кого- або чого-небудь” (близитися, наблизитися, приблизитися, приступити, приступитися, дістатися): ...*сонце близилося до землі* (О.Стороженко); ...*комісар приступив до столу* (Ю.Збанацький). Воно виразно постає й тоді, коли в правобічній позиції у формі множини функціонують іменники – назви предметів, що мають внутрішній простір. Лівобічний поширювач при цьому обов'язково повинен усвідомлюватися як одиничний предмет і мати лише один числовий вияв. Взаємопов'язаному з ним заповнювачеві позиції Р також властива форма однини. Якщо ця закономірність порушується й іменник-репрезентант припредикатної позиції набуває форми однини, у реченні виникає семантична двозначність. Пор.: *Марко...прямує...до хат* (М.Стельмах) → “напряму руху до певного

локативного орієнтира без проникнення в нього” і *Марко...прямує до хати* → “напряму руху до певного локативного орієнтира без проникнення в нього” або “напряму руху до певного локативного орієнтира з проникненням у нього”.

Речення з припредикатним членом Adv [ПО+Nloc] loc належать до синтаксичних конструкцій-реалізаторів просторово-статичного і просторово-транзитивного значення. Пор.: *Машина повзла по піску* (Є.Гуцало), *Покотилась крапля крові По кептаріку, по смужку* (Д.Павличко) → trans і *Вона їздила по району* (П.Загребельний), *По полі люди блудять* (Б.Лепкий) → stat. Опозиція цілеспрямований рух/нецілеспрямований рух служить одним із найнадійніших засобів розмежування локативно-статичних планів змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в межах локативного орієнтира”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається на поверхні локативного орієнтира”. У реченнях, що виражають диференційоване значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в межах локативного орієнтира” основними виразниками предикатів є не статичні, а моторні дієслова, власне, питома вага перших майже не помітна порівняно з другими. Валентне ядро у складі моторних дієслів становлять дієслова нецілеспрямованого руху з різними диференційними рисами, як-от: “рух по землі” (*ходити*), “рух по воді” (*плавати*), “рух у повітрі” (*літати*), “невизначений рух” (*кружляти*), “рух по рівній поверхні” (*ковзатися*), “рух по похилій площині” (*качатися*), “рух із великою швидкістю” (*бігати*), “рух із малою швидкістю” (*плетатися*) й ін. Вони виступають у безпрефіксній і префіксальній формі. З дієсловом-предикатом активно сполучаються префікси РОЗ-/РОЗІ- та ПО-/ПІ-, які актуалізують сему “поширення дії в просторі”. Відтінок дистрибутивності посилюється тоді, коли з прийменником **по** корелює 1) подвійний або 2) редуплікований префікс: 1) ПО- + РОЗ- = ПОРОЗ- (порозходитися, порозлітатися); 2) ПО- + ПО- = ПОПО- (попоходити, попобігати). Поряд із дієсловами нецілеспрямованого руху функцію основного носія валентності рідше можуть виконувати дієслова цілеспрямованого руху з виділеними вище й іншими можливими диференційними ознаками, для яких типовою є безпрефіксна форма. Речення з валентною рамкою Р (дієслова цілеспрямованого руху)+Adv [ПО+Nloc] loc план змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки” передають тільки тоді, коли припредикатну позицію заповнюють прийменник **по** та субстантиви локативної й нелокативної семантики у формі множини. Виняток у цьому зв’язку становлять хіба що іменники групи *pluralia tantum*, які називають простори лінійного характеру (сходи), та іменники на зразок *жили, вени, капіляри, судини*. Для них єдино можливим є функціонування у складі

речень семантичної будови “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки”. Пор.: *Х біг по полю [по сходах...]* → loc [trans], *Х тік по венах [по судинах...]* → loc [trans]; *Х бігав по полю [по полях]* → loc [stat], *Х біг по полях* → loc [stat].

Речення структурних субмоделей S+P+Adv [СЕРЕД+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОСЕРЕД+Ngen] loc [stat] властиві два семантичні описи: 1) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в центральній (серединній) частині локативного орієнтира”, 2) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в центральній (серединній) частині простору, оточеного локативними орієнтирами”: *Оксана стояла серед кімнати* (Я.Баш), *Вони стояли посеред галяви* (О.Десняк) і *Серед скель, гайв, каміння Я гранітні мури стрів* (Олександр Олесь), *Він стоїть посеред натовпу* (І.Франко).

Позицію Р речень, які виражають подані вище два диференційовані значення, заповнюють однакові щодо семантики дієслова: лексеми зі значенням місцеположення (*сидіти, стояти, лежати, висіти*), місцеперебування (*примоститися, знаходиться, перебувати, зупинитися, розташуватися*), сприйняття зором, слухом, нюхом (*побачити, чути, пахнути, смердіти*), цілеспрямованого й нецілеспрямованого руху та переміщення (*іти, ходити, бігти, бігати, летіти, літати, тягти, тягати, волокити, волочити*), конкретної фізичної дії (*довбати, рубати, копати*), появи і зникнення (*з'явитися, виникати, схватися, зникнути*), поширення (*поширюватися, рознести* [чутку]). Досить часто роль предиката виконують дієслова на зразок *зеленіти, біліти, чорніти, синіти*, які виражають значення “набувати якоїсь ознаки”. Засобом розрізнення диференційованих значень “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в центральній (серединній) частині локативного орієнтира” і “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в центральній (серединній) частині простору, оточеного локативними орієнтирами” є насамперед іменники, які з прийменником **серед** формують правобічний поширювач, точніше, їхній план змісту, граматичні та семантико-граматичні ознаки. Щодо граматичних і семантико-граматичних ознак, то це вживання субстантивів у формі однини або множини чи здатність їх указувати на сукупну неозначену множинність (збірність). Пор.: *Х лежав серед ниви – Х лежав серед нив [пораних, будяччя...]*; *Х розташувався серед вулиці – Х розташувався серед вулиць [гаїв, лісу...]*.

Синтаксичні конструкції, утворені за зразком структурної субмоделі S+P+[ОБАБІЧ+Ngen] loc [stat], наділені здатністю репрезентувати два значення: “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія

відбувається з обох боків локативного орієнтира”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається з бокової сторони локативного орієнтира”. Пор.: *Обабіч шляху стояли ...пожежі* (Ю. Яновський) і *Хлопець біг обабіч дороги* (Ю. Смолич). Розрізнявачем цих значень виступає насамперед заповнювач лівобічної позиції: у реченнях із семантичним описом “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається з обох боків локативного орієнтира” він не може мати форми однини. Виняток у цьому зв’язку становлять іменники зі значенням збірності, які здатні вживатися в реченнях з обома семантичними описами. Пор.: *Хлопець стояв [ішов] обабіч дороги* → “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається з одного боку локативного орієнтира” і *Гурт стояв [ішов] обабіч дороги* → “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається з одного боку локативного орієнтира” або “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається з обох боків локативного орієнтира”.

Окремо необхідно сказати про речення, у яких правобічну позицію структурують прийменники **з-між/з-межи, з-поміж/з-помежи, з-проміж/з-промежи, між/межи, поміж/помежи, проміж/промеж** та іменникові словоформи. Вони реалізують значення “простір, оточений локативними орієнтирами”. Синтаксичні конструкції з припредикатними членами Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nx] loc, Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Nx] loc, Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nx] loc, Adv [З-МІЖ/З-МЕЖИ+Nx] loc, Adv [З-ПОМІЖ/ З-ПОМЕЖИ+Nx] loc, Adv [З-ПРОМІЖ/З-ПРОМЕЖИ+Nx] loc, передають 1) локативно-статичну (“носій процесуальної ознаки+процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в просторі, оточеному локативними орієнтирами”) і 2) локативно-директивну (“носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: напрям руху з простору, оточеного локативними орієнтирами”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: напрям руху в простір, оточений локативними орієнтирами”) семантику. Пор.: *Між дерев...маячили...силуети* (Ю.Смолич); *Вони бігали поміж дубів* (О.Довженко); *Дітвора бігає промеж жінками* (Г.Квітка-Основ’яненко) і *...смуги світла лягають з-між хмар на поле* (В.Бабляк); *Бісать вони між будинки* (Г.Хоткевич); *...[стежка] дереться поміж куці...угору* (П.Козланюк), *Проміж куців просовує...роги...марал* (В.Гжицький); *Двоє...діток...виринають з-поміж латаття* (Леся Українка); *Тінь...просвічується з-проміж куців* (О.Десняк).

Семантику “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напрям руху з простору, оточеного локативними орієнтирами”, закріплену за

реченнями структурних субмоделей S+P+Adv [З-МІЖ/З-МЕЖИ+Nx] loc, S+P+Adv [З-ПОМІЖ / З-ПОМЕЖИ+Nx] loc, S+P+Adv [З-ПРОМІЖ/З-ПРОМЕЖИ+Nx] loc, можна диференціювати на два локативно-директивні фрагменти: “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху: напрям руху з простору, оточеного двома локативними орієнтирами” і “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху: напрям руху з простору, оточеного кількома [багатьма] локативними орієнтирами”. Характерною ознакою іменника, який сполучається з прийменником **з-межи/з-між, з-поміж/з-помежи**, є те, що він виступає у формі множини. Форму однини мають лише ті іменники, у значенневому обсязі яких закладена сема “збірність”, “сукупність кого-, чого-небудь”. Якщо виникає необхідність передати значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху: напрям руху з простору, оточеного точною кількістю локативних орієнтирів”, заповнювач правобічної позиції функціонує у складі дескрипції Numx+Nx. Пор.: *Х витикається з-поміж двох віконниць; Х струментить з-поміж двох пальців*. У лексико-семантичному діапазоні заповнювачів правобічної позиції вичленовуються іменники на позначення локативних і нелокативних понять. Розряд перших утворюють лексеми – найменування типів ландшафтів, покритих рослинністю (очерети, верболози, смереки, верби), спеціалізованих територій із чітко окресленими розмірами (городи, поля), споруд, будівель та їх частин (будинки, кімнати): *...з-поміж верб та садків виринають...хати* (І.Нечуй-Левицький); *...з-поміж перекрить... Земля...шумить* (М.Бажан); *...огороди...виринають з-поміж хат* (Панас Мирний). До розряду других уходять лексичні одиниці на позначення частин якогось предмета (зубки, пальці, волосся, зуби, лацкани), парних предметів (очі, брови, роги), сукупності однорідних предметів (віття, коріння), певної сукупності істот – людей або тварин (гурт, полонені, здобувачі, стадо, череда, вівці, корови): *Воно посріблювалося з-поміж волосся* (С.Воробкевич); *...[краватка] вивалюється з-поміж лацканів піджака* (В.Яворівський); *З-поміж гурту...вийшов один чоловік* (П.Загребельний); *Ось він іде сам-один з-між городів* (О.Довженко). Ця закономірність поширюється і на речення, що входять до структурних моделей S+P+Adv [Prep+Nx] loc [dir:fin] (структурні субмоделі: S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Nacc] loc [dir], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Nacc] loc [dir], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Nacc] loc [dir], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [dir]), і S+P+Adv [Prep+Nx] loc [stat] (структурні субмоделі: S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [МІЖ/МЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПОМІЖ/ПОМЕЖИ+Ngen] loc [stat], S+P+Adv [ПРОМІЖ/ПРОМЕЖ+Ngen] loc [stat]), що реалізують значення “носій процесуальної

ознаки+процесуальна ознака+напря́м реалізації процесуальної ознаки: кінцевий пункт руху: напря́м руху в простір, оточений локативними орієнтирами” і “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в просторі, оточеному локативними орієнтирами”. Прикметно, що в розгляданих синтаксичних конструкціях локативно-директивний фрагмент “напря́м руху в простір, оточений кількома [багатьма] локативними орієнтирами” і локативно-статичний фрагмент “дія відбувається в просторі, оточеному кількома [багатьма] локативними орієнтирами” досить часто структурують іменники – найменування конкретних предметів у формі однини чи множини, які функціонують у двокомпонентному ряді однорідних членів речення, що має такі структури: Subx (sing)+con [i (=й), та (в значенні i)]+Subx (sing), Subx (plur)+con [i (=й), та (в значенні i)]+Subx (plur), Subx (sing)+con [i (=й), та (в значенні i)]+Subx (plur), Subx (plur)+con [i (=й), та (в значенні i)]+Subx (sing). Пор.: *X заховав [лист] між газету і журнал, X сховав [лист] між зошити та книжки, X сховав [насіння] між скриню та мішки, X поклав [зелень] між тарілки і миску і X стояв між хлівом і тином, X лежав між граблями і вилами, X загібав між хлівом і огорожами, X виблискував між тарілками і полумиском.* Члени обох виділених вище однорідних рядів характеризуються семантичною спорідненістю, між ними існують еднальні відношення, які виражають еднальні сполучники **і** (=й), та (в значенні **і**).

Як уже було відзначено, за семантичним протиставленням одиничність/множинність можуть розмежовуватися відтінки диференційованих значень. Мова йде про речення, утворені за взірцем структурних субмоделей S+P+Adv [ЧЕРЕЗ+Nacc] loc [trans], S+P+Adv [Ninst] loc [trans], S+P+Adv [ПО+Nloc] loc [trans], S+P+Adv [ПО+Nloc] loc [stat], S+P+Adv [НА+Nloc] loc [stat], S+P+Adv [В/У+Nloc] loc [stat], S+P+Adv [ЗА+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ПОЗА+Ninst] loc [stat], S+P+Adv [ЗА+Nacc] loc [dir:fin], S+P+Adv [ПОЗА+Nacc] loc [dir:fin]

У семантичному обсязі “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: шлях руху з метою виходу за межі локативного орієнтира” речень структурної субмоделі S+P+Adv [ЧЕРЕЗ + Nacc] loc [trans] чітко виокремлюються три диференційовані значення: 1) “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що перетинає простір з одного боку на інший над його поверхнею”; 2) “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що перетинає простір з одного боку на інший по його поверхні”; 3) “носії процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що перетинає простір, який не має конкретного виміру”. Пор.: *Він...перестрибував через водяні латки* (В.Винниченко); *Через усю церкву гунав...Хвесько* (О.Ковінька); *Шукана пряма проходить через точки О й С* (З підручника). Перший і другий плани змісту, у свою чергу, включають такі семантичні відтінки:

1) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що перетинає простір безвідносно до параметрів “ширина”, “довжина”, 2) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що пересікає простір упоперек” і 3) “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що пересікає простір уподовж”. Основним для цих речень є значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що перетинає простір з одного боку на інший над його поверхнею”. Воно виникає тоді, коли правобічну позицію обіймають іменники, для яких параметричні характеристики “ширина”, “довжина” є індивідуальними. Отже, обставинний поширювач указує на простір, який перетинається рухом з одного – точно не встановленого щодо ширини або довжини – боку на інший – точно не встановлений щодо двох найвіддаленіших точок або протяжності в поперечнику – бік. У припредикатній позиції функціонують, по-перше, іменники на позначення типів ландшафту за рослинністю (степ, пустиня, тайга), типів місцевості (ліс, гай, діброва), типів покриву (сніг, стерня), великих акваторій (море, океан), країн, населених пунктів (Казахстан, хутір, Прилуки), по-друге, іменники – назви обмежених просторів, у яких між параметрами “довжина” і “ширина” суттєвої диспропорції не існує, тому, очевидно, і немає потреби встановлювати, вздовж чи впоперек перетинається рухом простір. До них насамперед слід віднести лексеми – найменування будівель та їх частин (хата, кімната). Іменники – заповнювачі правобічної позиції – можуть виступати в однині і в множині. У конструкціях із множинною формою обставинного поширювача значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух, що перетинає простір безвідносно до параметрів “ширина”, “довжина” проступає виразніше. Локативно-транзитивний поширювач Adv [ЧЕРЕЗ+Нас] loc [trans] у такому разі семантично зближується з локативно-транзитивним поширювачем Adv [Ninst] loc [trans], тому що “виражає то просторову розподільність, то всеосяжність переміщення в просторі, то підкреслює просторову протяжність з відтінком міри” [Плющ 1978, 70]. Пор. у цьому зв’язку такі приклади: *Німці відступали через село* (О.Довженко) і *Він... пройшов через міста і села України* (І.Багряний), ...[хазяї] *простували тротуарами порожніх вулиць* (Ю.Яновський).

Семантична структура “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: рух по поверхні локативного орієнтира, що являє собою відкритий або внутрішній простір”, яку репрезентують речення структурної субмоделі S+P+Adv [Ninst] loc [trans], зазнає значеннєвої диференціації: у її складі виокремлюються два семантичні фрагменти: “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: шлях руху – шлях сполучення” і “носій процесуальної ознаки +

процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: шлях руху – простір, що долається” [1, 112 – 115, 126 – 137]. Вираження першого різновиду локативно-транзитивної семантики, твердить М.Плющ, виходить за межі плану змісту припредикатного члена і пов’язується з цілим комплексом відношень, які виникають на рівні валентної рамки P+Adv [Ninst] loc [trans] [2, 69], і граматичним значенням числа іменників-поширювачів також: 1) позицію P заповнюють дієслова цілеспрямованого руху або переміщення, 2) позицію Adv [prep+Nx] loc [trans] обіймають іменники на позначення протяжних просторів, які означають напрям проходження когось або чогось. Це, зокрема, найменування штучних і природних шляхів сполучення, пристроїв для пересування, пересипання, переливання чого-небудь, а також органів, призначених для руху рідини в організмі людини або іншої істоти (дорога, шлях, траса, стежка, вулиця, міст, тунель, коридор, сіни, драбина, жолоб, вена, капіляр, судина, жила); 3) іменники-поширювачі, за винятком лексем – назв органів, призначених для руху рідини в організмі людини або іншої істоти, функціонують у формі однини. Якщо вони вживаються в множині, реалізується значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: шлях руху – простір, що долається”: *Не раз він їхав цими дорогами* (В.Кучер); *Додому я йшла переулками* (М.Хвильовий); *Вони бігли степовими дорогами* (М.Вінграновський); *Пішла дівка шляхами* (Українська народна пісня). Граматичне значення числа іменників, що обіймають позиції S та Adv [Ninst] loc [trans], не впливає на формування диференційованого значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: шлях руху – простір, що долається”. Воно виникає за умови, якщо 1) в позиції P функціонують дієслова – найменування цілеспрямованого й нецілеспрямованого руху та переміщення, а 2) в позиції Adv [Ninst] loc [trans] – іменники на позначення ділянок земного рельєфу, акваторій, космічних об’єктів, повітряних просторів, континентів, країн, населених пунктів, помешкань, споруд та їх частин, типів покриву, плантацій, спеціалізованих територій, місць громадського користування, місць громадського відпочинку, загальнопросторових понять: *Я з годину гуляв узгір’ям* (М.Руденко); *...йде Василь Іванович селом* (С.Васильченко); *Сідалковський ішов Києвом* (О.Чорногуз); *Плила утка...тихою водою* (“Українська народна пісня”); *А мій милий містом ходить* (“Українська народна пісня”); *Потім обоє бродили містечком* (В.Стефак); *Хто...бродить лісовими манівцями* (М.Вороний).

Виділені значеннєві фрагменти реалізують також речення структурної субмоделі S+P+Adv [ПО+Nloc] loc [trans]. План змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + шлях реалізації процесуальної ознаки: шлях руху – шлях сполучення”, який конституують виділені вище групи іменників, у реченнях структурної субмоделі S+P+Adv [ПО+Nloc] loc [trans] може розмиватися і прямувати

в семантичну зону “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки”. Це відбувається тоді, коли заповнювачі правобічної позиції набувають форми множини: *По вузьких пішходах поспішають люди* (П.Панч).

Реалізовані реченнями структурних субмоделей S+P+Adv [НА+Nloc] loc [stat] і S+P+Adv [ПО+Nloc] loc [stat] плани змісту “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається на поверхні локативного орієнтира”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в межах локативного орієнтира” можуть ускладнюватися семантичними відтінками “місце реалізації процесуальної ознаки: перебування когось або розташування чогось на поверхні ряду однотипних об’єктів”, “місце реалізації процесуальної ознаки: перебування когось або розташування чогось у ряді однотипних об’єктів”. Він з’являється тоді, коли іменник-заповнювач правобічної позиції виступає у множині: *...на цих косогорах шуміла...тирса* (І.Цюпа), *...на подвір’ях ще пораються люди* (П.Козланюк), *Діти бігали по дорогах* (Н.Кобринська), *Качалися по мхах двоє дітей* (М.Коцюбинський). Семантику “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається в межах локативного орієнтира” і її модифікований варіант “місце реалізації процесуальної ознаки: перебування когось або розташування чогось у ряді однотипних об’єктів” за участю граматичного значення числа іменників-заповнювачів припредикатної позиції репрезентують також речення структурної субмоделі S+P+Adv [В/У+Nloc] loc [stat]: *А в коридорах уже гуде все* (А.Дімаров).

Диференційовані значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається за межами локативного орієнтира”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки: дія відбувається за протилежним або зворотним боком локативного орієнтира”, що передаються реченнями структурних субмоделей S+P+Adv [ЗА+Ninst] loc [stat], S+P+ Adv [ПОЗА+Ninst] loc [stat], як і значення “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям руху процесуальної ознаки: напрям руху за межі локативного орієнтира”, “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям руху процесуальної ознаки: напрям руху за протилежний або зворотний бік локативного орієнтира”, що передаються реченнями структурних субмоделей S+P+Adv [ЗА+Nacc] loc [dir:fin], S+P+ Adv [ПОЗА+Nacc] loc [dir:fin], не завжди чітко протиставляються. Нейтралізація вказаних планів змісту відбувається тоді, якщо іменники-поширювачі з притаманною їм семою “протилежний бік”, “зворотний бік” уживаються в множині: *За стінами вив і стогнав вітер* (Г.Хоткевич), *За полями починався простір* (І.Цюпа), *Вони бігали поза оселями* (С.Чорнобривець) і *Він вилетів за поля* (О.Десняк), *Журавлі за*

моря...летіли (С.Воробкевич), *Сонце ховалося за гори* (О.Кобилянська), *Вони летіли поза моря* (П.Панч), *Ви йдіть...поза гори!..* (М.Рильський).

Отже, виразником локативної семантики в реченнях структурних моделей S+P+Adv [prep+Nx] loc і S+P+Adv [Nx] loc можуть виступати дієслова-предикати, правобічні, а почасти й лівобічні поширювачі. Важливу роль у вираженні цього значення відіграє граматична природа заповнювачів конститутивних позицій. Семантичне протиставлення одиничність/ множинність чітко диференціює як окремі локативно-директивні, локативно-транзитивні, локативно-статичні диференційовані значення, так і часткові значеннєві відтінки, що перебувають з основним значенням у відношенні родо-видової залежності.

Література

1. **Всеволодова М.В.**, Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М., 1982.
2. **Плющ М.Я.** Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навч. посіб. – К., 1978.

The article is devoted to problem of influence of grammar meaning of number of nouns-representatives of the left-side and right-side positions in sentences of the structural scheme S+P+Adv loc on formation of locative semantics types, which are realized by them.

УДК 811'373.22

А.О.Скорофатова

МОТИВАЦІЯ НАЗВ КОРИСНИХ РОСЛИН У ПЕРВИННОМУ СЕМІОЗИСІ (на матеріалі української, російської та англійської мов)

Однією з важливих теоретичних проблем мовознавства залишається мотивація назв. Це явище давно привертало увагу вчених, зокрема таких, як К.Левковська, А.Моїсеєв, І.Торопцев та ін. Актуальним залишається поетапне вивчення процесів мотивації назв у різних тематичних групах лексики, у тому числі рослинної. Первинний семіозис – це хронологічно первинне надбання мовним знаком номінативного значення, мотивованого практичною й духовною діяльністю людини та її знанням про світ. Мовний знак – двобічна матеріально-ідеальна одиниця, позначуване й позначувальне якої знаходиться у мотиваційних відношеннях. Отже, мотиваційною основою мовного знака вважається сукупність підстав, що дозволяють установити раціональний зв'язок між ним та об'єктом найменування. Ідеоетнічна основа первинного семіозису визначається впливом ландшафту, економічних, побутових, культурних традицій на мову та мовлення людини, оскільки процес означування відображає ставлення суб'єкта до навколишнього світу [1, 14 – 15].

Мета статті: дослідити питання вмотивованості внутрішньої форми слова та здійснити зіставний аналіз ознак, покладених в основу найменування рослин в українській, російській та англійській мовах, на основі якого виявити недоліки української наукової ботанічної номенклатури, уміщеної в останньому “Определителе растений Украины” [2].

Вивчення вмотивованості внутрішньої форми слова дозволяє розкрити сутність процесу семіозису. Для реалізації мети дослідження нами було проведено аналіз назв рослин у первинному семіозисі (НРПС) в аспекті прямої/непрямої мотивації за розробленою нами класифікацією ознак найменування:

I. Морфологічні властивості:

а) колір рослини або її частин – укр. 19%, укр. діал. 4%, рос. 16%, англ. 10% від загальної кількості досліджуваних назв (996 номенів): **укр.** сонцезвіт звичайний, синяк звичайний, рижій посівний, жовтець їдкий, **укр. діал.** чорноклина ‘клен татарський’ (Мик), галацвіткі ‘півники болотні’ (квітки молочного кольору) (Мик), жовтенькі ‘рудбекія шершава’ (НижнМ), біла ягода ‘сніжнягідник прирічковий’ (НижнМ), жовтий цвіт ‘соняшник однорічний’ (Білокур), **рос.** желтушник лесной, синеголовник полевой, белокудренник черный, **англ.** redtop (досл. червона верхівка) – мітлиця біла, blackberry bush (досл. чорноягідник) – ожина сиза;

б) особливості будови рослини або її частин – укр. 42%, укр. діал. 14%, рос. 39%, англ. 10%: **укр.** волошка синя (опушеність квітки), глід колючий (псл. *glogъ (українські форми з д типу глід вторинні, виниклі внаслідок дисиміляції) – ‘колючка, щось гостре’), **укр. діал.** будяк, репейник, репей ‘осот сивий’ (НижнМ) (псл. *бодакъ від *bosti ‘колоти’ [3, 280], що пояснюється особливостями будови наземної частини рослини; зміна о > у – результат деетимологізації [3, 280]), **рос.** костенец волосовидный, тысячелистник почти обыкновенный, мелколепестник канадский, **англ.** parsnip (досл. рівний розріз) – пастернак посівний, cone flower (досл. квітка-конус) – рудбекія роздільнолиста;

в) асоціативні зв’язки з предметами побуту – укр. 8%, укр. діал. 4%, рос. 8%, англ. 3%: **укр.** віниччя шерстисте, глечики жовті, гребінник звичайний, дзвоники болонські, кукіль звичайний (назва є похідною від сл. *kolkoľ ‘дзвін’ [4, 406]), сокирки польові, **укр. діал.** віник ‘віниччя справжнє’ (Бул, Зорик), пастушья сумка ‘грицики звичайні’ (Першов, НижнМ), бутилочниця ‘груша звичайна’ (ОлСв), рюмочки ‘дзвоники ріпчасті’ (Гай), п’ятак ‘королиця звичайна’ (Кап), кошельок ‘ранник вузлуватий’ (НижнМ), качалочки ‘рогіз вузьколистий’ (НижнМ), китайський фонарик ‘фізаліс звичайний’ (НижнМ), **рос.** остролодочник волосистый, ночная свеча двулетняя, колокольчик сибирский, кувшинка белая, копеечник крупноцветковый, **англ.** Shepherd’s purse (досл. гаманець вівчаря) – грицики звичайні, yellow-cup, butter-cup (досл. жовта чашка, масниця) – жовтець повзучий, groot (досл. метелка) – зіновать

дніпровська, *babies'-slippers* (досл. дитячі капці) – лядвенець пропущений, *Jacob's ladder* (досл. дробина Якова) – льонок звичайний;

г) подібність рослини або її частини до частин тіла людини чи тварини укр. 10%, укр. діал. 5%, рос. 13%, англ. 8%: **укр.** *вороняче око* *звичайне*, *герань болотна* (через лат. посередництво запозичене з гр. мови; гр. *γέρανιον* утворене від *γέρανος* ‘журавель’, свою назву рослина дістала через подібність її плодів до дзьоба журавля [3, 497; 4, 402]), *їжача голівка пряма*, *копитняк європейський*, *котячі лапки дводомні*, *курячі очка польові*, *нагідки лікарські*, *орлики звичайні*, *пальчатка кров'яна*, *хвощ болотний* (переконливо, на наш погляд, звучить думка М.Фасмера про походження псл. **xvoščь* ‘хвощ’ від **svostь* ‘хвіст’ [4, 232]), **укр. діал.** *козельки ‘козельці великі’* (НижнМ), **рос.** *мордовник круглоголовий*, *воробейник лекарственный*, *козлобородник большой*, **англ.** *mouse-ear* (досл. мишаче вухо) – *аспленій волосовидний*, *golden-locks* (досл. золоті локони) – *багатоніжка звичайна*, *Lady's thumb* (досл. великий палець панянки) – *гірчак почечуйний*, *pheasant's eye*, *cuckoo-flower* (досл. око фазана, квітка зозулі) – *горицвіт весняний*, *dog's-tail* (досл. собачий хвіст) – *гребінник звичайний*, *frogbit* (досл. жабеня) – *жабурник звичайний*, *hawks's-beard* (досл. борода яструба) – *скереда покрівельна*;

г) подібність рослини або її частини до іншої рослини або її частини – укр. 17%, укр. діал. 24%, рос. 14%, англ. 6%:

– перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі подібності особливостей росту та розповсюдження рослин: **укр.** *гірчак березковидний*, *виткий*, **укр. діал.** *миколайчики ‘жабрій’* (перекотиполе) (Ст, Сніж), **рос.** *горець вьюнковидний*, **англ.** *hedge-hyssop* (досл. жива огорожа-gisop) – *авран лікарський*, *hop-clover* (досл. хміль-конюшина) – *конюшина польова*;

– перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі подібності місця зростання: **укр. діал.** *водяний перець ‘аір звичайний’* (НижнМ) (у російській та англійській мовах не виявлено);

– перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі спільності часу цвітіння: **укр. діал.** *підсніжник ‘рястка Гуссона, шафран сітчастий’* (НижнМ) (у російській та англійській мовах не виявлено);

– перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі подібності смаку: **укр.** *хрінниця польова*, **англ.** *bittercress* (досл. гіркий кресс-салат) – *суріниця звичайна*, *field pepperweed* (досл. польова перцева трава) – *хрінниця польова*;

– перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі подібності запаху: **укр.** *м'ятчик чорний*, *самосил часниковий*, **укр. діал.** *мята ‘котяча м'ята справжня’* (НижнМ), *мята холодна ‘меліса лікарська’* (НижнМ), **рос.** *дубровник чесночный*, **англ.** *wild marjoram* (досл. дикий майоран) – *материнка звичайна*, *lemon-balsam* (досл. лимон-бальзам) – *меліса лікарська*;

– перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі

подібності їх морфологічної будови: **листіків** (укр. глуха кропива гладенька, дзвоник персиколісті, лепешняк дібровний, льонолісник польовий, очеретянка звичайна, **укр. діал.** папороть 'амброзія полиноліста' (НижнМ), **укр. діал.** папороть 'амброзія полиноліста' (НижнМ), **укр. діал.** папороть 'амброзія полиноліста' (НижнМ), **укр. діал.** папороть 'амброзія полиноліста' (НижнМ), польовий кріп 'горицвіт весняний' (Макарт), жаб'яча м'ята 'розхідник' звичайний (Першозв), **рос.** горец щавелеволистний, ленец полевой, **англ.** marsh mallow (досл. болотні калачики) – алтея лікарська, dead-nettle (досл. мертва кропива) – глуха кропива біла, lesser burdock (досл. малий колючий щавель) – лопух малий); **квіток** (укр. заяча конюшина багатоліста, котяча м'ята дрібноквіткова, рутка лікарська, солончакова айстра звичайна, **укр. діал.** рожжа 'алтея коноплевидна' (НижнМ), собача рожжа 'алтея лікарська' (Мик), подсолнух 'гайлардія гарна' (НижнМ), ленок 'барвінок малий, герань болотна' (НижнМ), волошки 'цикорій дикий' (Першозв), **рос.** горлюха ястребинковая, садовая астра (калістефус китайський), **англ.** bitterling, Russian knarweed (досл. гіркий вереск, російська волошка) – степовий гірчак звичайний, wild orchid (досл. дика орхідея) – вечорниці густоволохати, globe-thistle (досл. глобус-будяк) – головатень круглоголовий); **суцвіття** (укр. діал. нехвороца 'віниччя справжнє' (Мик), дика морква 'кмин звичайний' (НижнМ), **рос.** скритниця лисохвостовидная), **англ.** garden angelica (досл. садовий дудник) – дягель лікарський, reed mace (досл. комишева булава) – розіг вузьколистий); **кореня** (укр. діал. гадючий лук 'гадюча цибулька занедбана' (НижнМ), **англ.** horse-radish (досл. кінська редька) – хрін звичайний); **форми стебла** (укр. китник тростиновий, **укр. діал.** очерет 'розіг широколистий' (НижнМ), **рос.** аир тростниковый, двукисточник тростниковый); **плода** (укр. конюшина суницевидна, огірочник лікарський, **укр. діал.** філовник 'квасоля звичайна' (НижнМ), грицики 'редька дика' (Макарт), **рос.** огуречная трава обыкновенная); – перенесення назви трав'янистої рослини на іншу трав'янисту на основі подібності їх використання: **кормового** (укр. вівсюнець пухнатий, бурячок пустельний, півняче просо, просянка розлога, **укр. діал.** донник 'люцерна' (НижнМ), овсюг 'тонконіг польовий' (НижнМ), **рос.** звездчатка злачная, овсяница меловая, петушьє просо, **англ.** white sweetclover (досл. біла солодка конюшина) – буркун білий, cow-parsnip (досл. коров'ячий пастернак) – борщівник сибірський, hog's fennel (досл. свинячий фенхель) – смовдь руська, bird cherry treewild (досл. пташина вишня) – черемха звичайна, Italian ryegrass (досл. італійська житня трава) – пажитниця багатоквіткова; **харчового** (укр. водяний хрін лікарський, горошок посівний, дикий рис, пшінка весняна, **укр. діал.** пшеничка 'кукурудза' (у багатьох східнослов'янських говірках), баклажан 'помідор їстівний' (Макарт), пионка 'просо посівне' (Черварм), ріпа 'соняшник бульбистий' (Мик), **рос.** горошек четкообразный, **англ.** vooitgare (досл. струмкова польова капуста) – вовчок гіллястий, houseleek (досл. домашній порей) – молодило паросткове, Arabian millet (досл. арабське просо) – сорго двокольорове);

декоративного (англ. *lily of the valley* (досл. лілія рівнини) – конвалія травнева, *sword-lily* (досл. меч-лілія) – косарики черепитчасті, *palma Christi* (досл. пальма Христа) – рицина звичайна); як медоноса (англ. *black medick* (досл. чорна медунка) – лядвенець вузьколистий); виробничого (укр. льонок звичайний, рос. *льнянка обыкновенная*, англ. *littlerod falseflax* (досл. дрібностручковий несправжній льон) – рижій дрібноплодий); лікувального (укр. діал. деревій ‘полин звичайний’ (Першозв), англ. *vir-tarigold* (досл. колючі нагідки) – череда поникла); – перенесення назви трав’янистої рослини на іншу трав’янисту на основі подібності їх впливу на організм людини або тварини: укр. діал. дурман ‘блекота чорна’ (НижнМ); – перенесення назви однієї рослини на іншу на основі подібності кольору їх частин: плодів (укр. діал. вовчій терен ‘блекота чорна’ (Першозв), терен ‘кизильник чорноплідний’ (НижнМ), англ. *cranberry bush* (досл. кущ журавлини) – калина звичайна, *winter-cherry* (досл. зимова вишня) – фізаліс звичайний); квіток (укр. діал. чебрець ‘котячі лапки дводомні’ (НижнМ), молочай ‘оман високий’ (НижнМ), гусячий молочай ‘перстач гусячий’ (Мик); – перенесення назви дерева на трав’янисту рослину на основі подібності морфологічної будови їх частин: листків (укр. стародуб щетинистий, ясенець голостовпчиковий, укр. діал. ясинок ‘ясенець голостовпчиковий’ (Дмит), рос. *дикая рябинка* (нижмо звичайне), англ. *willow-herb* (досл. верба-трава) – хамерій вузьколистий); гілок (укр. діал. березка ‘хоуц польовий’ (Підг), сосенка, сосонка ‘таке саме’ (Макарт, Першозв), англ. *golden-wiithy* (досл. золота вербова гілка) – воцанка мала); – перенесення назви дерева на трав’янисту рослину-паразит, яка живе на цьому дереві: укр. березка польова, укр. діал. березка, берьозка ‘березка польова’ (Білокур, Макарт, НижнМ); – перенесення назви дерева на інше дерево на основі подібності морфологічної будови їх частин: укр. діал. жостір ‘слива степова’ (НижнМ), декоративна калина ‘сумах коротковолосий’ (НижнМ), англ. *field-ash* (досл. польовий ясен) – горобина звичайна; – перенесення назви частини однієї рослини на іншу рослину: плода (укр. бобчук (мигдаль степовий), турецький горіх (нут звичайний), укр. діал. бобовиха ‘квасоля звичайна’ (Лов), собачі кавуни ‘переступень білий’ (Мик), горішки, заячі орішки ‘смородина червона’ (Мик), земляний горіх, горох-зубастик ‘чина лугова’ (НижнМ), рос. бобовник, земляная груша (топинамбур), англ. *thorn apple* (досл. рогате яблуко) – дурман звичайний, *peavine* (досл. повзучий горох) – чина лугова); квітки (укр. діал. розочки, рози ‘молодило паросткове’ (НижнМ); – назви-гібриди (флоролексеми, зумовлені подібністю рослини до двох інших рослин за різними параметрами): укр. рутвиця орликолиста (від ‘рута’ за морфологічною будовою квітки та від ‘орлики’ за морфологічною будовою листка), рос. гречка вьюнковая (на позначення ‘горец вьюнковидний’), англ. *rose-bay* (досл. роза-лавр) – хамерій

вузьколистий, *rocket-cress* (досл. нічна фіалка-кресс-салат) – суріпиця звичайна, *boxelder* (досл. самишит вічнозелений і бузина) – клен ясенелистий, *nettle* (досл. конопляна кропива) – жабрій ладаний (в українській та російській мовах наявні тільки поодинокі випадки).

II. Особливості росту та розповсюдження насіння рослин – укр. 15%, укр. діал. 4%, рос. 13 %, англ. 5%: **укр.** плетуха звичайна, повитиця європейська, повій звичайний, суниці лісові (зв'язок слова з дієсл. *никнути* (до землі) [4: 804]), **укр. діал.** витуха 'квасоля звичайна' (Вар), ростун 'льон проносний' (Мик), привитиця 'повитиця європейська' (Мик), перекотиполе 'солонець європейський' (НижнМ), самосад 'тютюн махорка' (НижнМ), кожушки 'червець однорічний' (НижнМ) (насіння чіпляється до одягу людей та шерсті тварин і в такий спосіб розповсюджується), **рос.** вьюнок полевой, устели-поле песчаное, **англ.** *knarweed* (досл. трава, що дробить каміння) – волошка лучна, *garrion* (досл. той, що в'ється) – дзвоники ріпчасті.

III. Біологічні властивості – укр. 6%, укр. діал. 5%, рос. 5%, англ. 6%: **фенологічні властивості:** **укр.** вечорниці густоволохаті, грицики звичайні (цвіте під час християнського свята св. Георгія (квітень), зимюлюбка зонтична, зозулинець болотний (цвіте, коли кує зозуля), первоцвіт звичайний, **укр. діал.** підсніжник 'брандушка різноколірна' (НижнМ), часики 'гвоздика армерійовидна' (НижнМ), нічна фіалка 'левкой запашний' (НижнМ), озимка 'пшениця літня' (ЗелЯ), Петрів батіг 'цикорій дикий' (Дмит, Макарт, НижнМ, Першозв), **рос.** ночная свеча двулуння, **англ.** *rest-harrow* (досл. спокійна борона) – вовчуг польовий, *Lent lily* (досл. лілія Великого посту), *Prairie Junegrass* (досл. червнева трава прерій (стенів)) – кипець гребінчастий; **видільні властивості:** **укр.** медушка темна (мед), деревій степовий (дубильні речовини), молочай соняшний (сік, схожий на молоко), смілка поникла (смола), **укр. діал.** мокра Маруся 'портулак городній' (НижнМ), смоктун 'чистотіл великий' (Мик), **рос.** смолка обыкновенная, млечник приморский, плакун-трава, **англ.** *gipsy-wort* (досл. циганський сік) – вовконіг європейський, *honeysuckle* (досл. смоктати мед) – жимолость татарська, *Siberian milkwort* (досл. сибірський молочний сік) – китятки сибірські, *purple butterbur* (досл. багряна масна колючка) – кремена гібридна.

IV. Місцезростання та походження – укр. 27%, укр. діал. 8%, рос. 24%, англ. 13%: **укр.** жабник польовий, подорожник великий, солончакова айстра звичайна, степовий гірчак звичайний, татарник звичайний, **укр. діал.** коров'як 'аніс звичайний' (НижнМ), піскар'юнок 'березка польова' (ОлСв), пустирник 'буквиця лікарська' (НижнМ), просуренок 'шафран сітчастий' (Оріх) (псл. *соръ – 'заплава' [4, 805]), японська вишня 'вишня магалєбська' (НижнМ), татарська трава 'катран татарський', москаль 'льон проносний' (Мик), **рос.** поручейник широколистний, окопник лекарственный, нивяник обыкновенный, полевица белая, прибрежница береговая, **англ.** *field bean* (досл. польовий

біб) – боби, *orchardgrass* (досл. садова трава) – грятниця збірна, *varnyardgrass* (досл. амбарна трава) – плоскуха звичайна, *Circassian walnut* (досл. черкеський горіх) – горіх грецький.

V. Смак та запах, вплив на організм людини чи тварини – укр. 13%, укр. діал. 6%, рос. 11%, англ. 7%: **укр.** гіркокаштан звичайний, гірчак звичайний, кінський часник чершковий, смородина запашина, солодка цетиниста, блекота чорна, дурман звичайний, оман очний, **укр. діал.** гирчан ‘редька дика’ (Першозв), клоповниця (ЧервЖ, Чмир), куріча сліпота ‘блекота чорна’ (Макарт), забудьки ‘полин лікарський’ (Мик), **рос.** горчица белая, душица обыкновенная, жгун-корень, горечавка обыкновенная, клоповник полевой, резушика ядовитая, **англ.** *meadow-sweet* (досл. лугові солодоці) – гадючник в’язолистий, *saltwort* (досл. солений сік) – курай іберійський, *black henbane* (досл. чорна куряча смерть) – блекота чорна, *bigloss* (досл. смерть комасі) – воловик високий, *wolf’s-milk* (досл. вовче молоко) – молочай соняшній.

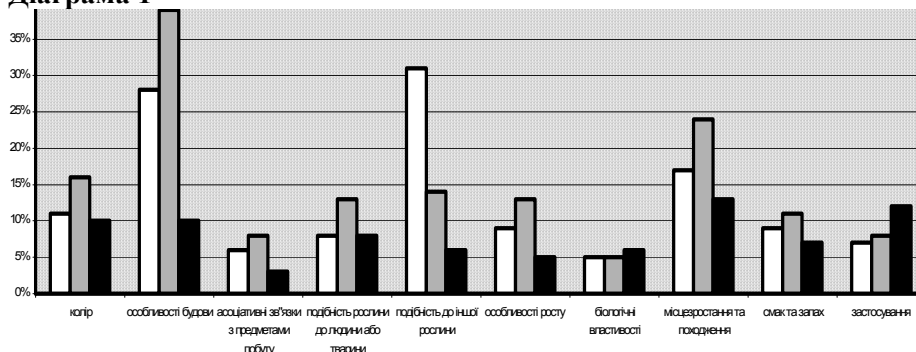
VI. Застосування рослин у практичному житті – укр. 10%, укр. діал. 4%, рос. 8%, англ. 12%: **харчова придатність** (**укр.** ситник стиснутий, ситняг болотний, **рос.** бодяк овощной, иван-чай узколистный, **англ.** *table beet* (досл. столовий буряк) – буряк звичайний); **кормові властивості** (**укр.** свинорий пальчастий, **укр. діал.** ворон’я трава ‘горошок волохатий’ (НижнМ), гусячий молочай ‘перстач гусячий’ (Мик), **рос.** ослинник, гусиный лук желтый, петушьє просо, **англ.** *viscbean* (досл. оленячий біб) – бобівник трилистий, *duck-wheat* (досл. качача пшениця) – гречка татарська, *sow-thistle* (досл. свинячий будяк) – осот польовий, *cat’s food* (досл. котяча їжа) – котячі лапки дводомні); **лікувальні властивості** (**укр.** гикавка сіра, живокість лікарський, звіробій звичайний (убиває звіра (біль)), ранник вузлуватий, **укр. діал.** цицворне коріння, глісник ‘полин лікарський’ (Білокур), **рос.** сердечник горький, язвенник многолистный, порезник средний, кровохлебка лекарственная, **англ.** *cardiac motherwort* (досл. серцеве материнське молоко) – собача кропива звичайна, *horseheal* (досл. той, що зілжує коней) – оман високий); **застосування у виробництві** (**укр.** мильнянка лікарська, **укр. діал.** прядива ‘коноплі посівні’ (Білокур), **рос.** париковое дерево, уксусное дерево, **англ.** *dyer’s weed* (досл. бур’ян фарбувальника) – вайда фарбувальна, *fuller’s grass* (досл. трава сукновала) – мильнянка лікарська, *wax tree* (досл. вощане дерево) – сумах коротковолосистий).

Щодо загальних тенденцій творення назв рослин, то помічено випадки: а) коли назва рослини та означення до неї розкривають одну диференційну ознаку поняття (тавтологічні назви): **укр.** льонолистник льонолистий, злинка гостра, стрілолист стрілолистий, **укр. діал.** мокра Маруся (за поясненнями респондентів, Маруся (Моруся) від мокрий) (поодинокі випадки), **рос.** ленец льонолистный, прибрежница береговая, болотница болотная, золотарник золотая розга, котовник кошачий, поручейница водяная (у російській мові порівняно з іншими досліджуваними мовами спостережено перевагу подібних назв), **англ.**

spiny sowthistle (досл. *колючий свиначий будяк*) – *жовтий осот шорсткий* (назва іншої рослини була перенесена на основі подібності морфологічної будови рослин (наявності колючок + означення *колючий*) (поодинокі випадки); б) коли назва рослини утворена внаслідок перенесення назви іншої рослини разом із означенням, яке характеризує властивість первинної рослини: **укр.** *плакун верболистий* (*плакуча верба*) (у російській та англійській мовах не виявлено); в) коли назва рослини та означення до неї знаходяться в антонімічних відношеннях: **рос.** *белокудренник черный, белена черная* (виявлено тільки в російській науковій ботанічній номенклатурі).

Аналіз НРПС з погляду вмотивованості їх внутрішньої форми виявив значну кількість найменувань, що легко мотивуються в українській, російській та англійській мовах, це пояснюється розвинутою системою словотворення в них. Ідеоетнічна специфіка первинної номінації виявляє себе в досліджуваних мовах так: а) в українській мові зафіксовано значну кількісну перевагу флоролексем, виникнення яких зумовлене подібністю рослини або її частини до іншої рослини або її частини та подібністю рослини або її частин до частини тіла людини чи тварини, що вказує на схильність українців до номінації рослин відносно інших реалій об'єктивної дійсності (наприклад: **укр.** *змієголовник чебрецевий*); б) у російській мові виявлено найбільшу кількість (порівняно з українською та англійською мовами) флоролексем, виникнення яких зумовлене морфологічними особливостями рослин, їх смаком та запахом (перцептивне сприйняття), місцезростанням і походженням (когнітивне сприйняття), що свідчить про значущість для мовної свідомості росіян поєднання у процесі номінації реалій ознак, що пізнаються водночас перцептивно та когнітивно; в) в англійській мові в процесі семантичної інтерпретації назв рослин прагматичне відображення (застосування рослин у практичному житті) відіграє важливішу роль, ніж у носіїв інших досліджуваних мов (діаграма 1). Класичним прикладом можна вважати номінування в досліджуваних мовах *Leonurus cardiaca L.*: **укр.** *собача кропива звичайна* (відносність), **рос.** *пустырник обыкновенный* (перцептивність + когнітивність), **англ.** *cardiac motherwort* (досл. *серцеве материнське молоко*) (прагматичність).

Діаграма 1



□ – українська мова, ■ – російська мова, ■ – англійська мова.

У процесі зіставного аналізу найменувань рослин в українській та англійській мовах виявлено, що четверта частина назв української наукової ботанічної номенклатури точно повторює латинську, і для того, щоб збалансувати образність англійських та українських назв, доводиться звертатися до прикладів діалектної номінації, через що вважаємо доцільною заміну ботанічних назв-кальок на найбільш поширені народні назви (наприклад: *целозію гребінчасту* на *півнячий гребінь*, *хамомілу обідрану* на *ромашку лікарську*, *хамерія вузьколистого* на *іван-чай вузьколистий* тощо). Зіставлення українських та російських флоролексем показало наявність в українській науковій номенклатурі кальок з російської мови (наприклад: *полин солянковидний* (**рос.** *солянка* відповідає **укр.** *курай*), *еспарцет виколистий* (**рос.** *вика* відповідає **укр.** *горошок*).

Список умовних скорочень назв населених пунктів

Білокур – смт Білокуракине Луганської обл., **Бул** – с. Булавінівка Новопокровського р-ну Луганської обл., **Вар** – с. Варварівка Кремінського р-ну Луганської обл., **Гай** – с. Гайове Лутугинського р-ну Луганської обл., **Дмит** – с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну Луганської обл., **ЗелЯ** – с. Зелений Яр Володарського р-ну Донецької обл., **Зорик** – с. Зориківка Міловського р-ну Луганської обл., **Ілов** – м. Іловайськ Харцизької м/ради Донецької обл., **Кап** – с. Капітанове Новоайдарського р-ну Луганської обл., **Макарт** – с. Макартетине Новопокровського р-ну Луганської обл., **Мик** – с. Микільське Міловського р-ну Луганської обл., **НижнМ** – с. Нижній Міченок Станично-Луганського р-ну Луганської обл., ОлСв – с. Олександрівка Свердловського р-ну Луганської обл., **Оріх** – с. Оріхове Попаснянського р-ну Луганської обл., **Першозв** – с. Першозванівка Лутугинського р-ну Луганської обл., **Підг** – с. Підгорівка Старобільського р-ну Луганської обл., **Ст** – с. Стельмахівка Сватівського р-ну Луганської обл., **Сніж** – м. Сніжне Донецької обл., **Черварм** – с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну Луганської обл., **ЧервЖ** –

с. Червоний Жовтень Станично-Луганського р-ну Луганської обл., **Чмир**
– с. Чмирівка Старобільського р-ну Луганської обл.

Література

1. **Сердюк А.М.** Мотиваційна основа назв рослин у первинному і вторинному семіозисі (на матеріалі української, російської, німецької та французької мов): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002.
2. **Определитель** высших растений Украины / Добрачева Д.К., Котов М.И., Прокудин Ю.Н. и др. – К., 1987.
3. **Етимологічний** словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – К., 1982 – 2001. – Т. 1 – 4.
4. **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка. – М., 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.

In the article the problem of word inner form motivation is researched and comparative analysis of characteristics underlain plants nomination in Ukrainian, Russian and English languages is conducted, in the process of this analysis it was used as Ukrainian scientific as dialect names of useful plants, some weaknesses of Ukrainian scientific botanical nomenclature are defined.

УДК 811. 161. 2' 37

О.Ю.Малюк

КОНТРАСТИВНЕ ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИКИ НАЗВ ПОСУДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Актуальною сьогодні є розробка контрастивної лексикології слов'янських мов. Значна кількість слов'янських мов та особливості історичного розвитку слов'ян призвели до різкого роду розбіжностей, котрі становлять дуже цікавий об'єкт вивчення національно-мовних відмінностей у словниковому складі та лексичній семантиці різних слов'янських мов і пояснюють певною мірою деякі причини виникнення таких розбіжностей [1, 31].

Лексико-семантична система є хранителем національного духовного багатства народу в мові. Тому особливий інтерес в цьому плані становлять проблеми контрастивного дослідження лексики близькоспоріднених мов, зокрема української і російської, хоча даний аспект залишається найменш вивченим [2, 49].

На прикладі зіставлення семантики лише одного слова, по-перше, можливо прослідкувати послідовність засвоєння семантики та слововжитку будь-якого слова, по-друге, з'ясувати відтінки значення, які з будь-яких причин не фіксують словники, а при нагоді – скоригувати словникові статті [3, 33].

Зупинимось на контрастивному дослідженні найменувань посуду в сучасних українській та російській мовах.

За свідченням упорядників етимологічних словників, лексема *блюдо*

була відома ще в праслов'янській мові, у яку вона була запозичена з готської [ЕСУМ I, 213; ЭССЯ II, 132 – 135].

У сучасній українській літературній мові лексема *блюдо* [СУМ I, 204] – це назва широкої посудини, у яку кладеться або насипається страва. Похідне *блюдце* [там само] вживається на позначення чайного посуду, який ставлять під чашку або склянку, а також називає положу западину округлої або овальної форми, дно якої поступово підвищується до країв і непомітно зливається з навколишньою поверхнею. Лексема *блюдечко* [там само] – демінутив від попередньої.

Лексема *блюдо* [ССРЛЯ XVII, I, 521] у сучасній російській мові називає посудину для подавання їжі до столу та окрему страву. Похідні *блюдце* та *блюдечко* [там само] позначають тарілочку, що ставиться під чайну чашку чи склянку. У степових зонах *блюдце* [Ожегов, 49] – це плоска, округла велика западина в ґрунті (у спеціальному мовленні).

Отже, модель *посуд* → *западина* утворена шляхом метафоричного перенесення за ознакою подібності (округла або овальна форма заглиблення нагадує такий посуд), що є прикладом віддалених семантичних зовнішньоструктурних зв'язків у названих мовах.

У російській мові фіксуємо також модель *посудина* (*блюдо*) → *страва* (*їжа*, що міститься у такій посудині), побудовану на основі метонімічного перенесення.

“У XVIII ст. поширюються нові назви посуду. Це, зокрема, графинь (іт. *Caraffina*)” [4, 21].

Як свідчить словник М.Уманця та А.Спілки, лексема *графинь* [Уманець I, 163] вживається на Лівобережній Україні, лексеми *карафа* та *карафка* [там само] – на Правобережній Україні.

У словнику Б.Грінченка лексема *карафа* [Гр. II, 221] фіксується на позначення графина. Лексеми *карафа* та *карафочка* [там само] – похідні від останньої.

У сучасній українській літературній мові паралельно вживаються лексеми *графин* [СУМ IV, 101] та *карафа* [СУМ II, 160] – назви посудини з вузьким горлом для води, квасу та ін. Лексема *графинчик* [там само] – демінутив від графин, а *карафка* [СУМ IV, 101], *карафочка* [там само] – похідні від карафа.

Сучасна російська літературна мова фіксує лише лексему *графин* [Ожегов, 140; ССРЛЯ XVII, III, 375] – назву скляної чи кришталевої посудини з вузьким довгим горлом. У цих же словниках подано лексему *графинчик* [там само] – демінутивне утворення від графин.

Як свідчать упорядники Етимологічного словника української мови, лексема *карафа* запозичена за посередництвом польської з італійської чи французької мов [ЕСУМ II, 387], українське *графин* та білоруське *графін* [там само I, 587] запозичені з російської мови.

Як бачимо, лексема *карафа* поширена лише в українській мові. У сучасній російській літературній мові фіксується лише лексема *графин*, яка в українській мові є еквівалентом лексеми *карафа*. Паралельне

фіксування лексем графин та карафа в українській мові є наслідком позамовних чинників. Це спричинене, зокрема, впливом державної польської мови на Правобережній Україні, з одного боку, та державної російської мови – на Лівобережній Україні, з іншого.

Літературно-нормативне значення лексем *цукерниця* [СУМ XI, 246], *цукорниця* [там само, 247], розм. *сахарниця* [СУМ IX, 62] – назви посуду для цукру, предмети чайного сервізу.

Лексеми *цукерничка* [там само], *цукорничка* [там само] – демінутиви від цукерниця та цукорниця.

Сучасна російська літературна мова фіксує лексему *сахарница* [ССРЛЯ XVII, XIII, 206; Ожегов, 206] – назву посудини для цукру, предмета чайного сервізу.

Лексема *сахарниця* в українській мові, напевне, з'явилася під впливом російської мови (рос. сахарница), лексеми *цукерниця* та *цукорниця* є наслідком впливу польської мови (пол. cukiernica).

Непохідне *сахар* [Фасмер III, 367] запозичене з грецької от пали *σακχαρά*, давньоіндійського *sárkaṛā* “гравій, галька, пісок, цукровий пісок”.

“Поруч із давньою загальною назвою *сковорода* [X., 1731, 31] в документах XVIII ст. виявляється нова назва окремого різновиду її: *ринка* [М., 1726, II, 39], “рід глиняної сковороди з жолобком” [4, 404].

Б.Грінченко фіксує лексему *ринка* [Гр. IV, 17] на позначення глиняної сковороди. Словник Ф.Піскунова містить лексеми *ринка* та *риночка* [Піскунов, 22], які вживаються як назви глиняної вази та вазочки. Багатозначна ця лексема у словнику В.Даля. Так, лексема *рынка* [Даль IV, 118] позначає горщик для квітів, глиняну миску, чашку та деякі інші реалії.

Розмовний статус лексеми *ринка* у сучасній українській мові [СУМ VIII, 536] – назва невисокої глиняної миски, що розширюється вгору.

Українсько-російський словник подає розм. *ринка*, що перекладається як “глиняная миска”, “посудина, расширяющаяся кверху”, “плошка”, діал. “рынка”.

Словники сучасної російської літературної мови лексему *рынка* не фіксують [ССРЛЯ XVII, 1626; Ожегов, 679].

Як бачимо, у Словнику української мови лексема *ринка* має розмовний статус і фіксується із звуженим значенням, що пов'язується, напевне, із зміною обсягу лексичного значення.

Російське *рынка*, українське *ринка*, як вважає М.Фасмер [Фасмер III, 529], запозичене з польської мови.

У сучасній українській мові фіксується багатозначна лексема *залізняк* [СУМ III, 190]. У діалектному мовленні так названо казан, із позначкою заст. – це назва ливарника, у розмовному мовленні із позначкою заст. – торговця залізними виробами. Лексемою *залізняк* позначено й мінерал, різновид цегли, рослину та річкового рака.

Лексема *железняк* [ССРЛЯ XVII, IV, 60] у сучасній російській

літературній мові вживається лише на позначення мінералу, який містить залізо.

В українській мові одні значення лексеми *залізняк* є свідченням метафоричного перенесення – назва мінералу, різновиду цегли, рослини, річкового рака (названі реалії кольором схожі на колір заліза). Інші значення – наслідок метонімічного перенесення (торгівець та ливарник мають справу із виробами із заліза, а посудина (казан) вироблена з такого металу).

Подані вище значення є свідченням віддалених семантичних зовнішньоструктурних зв'язків у сучасній українській мові.

Упорядники Етимологічного словника української мови розглядають лише етимологію назви рослини і жодним словом не згадують про посуд, який теж позначається лексемою *залізняк* [ЕСУМ III, 228]. М.Фасмер констатує, що непохідне *железо* [Фасмер II, 42] споріднене з литовським *geležis*, латиським *dzels* та ін.

Літературно-нормативне значення лексеми *макітра* [СУМ IV, 602] – глиняний посуд великого розміру напівсферичної форми з широким отвором. Лексема *макітерка* – похідне від попередньої. Діалектно обмежений статус лексем *макотертъ* [СУМ IV, 602], *макортетъ*, *макортетъ* [там само, 603] – назви макітри. Лексеми *макортетъ та макортет*, як бачимо, зазнали фонетичної зміни, зокрема метатези, заснованої на перестановці звуків.

У сучасній російській літературній мові лексема *макітра* [ССРЛЯ XVII, VI, 511] та *макотра* [там само] вживаються в діалектному мовленні й позначають глиняний горщик, у якому труть мак, табак, готують сметану та ін.

Зауважимо, що в українській мові значення лексеми *макітра* – частина тіла людини (перен. ірон.) та улоговина (у діалектному мовленні) – свідчення метафоричних перенесень у сфері зовнішньоструктурних семантичних зв'язків.

Упорядники Етимологічного словника української мови визначають складне утворення названої лексеми з основ мак і терти [ЕСУМ III, 355].

Розмовний статус лексеми *тиква* [СУМ X, 112] – назва череп'яної посудини, подібної до глечика, з дуже вузьким горлом, у якому носять або тримають воду, вино тощо. Цією ж лексемою позначено й рослину, плід та голову людини (зневажл., лайл.). Лексеми *тиквочка* та *тиковка* [там само] – похідні від тиква.

У сучасній російській літературній мові лексема *тыква* [ССРЛЯ XVII, XV, 1193; Ожегов, 806] – це назва рослини сімейства гарбузових.

У сучасній українській мові фіксуємо своєрідні моделі творення значення лексеми тиква, наприклад: *рослина* → *плід*, *плід* → *посудина* (з такого плоду) (метонімічне перенесення найменування), *плід* → (череп'яна) *посудина* (метафоричне перенесення), *плід* → *частина тіла людини* (метафоричне перенесення), які засвідчують віддалені зовнішньоструктурні семантичні зв'язки.

В Етимологічному словнику російської мови рос. *тыква* та укр. *тиква* [Фасмер IV, 130] порівнюється з грецьким “огірок”. При цьому передбачається запозичення з якої-небудь індоєвропейської мови.

Таким чином, зіставлення семантики найменувань посуду в сучасних українській та російській мовах дає можливість розглянути особливості значень та походження порівнюваних лексичних одиниць, а значить більш глибоко вивчити національно-мовні картини світу, їх культурну самобутність.

Література

1. **Манакин В.М.** Актуальні завдання контрастивного вивчення лексики слов'янських мов // Проблеми зіставної семантики: Доп. та повід. Міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 29 – 31. 2. **Кривуляк А.Б.** Спроба формального опису лексичної семантики близькоспоріднених мов в аспектах контрастивної лінгвістики // Проблеми зіставної семантики: Доп. та повід. Міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 48 – 51. 3. **Іванова Л.П.** Використання зіставної функціональної семантики у процесі контрастивного вивчення мов // Проблеми зіставної семантики: Доп. та повід. Міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 32 – 33. 4. **Історія української мови. Лексика і фразеологія.** – К., 1983.

Умовні скорочення

Гр. – Грінченко Б.Д. Словарь української мови – К., 1907 – 1909. – Т. – 4. **Даль** – Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1978 – 1980. – Т. 1 – 4. **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – К., 1982 – 1988. – Т. 1 – 3. **М** – Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. – Ч. 3. (1733). – Киев. старина, 1986. **Ожегов** – Ожегов С.И. – Словарь русского языка. – М., 1991. – 915 с. **Пискунов** – Пискунов Ф.П. Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актоваго языка. – 2-ге вид. – К., 1882. **ССРЛЯ XVII** – Словарь современного русского литературного языка. – М., Л., 1948 – 1965. – Т. 1, 3, 4, 6, 13, 15. **СУМ** – Словник української мови / Ред. кол.: І.К.Білодід та ін. – К., 1970 – 1980. – Т. 1, 2, 3, 4, 10, 11. **Уманець** – Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. – Л., 1893 – 1894. – Т. 1 – 2. **Фасмер** – **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка. – М., 1964 – 1973. – Т. 1 – 4. **УРС** – Українсько-російський словник. – К., 1953 – 1963. – Т. 1 – 6. **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков / Под. ред. О.Н.Трубачева. – М., 1974 – 1988. – Вып. 1 – 15.

In the article the author analyses the semantic of crockery names in Ukrainian and Russian languages in contrastive aspect.

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕРГОНІМІВ

Власні назви посідають важливе місце в складі сучасної української літературної мови. Це обґрунтовується тим, що в житті суспільства власні назви відіграють особливо важливу роль. Онімія певної мови є відбиттям культури та ідеології суспільства, тому виникає потреба не лише в лінгвістичному дослідженні власних назв, а й соціолінгвістичному, психолінгвістичному та інших аспектах дослідження.

Наша розвідка є складовою частиною дослідження „Власні назви промислових підприємств та організацій, установ соціально-культурного та соціально-побутового обслуговування м. Луганська (сучасний стан і перспективи)”, що виконується в аспекті позабюджетної кафедральної теми.

Завдання цієї статті – виявити основні риси власних назв (у порівнянні з загальними), з’ясувати особливості семантики власних назв, зокрема ергонімів.

Зацікавлення дослідженнями власних і загальних назв, виявлення їх відмінностей виявляється ще з давніх часів. У часи античності протягом тривалого часу велися суперечки про істинність імен та придатність їх для найменування речей. Власні назви в окремий клас слів виділяв стоїк Хрісіпп. Англійський логік Дж.Ст.Мілль відзначає, що вони не мають значення, це своєрідні мітки, які допомагають відрізнити один предмет від іншого. Мілль вважав, що надавані об’єктам власні імена мають власне значення, яке полягає в тому, що вони конотують, а не в тому, що позначають. „Власні імена нічого не конотують і не мають значення” [1, 56].

Інший англійський дослідник Х.Джозеф, не погоджуючись з Міллем, не лише висловлював абсолютно протилежну точку зору на природу власних назв, але й уважав, що власна назва має навіть більше значення, ніж загальна. Датський лінгвіст П.Крістоферсен різницю між власними і загальними назвами бачив у тому, що одні абстрактні, інші – конкретні. Точку зору Х.Джозефа, яка доводить існування у власних назвах значення, підтримували О.Есперсен, М.Бреаль та ін. Есперсен писав, що, користуючись термінологією Дж.Ст. Мілля, але маючи абсолютно протилежну точку зору, можна стверджувати, „що імена власні у тому вигляді, як вони реально уживаються, „конотують” найбільшу кількість ознак” [2, 71 – 72]. О.Суперанська відзначає, що там, „де потрібне виділення для ідентифікації чи індивідуалізації, людина використовує власні імена як найбільш зручний спосіб виділення об’єкта” [1, 324]. В.Ніконов, простежуючи закономірності розвитку власних назв, відзначає, що „власні назви утворюють у мові особливу підсистему, у якій і загальномовні закони відбиваються специфічно, і

виникають свої закономірності, яких немає у мові поза нею” [3, 6]. Соціальність власної назви підкреслює також В.Болотов, констатує, що він „найбільш істотним для власних імен вважає енциклопедичне значення, під яким розуміє суму конкретної інформації про денотат імені” [4, 133].

Існує ще одна концепція власної назви, у якій вказується на наявність у власних назвах і значення, і поняття (Е.Курилович, Л.Щерба, В.Ніконов та ін.). Таким чином, зв’язок з поняттям у власних назвах опосередкований через річ, а в загальних – безпосередній. Саме у здатності здійснювати й передавати цей зв’язок – основне значення будь-якого слова, у тому числі і власної назви. Ці ознаки, на думку О.Суперанської, „дозволяють кваліфікувати слова як оніми чи апелятиви навіть у тих випадках, коли, здавалося б, межа власних і загальних назв „розмита” і незрозуміла. У власних назв немає загального значення, як у загальних назв немає індивідуального” [1, 325].

Можна констатувати, що, незважаючи на різні точки зору з приводу наявності чи відсутності значень у власних назвах, дослідниками здавна визнавалась семантика. Існують різні точки зору щодо семантики власної назви. Спробуємо викласти трактування значення оніма, конкретизувавши його стосовно до ергонімів. Під ергонімами ми розуміємо назви ділових об’єднань людей у виробничій, культурній, політичній, науковій, торговельній, спортивній та інших сферах, зокрема найменування спілок, організацій, установ, корпорацій, підприємств, товариств, закладів, гуртків, акціонерних товариств, фірм, концернів, кооперативів, магазинів, кафе, рекламних агентств, товарних бірж, трестів, фінансових компаній тощо.

У своїх спостереженнях над особливостями семантики ергонімів ми будемо виходити з розуміння семантичної структури ергоніма як складного комплексу значень лінгвістичного та екстралінгвістичного характеру: денотативного, конотативного, okazіонального. Розкрити взаємозв’язок лексичного значення апелятива, від якого походить найменування ергоніма, пов’язати його з цим значенням – одне з завдань семасіологічного аспекту нашого дослідження.

У значенні ергонімів у тісному взаємозв’язку співіснує лінгвістичне й екстралінгвістичне, що визначає специфіку найменування певного об’єкта. Використання внутрішніх ресурсів мови при створенні номінативної одиниці, а саме ергоніма, здійснюється у двох різко відмінних між собою напрямках: або шляхом надання номінативній одиниці нової семантичної функції, онімізації чи трансонімізації, або створення формально нової одиниці.

Ергоніми можна розподілити на дві великі групи залежно від їх зв’язку з властивостями денотата. Першу групу складають імена, що цілком складаються з апелятивів: у них усі (чи майже всі) лексеми, що входять до складу ергоніма, вживаються у своєму прямому значенні, при цьому спостерігається повна відповідність між властивостями

означуваного об'єкта і значеннями використовуваних у найменуванні лексем. Такі власні назви визначаються дослідниками як реальні власні імена. До цієї групи ергонімів ми можемо віднести: *Обласний фонд милосердя і здоров'я; Центр соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх; Комбінат зеленого господарства та благоустрою; Управління у справах захисту прав споживачів* тощо. Особливістю ергонімів цієї групи є те, що всі лексеми, які входять до складу назви – загальні назви (вони відображають реальні властивості об'єктів), а вся назва у цілому – власне ім'я. Саме щодо цієї групи ергонімів виникає найбільше суперечок: можна чи не можна надати цій категорії ергонімів статусу ономастичних одиниць. Так, Янко-Триницька вважає, що не мають власних назв установи, що відносяться до ділової та політичної сфери життя, у тому числі адміністративні, партійні та інші організації, які характеризуються призначенням і місцезнаходженням уже в основній назві. Іншої точки зору дотримуються О.Суперанська, Н.Шведова, В.Лопатін та ін. У спірному розподілі власних і загальних назв беремо до уваги їх функції. Для власних назв характерною є функція одиничного імені, покликаною виділити одиничний денотат з класу однорідних, функція ж загальної назви – функція загального імені, яке формує ці ряди (класи) денотатів. Виходячи з цього, найменування і реальні, і умовно-символічні визнаються нами власними назвами, оскільки виконують функцію одиничного імені – ідентифікаційно-диференціюючу. Крім основної функції власних назв, ергоніми виконують і особливі функції. До них можемо віднести рекламну, естетичну, інформаційну, дейктичну функції, бо внутрішня форма ергоніма спрямована на вказівку об'єкта, інформацію про об'єкт продажу чи послуги тощо.

До другої групи входять імена, утворені від слів штучної мови (онімів чи апелятивів) і не пов'язані з властивостями денотата, тобто мають довільний характер і традиційно названі в ономастиці умовно-символічними. Наприклад: „Клеопатра” (салон краси); „Осанна” (ПП); „Дискус” (магазин зоотоварів); „Кадет” (ПП), „Кераміка” – салон; „Ритм” – ПП; „Русалочка” – дитяче кафе тощо.

Екстралінгвістичний аспект семантики ергоніма визначається умовами його побутування в суспільстві (ергоніми формуються в мові окремого народу в певні хронологічні періоди), рівнем культурного й загального розвитку номінатора, специфікою зв'язку ергоніма з найменованим об'єктом, перенесенням назв відомих об'єктів на інші класи онімів тощо. Шляхи виникнення кожного ергоніма індивідуальні й неповторні. Якщо взяти до уваги всі компоненти цієї семантики, то вона не може бути сталою, назавжди заданою, так як її складники увесь час у динаміці. У кожний історичний період оніми характеризуються взаємообумовленою цінністю її складових компонентів. Але при зміні ідеології змінюється й система назв. Так, за радянських часів поширений ергонім казенного типу „Канцтовари” ми зафіксували лише один раз, усі інші ергоніми цього типу містять назви: „Канцсервіс”, „Світ канцелярії”,

„Папірус” тощо. Усе менше залишається назв магазинів типу „Промтовари”, „Магазин №...”, „Продукти” тощо.

Зі зміною ідеології та розвитком ринкових відносин з 90-х рр. ХХ ст. значно зростає кількість підприємств, фірм, інших закладів, особливо приватної форми власності. З’являється значна кількість ергонімів відантропонімного характеру, мотивом яких служить, як свідчать опитування нами номінаторів, увічнення імен своїх близьких та рідних. Численну групу цих ергонімів становлять такі найменування: запозичені імена („Ренат” – МПП; „Мерилін” – салон); іншомовні форми імен при наявності їх національних відповідників, що „утворені від романо-германських іменних варіантів” [5, 59] („Наталі” – перукарня; „Алекс” – СП; „Валері” – кафе-бар); скорочені та зменшено-пестливі імена („Стас” – МПП; „Даша” – магазин; „Лора” – МПП).

Часто за етимологічною непрозорістю приховуються імена чи прізвища власників закладів. Серед таких ергонімів можемо назвати: „Валтан” (магазин) названо за іменами матерів власниць – Валентина та Тетяна (рос. мовою Таня); „Анкас” (медичний центр): Ан – скорочення від імені Андрій, кас – від прізвища Каспорович); „Риман” (ТОВ): Рим – скорочення від імені власниці Рими + ан – від імені власника Анатолія; „Ліб” (магазин) – утворено від Людмила Іванівна Бондаренко; ВаСа (магазин) – власники назвали на честь своїх матерів – Ва – Валентина, Са – рос. мовою Саша, тобто Олександра тощо. Безумовно, семантика назв цих ергонімів для більшості луганчан залишається незрозумілою. Семантична завуальованість назв не надає цим ергонімам інформативної функції про об’єкт продажу чи послуги. Як відомо, пов’язуючи слово з реальним об’єктом, найменування не лише відрізняє цей об’єкт від інших, але й інформує про нього, допомагає в пошуках певного закладу, чого не можна сказати про вищевідзначені ергоніми.

Ергоніми відносяться до штучно створених імен, вони, як правило, бувають породженням цілеспрямованого акту, а не природного відбору в результаті мовної практики. Критерії перевірки практикою існують і для них, але вони відбуваються лише тоді, коли ергоніми створені й запроваджені в мовну практику. Процес реєстрації найменування передбачає обов’язкову перевірку з метою того, щоб не відбулося дублювання. Але контроль за правильним використанням правописних норм не передбачений. Наприклад, орфографічні помилки виявлені в ергонімах „Береґиня”, „Єквівалент”, Авто_затока” тощо.

На вибір мотивів для називання ергонімів може впливати багато факторів: інтереси суспільства, місце розташування номінанта, традиція іменування тепер чи у минулому тощо. У процес номінації можуть втручатися інші мотиви, наприклад, особисті вподобання чи інтереси власників. Та все ж проблема назв вирішується неефективно. По-перше, зовсім не виконується Закон про мови. Більшість назв, які виникають, або російськомовні, або англомовні. По-друге, при найменуванні не дотримуються принципи інформативності та декоративності.

Стихійний характер найменування відображає прагнення номінанта (власника фірми, магазину тощо) „виділитися” на фоні однотипних назв, спертися на власні естетичні потреби, на своє мовне чуття. Звичайно, що стихійність ономастичної номінації та її результати небажані для комунікативного простору міста, хоча й відображають у цілому притаманні мові процеси. На нашу думку, під час реєстрації нового ергоніма необхідна консультація філолога.

Усяка номінація є перш за все лінгвістична техніка, але ця техніка має менталінгвістичну основу і здійснюється в різних умовах. Тому врахування різних факторів, які певним чином впливають на утворення нових ергонімів, уявляється нам вкрай необхідним. Уміння наповнювати власну назву високим духовним змістом вкрай необхідне для сучасної ономастики. Назвемо декілька прикладів таких номінацій м. Луганська: „Козацька слобода” (кафе-бар), „Кохана” (торгівельно-виставочний центр), „Чумак” (магазин), „Наречена” (салон весільного вбрання), „Лелека” (магазин) тощо.

Усі ергоніми можна розподілити на нейтральні й конотативні онімні одиниці. У нейтральних ергонімів номінативна функція зумовлюється невиразною семантикою унаслідок онімізації апелювання та деетимологізації його значення. Конотативні ж власні назви, а до них ми відносимо й ергоніми, як відзначає Є.Отін, „займають середнє положення між абсолютними („чистими”) онімами й апелюваннями, тому їх можна позначити терміном мезолекси...” [6, 56]. Далі дослідник відзначає, що конотативні оніми повинні мати свій лексикографічний статус, а одним з актуальних завдань на сьогодні залишається укладання тлумачного словника власних назв. До речі, багато статей словника Є.Отіним опубліковані. На нашу думку, дослідження конотативних ергонімів м. Луганська могли б послугувати як фактичний матеріал для цього словника.

Таким чином, при всьому різноманітті наведених ергонімів їх семантична структура підпорядковується певній меті: дати найбільш повну інформацію про найменованний об’єкт, перш за все індивідуалізуючи його. Семантика апелювання, від котрих утворені власні назви, звичайно не входить в їх ономастичну семантику. Це комплексна галузь, що включає дані про найменованний об’єкт, ставлення мовця до об’єкта, знайомство з семантикою апелювання та асоціаціями його в мові. Семантика імені складається з інформації, яка йому притаманна, з його мовних, мовленнєвих та спеціально ономастичних функцій, естетичної значимості. Значення (семантика) ергоніма – фактор екстралінгвістичний.

Семантика ергоніма містить суб’єктивні й об’єктивні, соціально обумовлені фактори, що визначають ставлення людини до об’єкта. З ергонімом як різновидом ономастичної лексики пов’язується поняття „лексичне поле”, розроблене Й.Тріром. Поза цим полем онімна лексика залишається незрозумілою. Щоб бути зрозумілою, лексема повинна бути

співвіднесена зі своїм полем, де структурно-системні зв'язки організовані особливим чином. Вказівка на відповідне поле вказується або екстралінгвістично, тобто засобами знайомства з ситуацією спілкування, або лінгвістично (у контексті). Наприклад, окремо взятий онім Ельдорадо може позначати і казкову, щасливу країну, і місто в США, і ергонім – назву магазину.

Таким чином, семантика онімів, зокрема ергонімів – тип семантики, що по-різному виявляється на рівні мови та мовлення. У семантиці ергоніма сконцентровані і мовні, і екстралінгвістичні дані, ідеологічне спрямування назви, особливості її сприйняття. Екстралінгвістична інформація ергоніма входить у його семантику, однак вона не вичерпується енциклопедичною інформацією. Як значення будь-якого оніма, значення ергоніма формується на основі інформації лінгвістичного й екстралінгвістичного характеру, виявлення якої важливе для з'ясування функціональної сфери ергонімів. Лінгвістичну основу значення ергоніма становлять його фонетичні, лексичні, морфологічні особливості, специфічне місце ергонімів у системі мови, історія імені. Під внутрішньою формою ергоніма слід розуміти його певну внутрішню організацію, у відповідності з якою ім'я було свого часу утворене, власне співвідношення значення компонентів. Внутрішня форма імені, зазвичай, відображає словотворення, що має місце в момент первинної номінації. Внутрішня форма одних ергонімів очевидна, інших – затемнена, ще в інших ергонімів вона зовсім відсутня.

Література

1. **Суперанская А.В.** Общая теория имени собственного. – М., 1973.
2. **Есперсен О.** Философия грамматики. – М., 1958.
3. **Никонов В.А.** Имя и общество. – М., 1974.
4. **Болотов В.И.** К вопросу о значении имени собственного // Восточнославянская ономастика. – М., 1972. – С. 333 – 345.
5. **Кутуза Н.** Специфічність Одеської ергонімії // Наук. записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль, 2003. – Вип. I. – С. 116 – 121.
6. **Отин Е.С.** Коннотативные онимы и их производные в историко-этимологическом словаре русского языка // Вопр. языкознания. – 2003. – № 2. – С. 55 – 71.

The author of article makes a research of main features of proper names (in comparison with common names), finds out the peculiarities of semantics of proper names, especially ergonyms.

**ДЕНОТАТИВНА ОСНОВА СПОНУКАЛЬНОГО ДИСКУРСУ
(НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОМОВНОГО
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ)**

Проблема дослідження комунікативного аспекту дискурсу привертає сьогодні увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. Без звернення до комунікативного аспекту в ряді випадків неможливо чітко визначити семантичну різницю між окремими висловлюваннями, що мають подібне значення. Особливої уваги заслуговують дослідження дискурсних характеристик тематичного діалогічного мовлення в сучасній німецькій мові. Метою статті є виявлення основних ситуативно-тематичних денотатів, які створюють семантичний фон реалізації спонукальної інтенції мовця. Досвід вивчення мовленнєвої діяльності людини та виявлення мовних засобів, які передають інтенцію мовця імпліцитно, досить широко представлений у сучасній лінгвістичній літературі [1; 2; 3; 4; та ін.]. Дискурс – центральна одиниця мовленнєвої діяльності, що виражає міжособистісну мовленнєву взаємодію, володіє загальною комунікативною (інтерактивною) функцією та єдиною темою (топіком). Увесь повнозначний зміст інформації в спонукальному дискурсі організований за принципом „семантичного трикутника” і подається мовними засобами. Так, зовнішній елемент – послідовність звуків або графічних знаків (означник) – пов’язаний у свідомості й системі мови, з одного боку, з предметом дійсності (предмет, явище, процес, ознака), що називається в теорії семантики *денотатом*, *референтом*, з іншого боку – з поняттям або уявленням про цей предмет, що називається *змістом*, *сигніфікатом*, *означуванним*. Ця схема показує семантичні відношення у спонукальному дискурсі. Тема дискурсу представлена як макропропозиція [5, 71] чи макроструктура [4, 186]. Тема індивідуального висловлювання в дискурсі зумовлена тим, що його інформація розподіляється лінійно, тоді як тема дискурсу вказує на глобальну, ієрархічну організацію його змісту. Тему дискурсу слід розуміти як вираження семантичної макроструктури конкретного дискурсу. Ситуативно-тематичні денотати є мовними засобами вираження глобальної теми дискурсу.

На прикладі дискурсу, взятого з роману А.Зегерс [1], розглянемо як мовець Кастріціус, ініціатор спонукального процесу, прагнучи спонукати партнера з комунікації Гельмута до немовленнєвих дій (знищення будинку), намагається забезпечити цілу низку умов розвитку дискурсу, відшукуючи найбільш сприятливі з них та використовуючи тактики поступового розгортання комунікативних дій. Так, спочатку він позначає предмет і тему розмови за допомогою денотативного субстрату дискурсу. Під денотативним субстратом дискурсу будемо розуміти всі ключові слова дискурсу, які забезпечують його тематичний розвиток. Під темою

розуміємо „сміслову ядро тексту, кондентований і узагальнений зміст тексту” [6, 17]. Єдність теми спонукального дискурсу, що аналізується, проявляється в рекурентності ключових слів, зв'язаних з предметом комунікації, і у вживанні слів тематично близьких, безпосередніх або контекстуальних синонімів, анафоричній та катафоричній прономіналізації. У наведеному дискурсі мовець і слухач зустрілися як давні знайомі, які мають певні уявлення про картину світу один одного. Досвід попередньої співпраці дозволяє мовцю Кастріціусу опускати багато інформації та реалізовувати в комунікативному процесі лише прагматично значимі мовленнєві кроки.

Для зручності аналізу мовленнєвих дій мовця та реакцій адресата Гельмута поділяємо весь дискурс на окремі прагмасемантичні блоки, виділяючи денотативну сітку кожного.

Прагмасемантичний блок I:

Der alte Castricius sagte zu ihm: „ Sie sehen sich noch ziemlich ähnlich. Sie sind freilich noch ziemlich jung. Die Kriegsjahre kann auch Ihnen niemand vom Buckel nehmen.“

Helmut von Klemm erwiderte: „ Sie haben vergessen, Kommerzienrat, daß ich nicht bloß kurz nach Kriegsende mal bei Ihnen aufgekreuzt bin und Ihre Ratschläge übrigens befolgte, die gar nicht schlecht waren. Das letztmal kam ich aber zu einer Fastnachtsfeier, und wir fuhren mit all Ihren Gästen nach Biebrich, wo leider das Unglück passiert ist mit Ihrem Schwiegersohn.“

„Stimmt, stimmt“, sagte Castricius, „a b e r daran hatten Sie keine Schuld.“

„Ich kann doch nicht schuld an allem haben“.

„ An manchem, Helmut, an vielem. U n d jetzt habe ich Sie rufen lassen, für Ihren Tätigkeitsdrang. Sie sollen w i e d e r an etwas schuld haben .Es soll Ihnen aber auch Spaß machen.“

Наведений блок дискурсу вводить мікротему про адресата, тут формуються адресантно-адресатні відносини та утворюється поле для розгортання подальших спонукальних іллокуцій ініціатора дискурсу. Основна тема дискурсу – „знищення будинку” – окреслюється через розвиток комунікативних дій. Вона складається з двох мікротем, а ключові слова представляють денотативну структуру в згорнутому вигляді. Денотативна сітка мікротем про адресата представлена такими денотатами: *Sie – die Kriegsjahre – Helmut*. Будучи ключовими в цій мікротемі, вони спрямовані на формування позиції слухача: саме ти володієш потрібними, з моєї точки зору, якостями для виконання поставленого завдання.

Завдяки тому, що ініціатором Кастріціусом бездоганно витримана схема побудови усного дискурсу, від нього не вимагається подальшої аргументації чи мотивації. Так, її початком є запитання, далі – слухання, після нього – додатковий коментар, обмін інформацією, думками; далі – відповідь та її аргументація (чи мотивація); врешті – завершення дискурсу. Суть наведеного дискурсу полягає в тому, що в кінцевому

результаті мовець спонукає адресата до мовленнєвих дій, які передаються в тексті промісивом „я обіцяю”. Такий ефект формується насамперед за допомогою мовних засобів (ситуативно-тематичних денотатів) та невербальних засобів, що спричиняють сильний психологічний вплив на адресата. Ці засоби ведуть до формування його емоційних та раціональних уявлень. Очевидним для цього спонукального процесу є те, що вербалізації піддаються лише ті думки, які з погляду мовця значимі для досягнення мети. Так, ініціатор дискурсу Кастриціус насамперед пояснює адресату, чому для виконання конкретної справи – знищення будинку, вибір випав саме на нього – Гельмута. Наводиться ряд лексичних одиниць, що співвідносяться з адресатом і характеризують його: *sich selbst ähnlich sehen* – ти такий як і раніше, ти раніше виконував мої доручення та керувався моїми порадами і тепер ти маєш усі можливості виконати те, до чого я тебе спонукаю. Іntenція спонукування передана імпліцитно. На думку мовця, молодий вік адресата дозволить йому виконати доручення (*freilich noch ziemlich jung*). Лексичний модальний маркер *noch* має сему тривалості. У цьому ж фрагменті тексту знаходимо ще кілька денотатів, які характеризують відносини мовця з адресатом поза рамками даної комунікативної ситуації *schuld haben; Spaß machen*. В одному із висловлювань *Schuld haben* поєднується з запереченням *keine* і співвідноситься з тим, як сприймає дійсність мовець. Модальний маркер *aber*, як сигнал дискурсної організації, який використовується тут мовцем, підкреслює відсутність провини Гельмута в смерті його зятя, про те надалі підтверджує, що провина все ж таки у Гельмута є. Він продовжує спонукати адресата до наступного: „*Sie sollen w i e d e r an etwas schuld haben*”. Цього разу провина має принести йому задоволення: „*Es soll Ihnen aber auch Spaß machen*“.

Виводячи адресата Гельмута за рамки цієї комунікативної ситуації, мовець Кастриціус намагається знайти щось спільне з ним у минулому й прагне використати це як зручне підґрунтя для побудови актуальної комунікативної ситуації. Значний внесок у відтворення картини світу слухача роблять уточнюючі лексичні одиниці *an manchem; an vielem; an etwas* – у дечому, у багато чому, в чомусь. Уживаючи їх, мовець робить спробу сформуванню уявлення слухача про можливе різне сприйняття поняття „**Schuld**” („провина”). У наведених висловлюваннях мовця словосполучення *wieder schuld haben, aber auch Spaß machen*, виступають комунікативно значущими конкретизаторами значення денотата „*Schuld*“.

Глобальною темою представленого дискурсу й предметом спілкування є вілла мовця. Тематичне розгортання цієї комунікації показує такий блок:

Прагмасемантичний блок II:

„ *Dieses Haus, in dem wir sitzen, ist mir auf Erden der liebste Ort. Ich war hier mal lange glücklich. Nicht mehr so toll wie früher. Es ist aber*

immerhin was Sicheres. Nicht so ungewiß wie der Himmel. A l s o , weil ich nicht lange mehr hier sein kann: Ich will nicht, daß j e m a n d nach mir hier drin wohnt. Das will ich durchaus nicht. Auch nicht meine Tochter Nora, die schon gar nicht”.

A l s o , von meinem Hinscheiden ab, das steht bereits in diesem Vertrag, der zu meinem Vermächtnis gehört, ist hier der Grund und Boden veräußert an den Amöneburger Betrieb. W e n n es also s o w e i t ist, Helmut, fahr sofort hierher, da hast du die Vollmacht, du mußt alles gut vorbereiten, zuverlässige Leute, den Bulldozer und so, und du läßt das Haus im Nu ausräumen und dann sofort abtragen, verstehst du. Glaubst du, daß du das fertigbringst? “

„Gewiß. Warum nicht?“

Основний денотат „dieses Haus” позначає об’єкт, який визначається мовцем такими коментарями, як *dieses Haus der liebste Ort auf Erden, was Sicheres*. З точки зору граматики речення й тексту *dieses Haus* є синтагматично головним, ядерними, а *der liebste Ort auf Erden* та *was Sicheres* синтагматично підлеглими, залежними, які відповідно до синтаксичних процесів опущення можуть бути випущені. Однак, вони мають значну вагу в комунікативно-смісловому аспекті, не підлягають процесу опущення й розглядаються нами як такі, що розкривають індивідуальне, суто особисте розуміння мовцем значення денотата „*das Haus*”. Перший раз мовець Кастриціус використовує вказівний займенник *dieses*, уточнюючи цей предмет підрядним реченням *in dem wir sitzen*, другий раз вживає його з означеним артиклем. Предмет, позначений в акті мовлення таким чином набуває однозначного тлумачення. Уживаючи денотат *dieses Haus* на початку другої частини дискурсу, ініціатор тим самим ставить його в центр уваги слухача. До конкретизуючих слів даної мікротеми відносимо прикметники *glücklich, toll*. Характеризуючи ініціатора комунікативного процесу, ці слова перебувають у безпосередньому зв’язку з головним ключовим словом *das Haus*, через них відображається ставлення мовця до головного предмета спілкування у створеній комунікативній ситуації.

Слова з конкретизуючою семантикою *glücklich* вжито з дієсловом *war* (форма минулого часу), а *toll*, який поза контекстом можна вважати синонімічним *glücklich*, конкретизується запереченням *nicht mehr so*, а також подається в порівнянні *als früher*. Різне лексичне оточення цих двох понять робить їх практично антонімами в конкретній ситуації. Слова *glücklich* та *toll* на рівні мови відносяться до однієї семантичної групи, тобто, співвідносяться зі спорідненими поняттями та мають критерії оцінки „добре”. Однак, лексичні одиниці безпосереднього оточення *toll – nicht mehr so* не дозволяють реалізуватися частині позитивних сем денотата *glücklich*, а прислівник *früher* вносить ті ж самі обмеження, внаслідок чого *glücklich* та *toll* розходяться на різні полюси в рамках одного семантичного поля. До основних слів цієї мікротеми відносимо також ряд дієслів, за допомогою яких мовець формує

можливий розвиток наступних дій. Це дієслова: *veräußern*, *vorbereiten*, *austräumen*, *abtragen*, *fertigbringen*, а також іменники *der Vertrag*, *die Vollmacht*, які безпосередньо взаємодіють з основним денотатом дискурсу *das Haus*.

За допомогою денотата *der Vertrag* і слів, що конкретизують його, мовець лише констатує той факт, що доля будинку вже вирішена й договір не може бути скасований. Семантико-синтаксична характеристика висловлювання, у якому вжито *dieses Haus* така: будинок буде відчужено. Дієслово *veräußern* конкретизується двома додатками - обов'язковим *der Grund und Boden hier* і факультативним *an dem Amönebünger Betrieb*. Перший додаток вказує на предмет відчуження, тобто відчужується не тільки земля, а й все те, що на ній знаходиться, тобто будинок.

Висловлювання „*Es ist soweit*” є маркером дискурсної організації в цьому спонукальному процесі, належить до конкретизуючих засобів і несе в собі значне дейктичне навантаження, указуючи на час подальших дій слухача, а також має узагальнюючий характер. „*Es ist soweit*” узагальнює ті умови, за яких мовець повинен діяти, і виражає катафору. Фактично з цього моменту мовець переходить до формування завдання адресата. За допомогою дієслів *austräumen*, *abtragen* він моделює майбутню його поведінку, а використовуючи наказовий спосіб дієслова *hierherfahren* перетворює інструкцію в наказ: „*Приїжджай!*”. Ініціатор використовує наказовий спосіб тільки один раз, і надалі знову повертається до менш категоричної форми спілкування – до прохання та частково до мовленнєвого маніпулювання такими поняттями як „провина”, „винагорода” та „гроші”. Комунікативна мета визначає структурну економічність поданого спонукального речення й одночасно об'ємне інформативне навантаження кожного з його членів. Так, тут уже немає компонентів, що містять невідому інформацію, оскільки вся необхідна інформація - місце, час і об'єкт дії, уже відомі адресату. *Helmut, fahr sofort hierher, da hast du die Vollmacht, du mußt alles gut vorbereiten, zuverlässige Leute, den Bulldozer und so, und du läßt das Haus im Nu austräumen und dann sofort abtragen, v e r s t e h s t d u.*

Денотат „*die Vollmacht*”, крім свого конкретного значення „довіреність”, містить таку смислову сему, як „повна влада”, якою мовець наділяє адресата для виконання поставленого завдання, і знаходиться в одній ієрархічній площині з денотатами *vorbereiten*, *austräumen*, *abtragen*. Ініціатор дискурсу надає денотату *vorbereiten* модального забарвлення, уживаючи в словосполученні: „*Du mußt alles vorbereiten*”. Модальне дієслово *müssen* вводить сему примусу. Дієслова *austräumen* і *abtragen* описують дії, які на вимогу мовця потрібно виконати, і стосуються будинку – основного предмета спілкування – *das Haus*, а модальне дієслово *lassen*, конкретизуючи їх, надає всьому реченню чітко вираженого модального забарвлення: *ти накажеш знести будинок*. У цій комунікативній ситуації це фактично означає – *ти*

знищиши його!

Основні мовні засоби та прагмасемантичний інструментарій, за допомогою яких ініціатор досягає ефекту спонукання в конкретній комунікативній ситуації, представленні такими денотатами в такому блоці:

Прагмасемантичний блок III:

„Hier ist 'ne Anweisung für dich, mein Sohn, damit du großzügig vorgehen kannst. Das ist von heute an unser Geheimnis.“

„Ja, Herr Castricius.“

„Der hier vermerkte Betrag kommt dir zu, wenn du die Sache anständig ausgeführt hast. Geld kannst du vermutlich noch immer brauchen?“

„Ja, Herr Castricius. Es ist nicht ganz einfach, aber es ist zu machen.“

Наділяючи адресата повноваженнями знищити будинок після смерті, мовець прагне створити в його уяві образ їх спільної участі в цій справі. Денотат „Geheimnis“ виражає абстрактне поняття, однак мовець, конкретизуючи його присвійним займенником *unser*, надає денотату конкретного характеру. Висловлювання „Das ist von heute an unser Geheimnis“ фактично показує об'єднання партнерів у цій комунікативній ситуації та їх спільну причетність до майбутнього. Конкретного прагматичного змісту набуває тепер висловлювання з першого блоку „Sie sollen wie der an etwas schuld haben. Es soll Ihnen aber auch Spaß machen.“ Воно формує наступну мікропропозицію „Знищення будинку принесе тобі вигоду“. Словосполучення *Spaß machen*, із блоку I набуває більш конкретного змісту – винагорода, мовець уточнює його денотатом „Anweisung“ із блоку III. Таким чином мовець називає засіб, за допомогою якого прагне закріпити отриманий спонукальний ефект.

З денотатом *ne Anweisung* семантично пов'язаний інший денотат „der Betrag“, який звужує його розуміння в цій конкретній ситуації до значення - грошовий переказ, тобто певна сума грошей. Денотати „Geld“ і „Lohn“, як контекстуальні синоніми, доповнюють один одного та конкретизують денотат *'ne Anweisung*, детермінуючи його для адресата. З одного боку, значення „Lohn“ за допомогою іменника *Geld* приймає значення грошової винагороди; а з другого боку, іменник *Geld* характеризує „Lohn“, як зароблені гроші. Варто зазначити, що об'єднуючою ланкою між цими денотатами виступає денотат „die Sache“ – слово-замінник, яке мовець фактично вживає замість „das Haus im Nu ausräumen und dann sofort abtragen“ і визначається нами як явище прономіналізації.

Функціонування кожного висловлювання в дискурсі можна розглядати як активацію сукупної мовної системи. Використовуючи комунікативний метод, будемо характеризувати їх „не як автономні семантичні категорії, своєрідний смисловий атом, а як функцію значення речення“ [7, 23].

Денотативна основа наведеного спонукального дискурсу забезпечує

тематичний розвиток у напрямі, що задається самим ініціатором. Ситуативно-тематичні денотати створюють семантичний фон реалізації спонукальної інтенції мовця; слова, що виконують функцію конкретизації, сприяють процесу актуалізації денотативної структури спонукального дискурсу і не підлягають опущенню.

Література

1. **Кузько К.Я.** Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія). – Л., 2001.
2. **Селиванова Е.А.** Основы лингвистической теории текста и коммуникации. – К., 2004.
3. **Серажим К.С.** Дискурс як соціолінгвальне явище: Методологія, архітектоніка, варіативність. – К., 2002.
4. **Дейкван Т.А.** Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. – М., 1989.
5. **Brown G., Yule G.** Discourse Analysis. – Cambridge, 1996.
6. **Москальская О.И.** Грамматика текста. – М., 1981.
7. **Арутюнова Н.Д.** Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы. – М., 1976.

Джерело ілюстрованого матеріалу

1. **Seghers A.** Das Vertrauen. – Berlin, 1983. – S. 424 – 427.

In the article the author studies discourse characteristics of the theme dialogical speech in Modern German, situational topical key words are singled out & their influence on creating semantic background for successful realization of the discourse inducement process is determined.

УДК 81.42=112.2

І.І.Пірог

ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ ЕКОНОМІКИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

У зв'язку з курсом розвитку України на інтеграцію в європейське політичне, економічне, освітнє, наукове, правове, культурне співтовариство актуальним стає питання про підвищення якості підготовки сучасних спеціалістів з іноземної мови, зокрема німецької. У рекомендаціях Ради Європи акцентується увага на необхідності формування комунікативної компетенції, яка є запорукою конструктивного діалогу співробітництва між представниками різних етнокультур. Оскільки Німеччина є одним з найважливіших економічних партнерів нашої країни, то вміння вітчизняних спеціалістів спілкуватися німецькою мовою має бути невід'ємною складовою кваліфікації економістів.

Незважаючи на те, що дослідження професійної мови за останні роки досягло значних успіхів, німецька мова економіки вивчена недостатньо.

„Кожен знає, про що йде мова, коли чує це слово, але точного

визначення „Wirtschaftsdeutsch” поки що не існує”, – зазначає німецька дослідниця У.Френзер [1, 235]. Мало того, в українській мові до цього часу не існує усталеного еквівалента перекладу поняття „Wirtschaftsdeutsch”. Питання про те, що являє собою професійне мовлення і яке місце воно займає у функціонально-стилістичній системі мови, теж не може вважатися остаточно розв’язаним. Перш за все потребує уточнення саме поняття професійного мовлення. У лінгвістичній літературі поряд з терміном „професійне мовлення” зустрічається ціла низка складних термінологічних найменувань, у яких означення „професійний” співвідноситься з рядом лінгвістичних понять – „професійна мова”, „професійна підмова”, „професійно-розмовне мовлення”, „професійний діалект”, „професійний жаргон”, „професійне арго” [2, 18].

Закономірно виникає питання, чи ми маємо справу з позначенням різних соціально-професійних різновидів мови, релевантні властивості яких обумовлені специфічними рисами різних аспектів професійної сфери спілкування людей, чи всі згадані вище терміни позначають одне й те саме мовне явище, а багатозначність термінології свідчить лише про те, що лінгвісти інтерпретують по-різному аналогічні мовленнєві факти.

До цього часу ще не визначено параметри дослідження економічної німецької мови, та більшість дослідників [1; 3; 4; 5; 6] схиляються до думки, що це поняття необхідно розглядати з урахуванням трьох факторів: мовного, професійного та культурологічного в системі міжнародної економічної комунікації, а не лише як професійне мовлення на структурному рівні.

Поняття „міжнародна економічна комунікація” виникло тоді, коли вищі навчальні заклади запропонували вивчення іноземної мови для застосування в професійному мовленні. Однак професійне мовлення можна було б обмежити лише використанням розширеного спеціалізованого словникового запасу й відповідно до цього відредагувати курси, але постановка й розуміння концепції таким чином були б помилковими, оскільки на практиці студенти, які відвідують курси, паралельно з необхідною кількістю термінології набувають перш за все знань про те, як певні професійно обумовлені ситуації інтегрувати з мовою [3, 32].

Міжнародна економічна комунікація – це комунікація економічних установ між націями, яка розширює культурні кордони й лише частково є професійною комунікацією зі спеціальною лексикою. Суть міжнародної економічної комунікації полягає в тому, що представники різного культурного походження в чужому з одного боку культурно означеному ситуаційному контексті намагаються дійти взаємо згоди. Кожна сторона уособлює в собі представника специфічної культури/суспільства, особливої культури фірми та культурно вираженої індивідуальності. Як попередні висновки можна констатувати, що міжкультурна економічна комунікація навряд чи є професійною комунікацією, де партнери в

широкому розумінні слова єдині. Комунікативний процес відбувається в культурному контексті, який є вихідним пунктом і обумовлює процес професійних відносин. У міжкультурній комунікації для одного з партнерів культурний контекст та культура іншого партнера є чужою. Міжкультурна економічна комунікація відбувається не просто на рівні професійного мовного „коду”, вона несе в собі детермінанти, які наявні в усіх міжкультурних комунікативних ситуаціях, які глобально переформовують усі професійні складові – і, таким чином, міжнародна економічна комунікація стає міжкультурною комунікацією [3, 32].

Особливої уваги потребують письмові тексти професійної комунікації та визначення можливих параметрів їх вивчення.

На думку Е.Ройтера та Х.Шрьодера, для дослідження письмового тексту недостатньо тільки лінгвістичного аналізу. Вони пропонують доповнити його методичними прийомами вивчення інших галузей. Зараз у стані розвитку знаходиться модель аналізу тексту, яка враховує різні його рівні (супер-, макро- та мікроструктури), їх функціональні та структурні ознаки, засоби організації тексту. Щоб проаналізувати текст, необхідно взяти до уваги щонайменше такі аспекти текстотворення :

- прагматичний аспект – предметне відношення та ситуація комунікації, адресованість, тип конвенційного тексту;
- топографічний аспект – типи шрифту, виділення, колір, розміщення тексту, символи, текстові малюнки та ін.;
- семантичний аспект – когезія, когерентність, однорідність та контекст;
- тематичний аспект (текстовий конструкт) – тематична прогресія, змістове та логічне членування на рівні супер-, макро- та мікроструктури;
- стилістично-риторичний аспект – стилістичні фігури, форми звертання, модальність, ритм, аргументація.

Постійним компонентом такого текстового аналізу має бути включення когнітивного аспекту породження тексту і його перцепція, тобто включення культурно обумовлених, змістових та функціональних схем при породженні та сприйманні тексту у процесі комунікації автор – читач [4, 110].

У.Френзер пропонує досліджувати економічну німецьку мову у взаємозв'язку з професійним мовленням та інформацією країнознавчого характеру. Професійне мовлення можна диференціювати за письмовими та усними типами текстів:

Економічна комунікація на виробництві

Усередині виробництва		За межами виробництва	
Письмова Повідомлення Виробничі плани Протоколи	Усна Інформаційне повідомлення Повідомлення Вказівка Конференція	Письмова Кореспонденція(лист и, телекс, телефакс) Зв'язки з клієнтами Рекламні матеріали Проспекти	Усна Телефонні переговори Переговори Зв'язки з клієнтами

Типи тексту можна диференціювати за галузями, ситуаційними умовами спілкування, соціальними та професійними відносинами комунікантів тощо [1, 237].

Ю.Болтен висуває тезу, що мовленнєву дію у сфері економіки потрібно досліджувати не як допоміжну, а як інтегративну єдність, як комплексне явище. Учений пропонує розглядати економічну мову на основі структури діючого підприємства. Комунікативна структура підприємства дає можливість у вертикальному розрізі та зменшеному масштабі спостерігати всі без винятку ієрархічні мовленнєві рівні загальноекономічного простору [5, 77].

Г.Брюнер стверджує, що комунікативна діяльність створює основу для всього процесу роботи і складає найбільшу частку економічної діяльності. На основі кількісно та якісно центрального значення, яке комунікативна діяльність займає на виробництві, дослідниця пропонує розглядати її в перспективі лінгво-дискурсивного аналізу як комунікативно виражені інституційні відносини [6, 7]. Першим кроком у виявленні параметрів дослідження виробничої комунікації Г.Брюнер вважає диференціацію всіх комунікативних дій на ті, які безпосередньо пов'язані з кооперативною діяльністю (на вирішення виробничих проблем), і дії, незалежні від процесу кооперативної діяльності.

Кооперативно обумовлена комунікація (робоча комунікація) аналітично відмінна від кооперативно незалежної, тобто соціальної комунікації. Така диференціація повинна охопити всі комунікативні дії, що відбуваються між комунікантами певної інституційної установи. Кооперативно незалежна комунікація не обов'язково направлена на вирішення професійних проблем і відома під назвою гомілетичного дискурсу (Еліх/Рейбайн 1980).

Подальшу диференціацію та параметри комунікації Брюнер подає таким чином: кооперативно обумовлена комунікація: формальна / неформальна, предметно-технічна / ієрархічно-економічна, внутрішня / зовнішня професійна комунікація, емпрактична / не емпрактична, самостійна / субсидарна.

Формальна й неформальна комунікація. Функціонування комунікації тісно пов'язане з її формальністю (в широкому значенні

слова), оскільки підприємство є інституційним закладом з комерційною метою, існують і формальні інституційні правила, що регулюють їх дії – і мовленнєві дії також. Такі формальні положення вказують: хто, з ким, про що, як, коли спілкується, – отже на адресата, зміст, форму, засіб інформації та дату комунікації. Ці правила усталено та відрегульовано.

Проте фактично виробнича комунікація не відбудеться тільки у формах, що усталені формально. Неформальна комунікація також відіграє важливу роль. Формальна та неформальна комунікації утворюють одну комплексну систему й одночасно стоять в опозиції одна до одної.

Предметно-технічна та ієрархічно-економічна комунікація. Характерним для економічної комунікації є комплексний зв'язок між предметно-технічним та ієрархічно-економічним аспектами виробничої діяльності. Предметно-технічна комунікація має відношення перш за все до сфери виробництва, споживаних вартостей та надання послуг. Ієрархічно-економічна комунікація пов'язана з використанням капіталу й організацією ієрархічних структур на підприємстві. Вона керується економічним станом виробництва й пов'язаними з ним аспектами (наприклад, контролінг, договори). Предметно-технічна та ієрархічно-економічна комунікація тісно переплетені одна з одною в конкретній мовленнєвій діяльності.

Внутрішня та зовнішня професійна комунікація. У лінгвістичній літературі розповсюджена думка, що виробнича комунікація значною мірою позначена економічною термінологією, проте це не відповідає дійсності (Шольтес-Шмід 1986, Булман 1989). Причина полягає в тому, що у процесі виробництва та послуг бере участь цілий спектр різних професій. Професійні мови, що обслуговують цей процес, дуже гетерогенні. Для економічного підприємства характерна наявність як внутрішньої, так і зовнішньої професійної комунікації. Внутрішня професійна комунікація може відбуватися між фахівцями різних сфер, а зовнішня – як комунікація експерта та дилетанта, наприклад, між фахівцями підприємства і клієнтами.

Самостійна та субсидарна комунікація. Подальша диференціація кооперативної комунікації співвідноситься з поняттями самостійної та субсидарної. При власне самостійній комунікації уся діяльність, у яку включена комунікація, служить переважно для досягнення комунікативної мети. Комунікативна діяльність домінує в цьому процесі кількісно у порівнянні з іншими формами діяльності (практичною або розумовою). При субсидарній комунікації, навпроти, усі інші форми загальної діяльності (практичної або іншої некомунікативної мети) домінують над комунікативною діяльністю.

Емпірична та неемпірична комунікація. Виробнича комунікація може бути емпіричною, тобто безпосередньо пов'язаною з практичною діяльністю, або неемпіричною. Ця диференціація важлива для субсидарної комунікації. Емпірична комунікація має, як правило,

тільки субсидарний характер – хоча можуть бути особливі випадки. Коли комунікація емпірична, це впливає також на її структуру.

Отже, огляд параметрів дослідження проблем комунікації на підприємстві з комерційною метою свідчить про неусталеність лінгвістичного підходу [6, 17]. Комунікативні форми є багатосторонніми й комплексними і становлять предмет окремого дослідження.

Література

1. **Frenser U.** Wirtschaftsdeutsch: Ein Verhandlungsgespräch // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation / hrsg. von Bernd-Dietrich Müller.-2. Aufl., 1993.
2. **Гарбовский Н.К.** Сопоставительная стилистика профессиональной речи (на матер. русского и французского языка). – М., 1988.
3. **Müller B.-D.** Die Bedeutung der interkulturellen Kommunikation für die Wirtschaft. // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation / hrsg. von Bernd-Dietrich Müller.-2. Aufl., 1993.
4. **Reuter E., Schröder H., Tiittula L.** Zur Erforschung von Kulturunterschieden in der internationalen Wirtschaftskommunikation // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation / hrsg. von Bernd-Dietrich Müller.-2. Aufl., 1993.
5. **Bolten J.** Fremdsprache Wirtschaftsdeutsch: Bestandsaufnahme und Perspektiven. Wirtschaftskommunikation // Interkulturelle Wirtschaftskommunikation / hrsg. von Bernd-Dietrich Müller.-2. Aufl., 1993.
6. **Brünner G.** Wirtschaftskommunikation: linguistische Analyse ihrer mündlichen Formen. – Tübingen, 2000.

The article deals with the investigation of the German language of economy. The notion and the main approaches and parameters of the economy German language investigation, which are offered by home and foreign scientists, are considered. It is proposed to examine the phenomenon of the German language of economy, taking into account the following three factors: language, professional and cultural ones in the system of international economic communication.

ПОНЯТТЯ МОВНА ЕЛІТА ТА ЕЛІТНА МОВНА ОСОБИСТІТЬ

Інтелектуальна діяльність і мова єдині і невіддільні одна від одної

(В. фон Гумбольдт).

Якщо мова не є правильною, то вона не означає того, що має означати, коли ж вона не означає того, що має означати, то не буде зроблене те, що має бути зроблене; а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці – і усі впадуть у стан безладного хаосу

(Конфуцій).

Спілкування єднає людей, бо саме „через мову пізнається людина, виявляється її моральне обличчя, суспільні та естетичні ідеали. Сама по собі мова не може бути ні поганою, ні гарною. А от мовлення – це інша річ” [1, 3]. Лінгвістика ХХІ століття визначає перспективи вивчення мовлення людини, що ґрунтуються на пізнанні мовної особистості, процесу взаємодії індивідуального та соціального під час мовленнєвої діяльності.

Поворот до мовної особистості як медіума для проникнення в мову, занурену в життя, є одним із шляхів гуманізації мовознавства, що й зумовило перехід традиційних та нових лінгвістичних дисциплін на якісно новий науково-пізнавальний рівень [2, 5]. Визначаючи важливість особистісного та інтелектуального розвитку людини, науковці орієнтують сучасну школу на розвиток особистості та формування у випускників загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів комунікативної, лінгвістичної і соціокультурної компетенції. Але для вироблення поняття „правильний” повинен існувати зразок, еталон. І він існує. У сфері спілкування це мовна еліта нашого суспільства, елітні мовні особистості. На жаль, поняття „елітна мовна особистість” (ЕМО) та „мовна еліта” (МЕ) вивчені недостатньо.

Це й зумовило мету нашого дослідження, яку вбачаємо в тому, щоб окреслити поняття ЕМО та МЕ, встановити, кого відносять до МЕ та які риси властиві її представникам.

У науковій літературі нечасто зустрічаються поняття, пов’язані саме з МЕ, зокрема, у працях Т.Панько використано поняття „українське інтелігентне мовлення” та „інтелектуальне мовлення”, описано його розвиток протягом століть [1]. І.Хоменко, досліджуючи спадщину М.Наконечного, стверджує, що до МЕ українського народу прийнято відносити письменників, діячів науки, акторів, дикторів радіо та

телебачення [3, 25]. Л.Масенко, аналізуючи взаємодію мови й суспільства, користується поняттями „носії літературного варіанта”, „елітарна культура”, „зразкове мовлення”, „інтелігентне мовлення”, „носії взірцевого літературного мовлення” та „українська інтелектуальна еліта” [4, 98, 100, 102]. Автор посібника з соціальної лінгвістики Н.Мечковська, уживаючи поняття „мовний ідеал”, „інтелігенція”, „знавці історії та культури рідного краю”, „інтелігентне мовлення” [5, 38, 99, 151], наголошує на тому, що норми літературної мови найпрестижніші в суспільстві [5, 38]. Зустрічається в літературі також поняття „майстри слова”, і навіть подається його тлумачення – поети, прозаїки, публіцисти [6, 88].

Грунтовного визначення поняття МЕ не знаходимо й у довідковій літературі. У Словникові української мови подається значення слова *еліта*, де серед інших тлумачень виділяємо таке: „про людей, що виділяються серед інших своїм становищем, розумом, здібностями й т. ін.” [7, 474]. Тут же знаходимо слова *інтелігент*, *інтелігентик*, *інтелігентка*, *інтелігентність*, *інтелігентщина*, *інтелігенція* [8, 36]. Останнє тлумачиться так: „люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури” [8, 36]. В.Даль подав тільки поняття „интелигенция”, яку визначив як розумово розвинуту частину жителів [9, 46]. У довідковій літературі зустрічаються й інші поняття, наприклад, в енциклопедії „Українська мова” зазначено: „Сценічна мова в більшості випадків – еталон, зразок літературної мови” [10, 323]. У цьому джерелі згадують і носіїв літературної мови (письменники, науковці, актори), і ораторське мистецтво, і мистецтво публічного спілкування політиків, державних та культурних діячів, і навіть освічені кола суспільства [10, 324, 264]. Відомий тлумачний словник англійської мови також не подає поняття МЕ та ЕМО. У словникові зустрічаються інші поняття: „elite” („еліта”), „intelligentsia” („інтелігенція”) та „standard” („еталон”), які тлумачаться так: „Elite¹ 1. a small group of people who have a lot of power or advantages. 2. the best or most skilful people in a group” [11, 450]. “Intelligentsia – the people in a society who are the best educated and the most interested in art, science, literature etc at an advanced level” [11, 747]. “Standard – generally accepted as correct” [11, 1395].

Невизначеність понять МЕ та ЕМО спонукає до проведення соціологічного опитування, у завдання якого входить анкетування студентів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів, зокрема, Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Опитування засвідчило, що мовна еліта на Луганщині є, бо ствердно на це питання відповіло 96 % респондентів, і тільки 4 % опитаних вважають, що МЕ немає. На питання „чи відносите Ви себе до МЕ?” отримано відповідь „так” від 16% студентів, а більшість (84%) дала відповідь „ні”. Водночас 87% студентів обов’язково хотіли б нею стати, хоча 13% не вважають це потрібним для них. Анкети викладачів вищих

навчальних закладів, засвідчують, що 100% опитаних викладачів, хоча із застереженням, але все ж віднесли себе до МЕ.

При анкетуванні було з'ясовано, кого відносять респонденти до МЕ, які якості повинні мати представники МЕ, які синоніми використовуються замість поняття МЕ.

Отримані результати показують, що до МЕ прийнято відносити такі категорії української інтелігенції: філологів – 39,2% (філологи – 15%, лінгвісти – 10%, мовознавці – 9%, літератори – 5,2%); науковців – 30% (викладачі – 17%, учені – 5,5%, доктори наук – 4,5%, науковці – 2%, професори – 1%); письменників – 18%; працівників шкіл, театрів, радіо та телебачення – 6,8% (учителі – 3%, диктори – 2%, актори – 1%, журналісти – 0,8%); політичних діячів – 2% (депутати – 0,8%, історики – 0,7%, президент – 0,5%); ораторів – 1,2%; перекладачів – 1%; юристів, адвокатів, правознавців – 0,8%; музикантів – 0,6%, філософів – 0,4%.

Основні критерії, за якими можна виявити представника МЕ, на думку опитуваних, умовно можна поділити на дві групи: а) лінгвістична та комунікативна компетенція; б) соціокультурна компетенція та високий загальний інтелектуальний розвиток особистості.

До першої групи чинників, які визначають ЕМО, студенти й викладачі (70%) віднесли:

- блискуче володіння літературною мовою (лінгвістичні знання, грамотність, нормативність мовлення) – 26,5%;
- комунікабельність, уміння чітко висловлювати свої думки, красномовність, ораторські здібності, великий словниковий запас, синонімічне багатство мовлення – 19%;
- правильна вимова, гарна дикція – 7,8%;
- мистецтво мовного етикету – 7,2%;
- володіння однією чи більше іноземними мовами – 5,5%;
- націленість на самовдосконалення – 3%;
- лаконічність мовлення – 1%.

До другої групи (30%) належать:

- освіченість, наявність вищої освіти – 9%;
- природний розум, мудрість – 8%;
- начитаність – 5%;
- загальна культура, тактовність, ввічливість – 3%;
- наявність наукових робіт – 2%;
- чарівність, привабливість – 1%;
- уміння переконувати – 1%;
- красивий голос – 0,5%;
- упевненість – 0,5%.

Як переконують результати дослідження, „інтелігентне мовлення утверджує етику поведінки, постійне самовдосконалення і самовияв” [1, 9].

За твердженням Л.Струганець, мова людей, а більш конкретно –

вибір того чи іншого мовного варіанта, залежить від соціальних чинників, а саме: освітнього, вікового, територіального, а також від соціального стану мовця, соціального стану батьків [12, 131]. І чим професійніше ставлення до літературної норми, тим вищий рівень володіння літературною мовою [12, 166]. Хоча, наприклад, Н.Шумарова стверджує, що фактор „освіта” впливає на поведінку респондентів менш активно, ніж фактор „соціальний стан” [13, 126]. Про це згадується і в Енциклопедії української мови: „Мовний етикет визначається загальною культурою спілкування, а також соціальним статусом мовців, рівнем їхньої освіти й вихованням, віком, статтю, емоційністю ситуації” [10, 333].

„Суспільство внутрішньо неоднорідне: у ньому наявні різні класи, стани, прошарки, групи тощо. Кожен із цих стратумів має свої мовні інтереси, більше того, намагається виробити власну систему спілкування... Усі ці різновиди загальнонародної мови називаються субкодами” [6, 87]. Але повинно існувати еталонне мовлення, до якого ми прагнемо. І воно є. Це мовлення людини із „чуттям” мови, націленістю на самовдосконалення, внутрішнім прагненням до краси, красивою контактністю з іншими людьми свого середовища. Саме так тлумачить Т.Панько поняття „інтелігентне мовлення” [1, 9].

Високий культурний рівень мовлення властивий тільки представникам МЕ.

Отже, МЕ репрезентують особистості, ступінь лінгвістичної та комунікативної компетенції яких високий, прагнення до вільного самовираження й самовдосконалення поєднане з вільним, автоматичним здійсненням різнобічної мовної діяльності. Тому до МЕ Луганщини відносимо дикторів радіо та телебачення, викладачів вищих навчальних закладів (зокрема, філологів), письменників, учителів-філологів, перекладачів. Їх діяльність пов’язана з постійним самовдосконаленням, а тому лінгвістична та комунікативна компетенція коригуються нормами літературної мови, яка й є своєрідним субкодом МЕ. Мовлення ЕМО нерідко звернене до великої аудиторії (слухачів, читачів, учнів), тому в ньому актуалізуються засоби, покликані здобути певні емоції (позитивні чи негативні), впливати на почуття людей.

Показовими є відповіді респондентів на питання про те, які синоніми до поняття МЕ вони схильні вживати. Такими, на думку опитуваних, є:

- інтелігенція – 46%;
- „вершки” суспільства, еліта – 12%;
- люди вищого суспільства – 10%;
- культурні люди – 6%;
- знавці мови, ерудити – 6%;
- „богема” – 4%;
- фундамент суспільства – 2%;

- розвинуте суспільство – 2%;
- представники культури – 2%;
- лінгвістична еліта суспільства – 2%;
- культурний прошарок суспільства – 2%;
- люди мовної культури – 2%;
- ідеальні мовці – 2%;
- справжні українці – 2%;

Загалом представник МЕ та ЕМО, – це, з одного боку, носій української літературної мови та автор певних творів, що є наслідком продуктивної мовленнєвої діяльності, який також обов'язково володіє добрими знаннями оточуючого світу, а з іншого – член соціальної групи, у якій культурно-історичний досвід суспільства трансформується відповідно до мети та установок конкретної групи.

Таким чином, поняття МЕ та ЕМО не тотожні. Якщо перше з них орієнтує на те, кого з представників сучасного суспільства можна назвати „ідеальним мовцем”, то друге тісно пов'язане з поняттям мовної особистості, у якій вміння й навички, властиві їй, близькі до ідеалу. ЕМО, як і мовна особистість взагалі, свідомо ставиться до своєї мовної практики. Даючи визначення поняття ”мовна особистість”, автори „Короткого тлумачного словника лінгвістичних термінів” орієнтуються, імовірно, й на ЕМО, бо вказують: „Творчий підхід і рівень мовної компетенції стимулюють мовну особистість до вдосконалення мови, розвиток мовного смаку, до постійного відображення в мові світоглядно-суспільних, національно-культурних джерел і пошуків нових, ефективних індивідуально-стильових засобів мовної виразності” [14, 93].

У мовленнєвій діяльності ЕМО знаходить відображення суспільно-соціальне, територіальне середовище, традиції виховання в національній культурі тощо. Ці особливості виявлені на різних рівнях мови: лексичному, фонетичному, морфологічному, фразеологічному тощо. На характері усного мовлення особливо позначається діалектне оточення, в умовах якого формувався ідіолект ЕМО. В умовах діалектного оточення процес засвоєння літературних норм триває роки, але й після оволодіння системою літературної мови в усіх її рівнях (орфоепічному, орфографічному, граматичному тощо) у мовній свідомості мовця поряд із структурою літературної мови паралельно співіснує діалектна структура на зразок іншомовної системи, їхні відмінні елементи “інколи поперемінно можуть змінюватися залежно від того, у сфері якої мовної структури – літературної чи діалектної – здійснюється мовний потік” [15, 12]. Це дозволяє говорити про мовні особистості з різними діалектними субстратами, як-от: а) мовні особистості з північним діалектним субстратом; б) мовні особистості з південно-західним діалектним субстратом; в) мовні особистості з південно-східним (центрально-слобожанським та східно-слобожанським) діалектним субстратом.

Література

1. **Панько Т.І.** Індивідуальне й соціальне у виробленні українського інтелегентного мовлення // *Укр. мова і л-ра в шк.* – 1992. – № 1. – С. 3 – 9.
2. **Селіванова О.О.** Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
3. **Хоменко І.М.** Питання орфоєпії в науковій спадщині М. Ф. Наконечного // *Вісник Харк. нац. ун-ту: Філологія.* – 2000. – № 491. – С. 24 – 28.
4. **Масенко Л.Т.** Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К., 2004.
5. **Мечковская Н.Б.** Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев. – М., 2000.
6. **Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України.** – Дрогобич, 1992.
7. **Словник української мови.** Т. II. – К., 1971.
8. **Словник української мови.** Т. IV. – К., 1971.
9. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 2. – М., 1979.
10. **Українська мова: Енциклопедія.** / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К., 2000.
11. **Macmillan English Dictionary for advanced learners.** International student edition. – Malaysia, 2002.
12. **Струганець Л.В.** Культура української мови і мовна особистість учителя: Дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 1996.
13. **Шумарова Н. П.** Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект: Дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1994.
14. **Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г.** Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001.
15. **Хом'як І.** Взаємодія літературної мови і діалектів // *Дивослово.* – 2000 – № 10. – С. 12 – 14.

The concept of linguistic elite, or elite linguistic personality, is analyzed in the article, in a field of sight there are qualities of linguistic elite and synonyms for terms “linguistic elite” and “elite linguistic personality”. The author speaks over the concept of intelligent speech. The investigation of the work is to recognize the categories of people who are linguistic elite using the methods of questionnaire.

УДК 808.3 + 808.2: 801

О.М.Абрамичева

ПРИНЦИПИ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В ПРАЦЯХ МОЛОДОГРАМАТИКІВ

У дослідженнях з лінгвістичної історіографії містяться важливі твердження методологічного характеру, що дають певне уявлення про принципи порівняльно-історичного дослідження в мовознавстві кінця ХІХ – початку ХХ ст., проте спеціальних праць, у яких була б теоретично висвітлена розробка молодограматиками (ученими Лейпцизької лінгвістичної школи) принципів порівняльно-історичного дослідження, а саме принципів історизму, причиновості й системності в їх

взаємозв'язку, поки немає.

В.Глущенко розв'язує питання принципів порівняльно-історичного дослідження в українському й російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст., розглядаючи праці учених Харківської та Московської лінгвістичних шкіл [1].

Методологія досліджень молодогограматиків істотно відрізняється від методології студій їх сучасників – російських і українських мовознавців. Зокрема, вчені Московської та Казанської лінгвістичних шкіл значною мірою інакше, ніж молодогограматики, підходили до проблеми джерел вивчення історії мови, до фонетичного закону й аналогії та ін.

Лінгвістичну спадщину молодогограматиків у фактологічному й певною мірою методологічному аспекті розглядали такі дослідники, як М.Чемоданов, С.Кацнельсон, В.Звегінцев, Ф.Березін, В.Колесов, Т.Амірова, Б.Ольховіков, Ю.Рождественський, В.Журавльов, Л.Зубкова, В.Глущенко та ін.

У цій статті ми робимо спробу поглибити дослідження поглядів молодогограматиків на мовні явища в методологічному аспекті.

Актуальність статті зумовлюється також необхідністю комплексного висвітлення теоретично й практично не розробленого питання про вдосконалення молодогограматиками принципів порівняльно-історичного дослідження.

Нашою метою є обґрунтувати глибоке розуміння молодогограматиками принципів історизму, причиновості та системності в їх взаємозв'язку.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких основних завдань: 1) дослідити розробку у працях молодогограматиків принципів історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ; 2) проаналізувати внесок того чи іншого мовознавця в розробку питання про фонетичний закон і аналогію, причини фонетичних змін та ін.; 3) розкрити можливу обмеженість і невиправданий “критицизм” деяких дослідників на адресу молодогограматиків.

Теоретична розробка молодогограматиками принципів порівняльно-історичного дослідження, насамперед принципу **історизму**, – важлива складова їх творчої спадщини.

У працях молодогограматиків процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий, причому інтерпретація цих характеристик відрізняється від романтичного й натуралістичного трактування. Зміни в мові, на думку молодогограматиків, відбуваються у формі повільної еволюції, як прояв змін системи, що розвивається за своїми законами.

З погляду молодогограматиків, причини мовних змін варто шукати не в екстралінгвістичних, а у внутрішньолінгвістичних чинниках. Їх головна теза полягає в тому, що будова самої мови та її функціонування спричиняються до саморуху в системі. Виходячи з цього, стверджується ідея паралелізму з природничо-історичними об'єктами, яким також

властивий саморух. У цьому відношенні молодогораматика йдуть за А.Шлейхером.

У зв'язку з цим для молодогораматиків зовсім неприйнятна теорія двох періодів мовного розвитку з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов. Слідом за К.Аксаковим та О.Потебнею [1, 25] молодогораматика рішуче відмовляються від виділення в мовах періоду “юнацького віку”, творчого розвитку (доісторичного періоду), і “старечого віку”, етапу деградації мовної системи (історичного періоду), а звідси – і від твердження про епоху занепаду, руйнування, що переживають сучасні мови. Молодогораматика закликають залишатися на ґрунті реальних фактів мови, як вони зафіксовані історією конкретних мов [2, 187 – 188].

Одним з основних загальнотеоретичних тверджень молодогораматиків є уявлення про мову як про продукт психофізичної діяльності. Механізм людської мови в тлумаченні молодогораматиків має дві сторони: психологічну та фізичну. Чисто фізичною стороною мовного механізму займається “фізіологія звуків”. Тому, на їх думку, мовознавцям необхідно звертатися до даних психології, що має великі можливості спостерігати за роллю психічних механізмів, які є основою мовного узусу, різних звукових змін і утворень за аналогією.

Лінгвістичні побудови молодогораматиків, інтерпретація ними мовних явищ послідовно витримані в дусі індивідуального психологізму.

Один з основних недоліків мовознавства попередніх років молодогораматика вбачали в тому, що воно підходило до об'єкта свого дослідження, не з'ясувавши, які чинники взаємодіють у процесі мовної діяльності і, отже, не враховуючи їх постійного впливу на розвиток і перетворення мовного матеріалу. З погляду молодогораматиків, сам мовотворчий процес і зміни в мові можуть брати початок тільки від мовців-індивідів, тому що мова не є феноменом, що існує в собі: вона існує в індивіді. З цього, у свою чергу, випливає, на думку молодогораматиків, що в дійсності в будь-який момент у даній мовній спільності є стільки діалектів, скільки є мовців-індивідів, причому кожний з цих діалектів має власний історичний розвиток і безперервно змінюється. З цього ж твердження випливає теза молодогораматиків про те, що всі мовні зміни відбуваються в мовній діяльності індивіда.

Розгляд молодогораматиками мови як прояву психофізіологічної діяльності організму спричинився до суттєвих змін у методології мовознавства. Г.Пауль, маючи на увазі молодогораматиків, зазначав: “З кінця 70-х років XIX століття почав прокладати собі шлях новий напрямок, що наполягає на необхідності докорінної перебудови методу” [3, 29]. Найважливіші зміни в методології дослідження мови були викладені Г.Остгофом, К.Бругманом і Г.Паулем. Це пріоритетне вивчення мовлення людини-мовця, а не матеріалу писемних пам'яток минулого, а також урахування при аналізі історії мови дії звукових

законів і аналогії.

Уважаючи двома основними джерелами вивчення історії мови сучасні мовні (діалектні) дані та матеріал давніх писемних пам'яток [3, 45], молодогораматика теоретично обґрунтовували твердження про те, що пріоритетним джерелом є сучасні мовні (діалектні) дані.

Вивчати “живі мови” слід тому, що вони: а) є народними, отже, вони не зазнали літературної обробки, відбивають розмовну мову; б) включають безліч діалектів. “В усіх живих народних говорах, – відзначають Г.Остгоф і К.Бругман, – звукові форми, властиві діалектові, проводяться через весь мовний матеріал і дотримуються членами мовного колективу в їх мові *куди більш послідовно*, ніж це можна чекати від вивчення давніх мов, доступних тільки за посередництвом писемності; ця послідовність часто поширюється на *найтонші відтінки звуків*” [2, 191].

Як відзначають дослідники [4, 13 – 14], Г.Пауль вважав мовознавство історичною наукою. У його концепції саме історичне й тільки історичне дослідження мови є науковим [3, 42 – 44].

Цей погляд стає зрозумілим і логічним, якщо зважати на те, що молодогораматика й у сучасній мові шукали те, що характеризує мову як історичний феномен. Оскільки описове (у сучасних термінах синхронічне) мовознавство неминуче ураховує походження та закономірності розвитку мовних явищ, воно також є науковим [3, 43], хоча такий науковий опис є важкою справою [3, 52]. Тут доречно навести визначення Г.Паулем історичної граматики: “Історична граматика є в сутності лише поєднанням ряду паралельних описових граматик” [3, 45]. Тому Л.Зубкова, безперечно, має рацію, коли підкреслює, що Г.Пауль ще до Ф. де Соссюра обґрунтовував необхідність синхронічного дослідження сучасних мов для пізнання сутності мови та її історичного розвитку [5, 273].

У концепції Г.Пауля порівняльне вивчення мов тісно пов'язане з історичним. Учений зазначав, що “порівняльне вивчення мов явно перетворюється в історичне”, якщо дослідник переходить від “констатації взаємних відповідностей у споріднених мовах або діалектах” до “реконструкції вихідних форм і значень на основі засвідчених даних” [3, 26]. На думку Г.Пауля, протиставляти історичну граматику порівняльній (як це спостерігається в деяких дослідженнях) недоцільно, оскільки “обидві науки єдині”, “завдання й метод у них однакові” й “у них лише в різній пропорції представлені дані писемних пам'яток і діяльність порівняння” [3, 45].

У працях молодогораматиків міститься ряд висловлювань, які свідчать про глибоке розуміння важливості врахування в дослідженнях з історії мови принципу **причиновості**. Пошук причин фонетичних змін є однією з характерних особливостей практичних досліджень молодогораматиків. Питання причиновості молодогораматика розглядають, вивчаючи фонетичні зміни.

Молодограматики підкреслювали, що всі звукові зміни в мові повинні мати свою причину. Поняття “спонтанної” звукової зміни, що існує в лінгвістиці, є досить умовним за своїм змістом і, отже, відмінність між так званими зумовленими (комбінаторними, позиційними) та спонтанними змінами полягає лише в тому, що причини перших зрозумілі, а причини других поки невідомі. Таким чином, молодогораматики відмовляються від характерного для романтиків тлумачення спонтанних змін як прояву “духу”.

Як і більшість лінгвістів XIX ст. – початку XX ст., молодогораматики дотримувалися концепції єдиної універсальної причини фонетичних змін. Слідом за представниками старшого покоління компаративістів (Ф.Боппом, Г.Курціусом) молодогораматики висували на перший план таку причину фонетичних змін, як прагнення до зручності вимови (економії зусиль) [6, 227], причому вони намагалися шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості. На думку дослідників, це є особливістю порівняльно-історичного мовознавства другого періоду в цілому [7, 12 – 13; 8, 172; 9, 73].

Б.Дельбрюк, наприклад, говорив про те, що причина звукових змін “корениться не у впливі зовнішніх сил, але в схильності людей до зручності, яка намагається зробити вимову все більш і більш легкою” [10, 118]. Схильність до зручності, на думку Б.Дельбрюка, головним чином виявляється у двох напрямках. По-перше, менш зручне місце артикуляції замінюють більш зручним, а оскільки розташування ближче до кінця слова є менш зручним, то загальний напрямок звукових змін іде з кінця слова. У такий спосіб пояснюється, наприклад, що виникає саме *p* з *k*, а не *k* з *p*. По-друге, більш важкий для вимови звук завжди замінюється більш легким. Тому, наприклад, проривні звуки переходять у фрикативні, у той час як зворотний перехід не спостерігається. Так, *t* переходить у *s*, але ніколи *s* не змінюється в *t*. Б.Дельбрюк поділяє думку Г.Курціуса про те, що будь-яка звукова зміна підпорядковується тим “нормам”, що диктуються зручністю, і тому “варто очікувати тільки переходу більш сильного звуку в більш слабкий, а не навпаки” [10, 119].

На противагу твердженню В.Вундта про три причини мовних змін (зовнішнє природне середовище, змішання народів і рас, вплив культури), а також поглядам Р.Мерингера, що бачив причину звукових змін у душевних переживаннях, Г.Пауль закликає “твердо дотримуватися правила, що звукові зміни, які відбуваються то в більшому, то в меншому обсязі, то в більш швидкому, то в більш повільному темпі, в цілому є немінучими й випливають із самої природи мови” [3, 80].

Ми хотіли б зосередити увагу на останній тезі Г.Пауля. Вона є дуже важливою й відбиває загальну орієнтацію молодогораматиків на виділення та аналіз внутрішніх чинників розвитку мови. Цілком логічно, що, підкресливши внутрішньомовний характер змін у мові, Г.Пауль далі відзначає: “Необхідно також відмовитися від уявлення, начебто значні

зміни завжди неодмінно викликаються глибокими переворотами в життєвих умовах даного народу” [3, 80]. На доказ своєї тези Г.Пауль посилається на значні зміни, що відбулися в багатьох південнонімецьких діалектах починаючи з останніх століть середньовіччя. Це зміни, що мали місце в мовленні найбільш осілих і найбільш консервативних шарів населення. З іншого боку, відносна замкнутість невеликих груп населення сприяє звуковим змінам саме через відсутність впливу більш широкого спілкування, що стримує більшість мовних змін [3, 80].

Значне місце в працях молодогограматиків посідає обґрунтування важливості в історико-лінгвістичних дослідженнях принципу **системності**.

Як відзначає В.Глуценко [1, 33], у лінгвістичній історіографії набув певного поширення погляд, згідно з яким для більшості порівняльно-історичних досліджень XIX ст. був характерний брак системного підходу до мови [11, 223]. У першій половині XIX ст. тільки В.Гумбольдт розумів системний характер мови, що відбито в аналізі конкретного матеріалу [12, 173; 13, 4]. Сучасники В.Гумбольдта та наступні покоління мовознавців, включаючи молодогограматиків, пішли протилежним шляхом “атомістичного”, ізольованого вивчення окремих елементів мови; до ідеї системності мови лінгвісти повернулися значно пізніше завдяки працям І.Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра [12, 173].

На “атомізм” досліджень Г.Пауля вказує С.Кацнельсон. Він пише про нездатність молодогограматиків побачити причиновість і закономірність мовних змін і пояснює цей “недолік” атомістичним підходом до явищ мови, “невмінням розкрити взаємозв’язок і зчеплення явищ, що утворюють тканину мови” [4, 19]. З погляду С.Кацнельсона, Г.Пауль розглядає розвиток мови не як розвиток системи, а як ряд не зв’язаних між собою “ліній розвитку”. Кожне явище мови має в зображенні молодогограматиків свою власну історію, незалежну від історії інших стройових елементів [4, 19].

Така інтерпретація не може не викликати заперечення. Очевидно, “лінії розвитку” Г.Пауля – це фрагменти системи, а дослідження фрагментів системи (у межах мовних рівнів) є реалізацією системного підходу до мови. Зауваження Г.Пауля про те, що “виділення й відокремлення повинні передувати узагальненню й зведенню воєдино” [3, 26], свідчить не про заперечення Г.Паулем необхідності системного підходу до вивчення мови, а про експлікацію вченим аналітичного характеру лінгвістики, невідривного від синтезу.

Як переконливо показала Л.Зубкова, Г.Пауль не тільки розглядав мову як систему, а й брав до уваги всі три атрибути мовної системи – структуру, субстанцію та функцію (звичайно, не вживаючи цих термінів) [5, 276 – 277].

Урахування звукових законів і відповідностей, розглянутих у контексті саморуху мови, спричиняється до твердження, що всі зміни мови (за винятком запозичень) відбуваються згідно з певним планом і

порядком. Якщо представити це в сучасних лінгвістичних термінах, то можна сказати, що діахронічна зміна одного звука впливає на зміну іншого. Тому звукові закони є завжди результатом взаємовпливу. Взаємовплив дає зміна системи в цілому за диференціальними ознаками (наприклад, проривність – фрикативність передньоязикових приголосних).

Здійснений нами аналіз свідчить, що про “атомістичне”, ізольоване вивчення окремих мовних елементів в працях молодогограматиків можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами.

Звертаючись до досліджень молодогограматиків, знаходимо, що вони часто посилаються на внутрішньосистемні зв'язки та закономірності мовного розвитку. Так, Б.Дельбрюк, пояснюючи звукові закони й окремі винятки з них, названі Г.Курціусом “неправильностями” або “збуреннями” (Trübungen), не тільки звертається до аналогії, а й указує на прагнення мов зберегти звуки та склади, що пов'язані зі значенням. Він доводить, що звуки та склади, що пов'язані зі значенням, довше чинять опір “руйнуванню”, ніж інші, і що, отже, при розгляді звукових змін не можна не брати до уваги ступінь важливості звука. Пояснення фонетичних явищ ведеться не ізольовано від морфологічного значення, а навпаки, у тісному зв'язку з ним, і більш того, з категорією значення в широкому тлумаченні. Так, у давньогрецькій мові звук *i* у формах бажального способу зберігався доти, поки ці форми залишалися розпізнаваними. Фонетичні зміни, таким чином, розглядалися у зв'язку з необхідністю збереження тієї або іншої морфологічної одиниці.

Це свідчить про те, що у своїх дослідженнях молодогограматики орієнтувалися на принцип загального зв'язку явищ, конкретизацією та виявом якого є принципи історизму, причиновості та системності [14, 39 – 40; 1, 22].

Слід відзначити, що подальше дослідження питання про вдосконалення молодогограматиками принципів порівняльно-історичного дослідження видається дуже перспективним, особливо враховуючи вплив молодогограматиків на російських і українських мовознавців та відмінності між ними в трактуванні методологічних питань, пов'язаних з порівняльно-історичним вивченням мов.

Література

1. **Глушенко В.А.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.). – Донецьк, 1998.
2. **Остгоф Г., Бругман К.** Предисловие к книге “Морфологические исследования в области индоевропейских языков” // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М., 1964.
3. **Пауль Г.** Принципы истории языка. – М., 1960.
4. **Кацнельсон С.Д.** Вступительная статья // Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.
5. **Зубкова Л.Г.** Общая теория

языка в развитии: Учеб. пособ. – М., 2003. 6. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечения) // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М., 1964. 7. Стеблин-Каменский М.И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. – Л., 1966. 8. Постовалова В.И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа. – М., 1978. 9. Журавлев В.К. Внутренняя реконструкция // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции. – М., 1988. 10. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка: Из истории и методологии сравнительного языкознания / Общ. ред. С.Булича. – 2-е изд. – М., 2003. 11. Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarusie. – Warszawa, 1978. 12. Звегинцев В.А. Структурализм в лингвистике // Системный анализ и научное знание / Отв. ред. Д.П.Горский. – М., 1978. 13. Будагов Р.А. Система и антисистема в науке о языке // Вопр. языкознания. – 1978. – № 4. – С. 3 – 17. 14. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. – М., 1986.

This article is an attempt to analyze how the main principles of the comparative-historical linguistics, i.e. historical method, the principle of causality and interpretation language as a system are realized in the works of neogrammarians. Both theoretical statements and practical findings of neogrammarians are taken into consideration.

УДК 811.161.2'23

О.М.Ульшина

ОБҐРУНТУВАННЯ НЕОБХІДНОСТІ ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО КОМПОНЕНТА В СЕМАНТИЧНІЙ КАТЕГОРІЇ РАЦІОНАЛЬНЕ/ЕМОЦІЙНЕ

Останні десятиліття є часом еволюції лінгвістичної парадигми: від класичного описового мовознавства через структурну, генеративну й функціональну лінгвістики до когнітивної лінгвістики та лінгвістичного детермінізму. Зміна лінгвістичної парадигми супроводжується зміною категорійного апарату; зокрема появою нових категорій і трансформуванням уже наявних, отже, оформленням лінгвістичного сектора наукової моделі світу [1]. Автори концепції лінгвістичного детермінізму на основі цілої низки семантичних категорій виділяють чотири моделі світу: повсякденно-побутову, релігійну, художню й наукову. Однією з найпродуктивніших категорій у концепції лінгвістичного детермінізму А.Зеленька констатується семантико-комунікативна категорія *раціональне/емоційне*, структурований зміст другого компонента якої є предметом нашого дослідження. Перший компонент визначеної діади постає предметом дослідження іншої

наукової роботи [2].

Останнім часом представники різних наук, найперше філософії, фізіології, психології й лінгвістики виявляють посилений інтерес до вивчення емоційної сфери людини. За твердженням В. Шаховського, “емоційна сутність людини визнана когнітологією як психологічна універсалія” [3, 8], а “когнітивна теорія емоцій розглядає їх як функцію розуму: емоції передують і “супроводжують” когнітивні процеси” – “емоції є довербальним засобом когніції, вони є однією з підсистем свідомості” [4, 2].

Остання теза співзвучна з твердженням авторів популярного нині посібника з філософії за редакцією І.Надольного: “у свідомості виділяється пізнавальна (когнітивна), емоційна та мотиваційна (вольова) форми” [5, 153]. Емоційна сфера свідомості асоціюється в основному з емоцією як відображенням об’єкта у формі психічного переживання, хвилювання, які представлені почуттями радості, горя, любові, ненависті тощо, афектів люті, жаху, відчаю, а також пристрастей та самопочуттів [5, 153]. До речі, мотиваційно-вольова сфера свідомості постає у вигляді мотивів, інтересів, потреб суб’єкта в єдності зі здатностями у досягненні цілей [5, 153].

В. Шаховський, спираючись в основному на роботи зарубіжних дослідників, зокрема, Д.Гоулмана, наголошує, що емоції людини є “одними з довербальних інформаційних структур свідомості”, “емоції є частиною інтелекту людини” [4, 5]. Дослідник висловлює припущення про існування «емоційного інтелекту» людини, що, на його думку, дасть змогу розв’язати проблему співвідношення емоцій, інтелекту й мислення.

Зауважимо, що колишня проблема про співвідношення мови й мислення трансформувалася у проблему співвідношення мови й свідомості. Свідомість постає трикомпонентно: раціональне, емоційне й вольові акти її складові частини. Це є основою для виділення трьох типів мислення: наочно-дієвого, предметного й понятійного. А.Зеленько, який, виділяючи в концепції лінгвістичного детермінізму семантико-комунікативну категорію *раціональності/емоційності*, наголошує на тому, що саме в такій концепції ми “чи не вперше усвідомлено зупиняємося на співвідношенні раціонального й *почуттєвого* (а не чуттєвого, власне, відчуттєвого) у ставленні свідомого” [6]. Адже досить часто назване протиставлення замінюється протиставленням *раціонального/чуттєвого* (фактично від чуттєвого). Це бачимо в уже згаданому посібнику з філософії. Дослідник констатує, що “складніші психічні форми відображення, сприймання, уявлення, а тим більше раціональні форми пізнання (мислення), поняття, судження, умовиводи, формуються за участю й при коригуванні пізнавального процесу *почуттям*”. Про це він повідомляє у своїх останніх книгах [6; 7; 8].

В останнє десятиліття у психолінгвістиці, на відміну від вже існуючої думки (В.Арнольд, І.Стернін, Д.Шмельов та ін.) про

необхідність розрізняти емоційно забарвлену й емоційно нейтральну лексику (щодо другого – напр., лексика на позначення емоцій і почуттів), утвердилася й переважає теза про потенційну емоційну забарвленість усієї лексики мови (В.Гридін, Р.Фрумкіна, Є.Мягкова та ін.). Так, у своєму дослідженні Є.Мягкова робить висновок про наявність емоційного навантаження слова (ЕНС) у *всіх* слів [9], під ЕНС розуміючи, фактично, конотативний компонент значення. Тут ідеться про “перерозподіл”, коли емоційність залишається у фразеологізмах й певної частини лексем, а більшість лексем видаються позбавленими емоційності. “Особливо цікавими в цьому плані виявилися слова, що були включені у список для перевірки їх нейтральності. Для цих слів навантаження за факторами в багатьох випадках значно вище, ніж для слів, емоційність або оцінність яких не викликала сумніву” [9, 90]. Конотативний же компонент значення більшою мірою виявляється в повсякденно-побутовій й художній моделях світу. Також дослідниця робить висновок про нерозривність емоцій й оцінки, які є обов’язковими компонентами ЕНС [9, 95].

Специфіка лінгвістичного об’єкта емоційності визначається в процесі об’єктивної семантичної інтерпретації емоційності: у мові категорія емоційності трансформується в категорію емотивності, “яка відображає систему емоційних характеристик мовної особистості (її емоційні стани й емоційне ставлення до відтворюваного світу) й робить можливим існування емоційної комунікації” [10, 6]. За Є.Мягковою, В.Шаховський розглядає емотивність як „прагматико-психолого-мовленнєву” категорію й визначає її як лінгвістичне вираження емоцій [9, 17]. Нині змушені констатувати, що “глобальна категорія емотивності представлена у всіх мовах у фонетичному, лексичному, фразеологічному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному, стилістичному, надфразовому, текстовому, гіпер-, мега-, міжтекстовому статусах” [3, 8]. Отже, психічне поняття емоції у мові витлумачується як зміст емоційного компонента названої категорії. Щодо змістової сторони, цілком погоджуємося з В.Шаховським.

Найпродуктивніше категорія емотивності досліджується в аспекті її вираження в тексті – вивчення й визначення статусу текстової емотивності. Так, С.Іонова досліджує емотивність тексту як один із самостійних компонентів у системі діади раціональне/емоційне [10]. На її думку, комунікативно-діяльнісний підхід дає змогу дослідити всі виявлення емоційного в тексті: емоційний об’єкт відображення, емоційний спосіб відображення, вираження емоційного змісту [10, 3]. При цьому дослідницею береться до уваги двобічний характер емоційності: “Емоційність у тексті є відображенням різних аспектів людської емоційності і в той же час вона є характеристикою мовних і текстових засобів, що служать для кодування емотивного змісту” [10, 4]. Серед таких засобів, на її думку, у формуванні емотивного забарвлення тексту, крім емотивних засобів (емотивів), можуть брати участь також

“нейтральні мовні засоби” (емономи), які називають або відтворюють емоційні ситуації або постають у ролі маркерів емоцій: “у тексті таким маркером емоцій можуть бути лексеми емоцій *сум, радість, гнів, жах* і їх форми” [10, 9 – 10]. Між іншим, „як маркери емоцій у тексті можуть кваліфікуватися також імена емоційних концептів (напр., *батьківщина, родина, війна, мати* тощо), які в тексті вказують на емоційні ситуації й постають ключовими словами, що презентують емотивну тему (мікротему) тексту” [11, 10].

Функціональна лінгвістика переорієнтується з категорій окремої частини мови на міжчастиномовні категорії, що виражаються лексико-семантичними полями, у яких виділяються ядро й маргінальні компоненти. Рациональний компонент абсолютної більшості денотативних слів структурна лінгвістика уже розклала на семи, проблемним виявився конотативний (емоційний) компонент. Отже, черговим завданням стало визначення компонентів емоційного у семантичних міжчастиномовних категоріях. Проблема, безумовно, ускладнюється, бо змістова сторона названого компонента визначається на зіткненні психології, зокрема психології підсвідомості, й лінгвістики, зокрема семасіології. Уся наша подальша дослідницька робота буде присвячена саме цьому завданню.

Література

1. **Зеленько А.С.**, Ульшина О.М. Співвідношення функціональної лінгвістики з іншими сучасними парадигмами // Функціональное описание естественного языка и его единиц: Сб. научн. докл. Междунар. конф. по функциональной лингвистике. Ялта 4 – 8 сент. 2004 г. – Симферополь, 2004. – С. 145 – 146.
2. **Пряхіна М.Є.** Структурно-семантична організація підмакроструктури назв дієслів на позначення процесів мислення в українській мові: Проспект дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2004.
3. **Шаховский В.И.** Полистатусная репрезентация категории эмотивности в языке // Композиционная семантика: Матер. III междунар. школы-семинара по когнитивной лингвистике: 18 – 20 сент. 2002 г. – Тамбов, 2002. – С. 8 – 10.
4. **Шаховский В.И.** Эмоции – мотивационная основа человеческого сознания. // www.vspu.ru. 12.04.2005.
5. **Філософія:** Навч. посіб. / За ред. І.Ф.Надольного. – 4-е вид., випр. – К., 2004.
6. **Зеленько А.С.** Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні. – Луганськ, 2004.
7. **Зеленько А.С.** Проблема семасіології (від класичної описової через когнітивну до лінгвістичного детермінізму). – Луганськ, 2001.
8. **Зеленько А.С.** Основи лексикології (під кутом зору лінгвістичного детермінізму): Монографічне дослідження. – Луганськ, 2003.
9. **Мягкова Е.Ю.** Эмоциональная нагрузка слова: опыт психолингвистического исследования. – Воронеж, 1990.
10. **Ионова С.В.** Эмотивность текста как лингвистическая проблема: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 1998.

The author of the article comes to the conclusion on the necessity of singling out the semantico-communicative category of rational/emotional; underlines its double sidedness and stresses that the aspect of content is of particular importance.

УДК 415.61:883.3.,19”

Я.М.Янюк

**СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ І СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ
АД’ЕКТИВНОЇ ФРАЗЕМИКИ
ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ ІВАНА ФРАНКА**

Метою нашого дослідження є аналіз ад’єктивної фраземіки праці „Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія” з точки зору структури і семантики. Реалізація її передбачає виконання таких **завдань**:

1. Класифікувати структурно-семантичні типи тлумачення фразем.
2. Визначити типові моделі структури.
3. Обґрунтувати синтаксичні функції, особливості парадигматики та функціонування ад’єктивних фразеологічних одиниць фразеологічних одиниць (ФО).

У межах українського фраземного фонду зафіксовано значна кількість ад’єктивних ФО – фразем, яким притаманне категоріальне значення атрибутивності, здатність виражати статистичну ознаку предметів [1, 59]. У реченні вони виконують функції означення (узгодженого чи неузгодженого) та іменної частини складеного присудка.

Якість як факт об’єктивної дійсності не існує автономно, стосуючись певного поняття, і виявляється безпосередньо або через відношення одних предметів до інших. Залежно від того, який тип ознак лежить в основі фраземного значення ад’єктивних ФО, усі вони поділяються на якісні та відносні.

У плані сполучуваності всю ад’єктивну фраземіку аналізованого твору Франка можна поділити на такі групи: фраземи, що називають певні ознаки, притаманні особі, не особі, власне предметові та абстрактному предметові (цитування наводимо за виданням: Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 30. – К., 1981).

1. Фраземи, що сполучаються з іменниками – назвами особи.

Якісні фраземи

Значну частину ад’єктивної фраземіки складають ФО, що сполучаються з іменниками – назвами особи. Вони можуть позначати:

- 1) вік людини: *в молодих літах* „молодий”, *в многих днях, в старім віці, в пізньому віці* „старий”;
- 2) фізичний або моральний стан особи: *у великій радості* „веселий”, *зв’язаний тягарем тіла* „живий”, *на смертній*

постелі „помираючий”.

Ад’єктивні фраземи, що моделюють певні властивості людини, є найчисленнішими серед інших груп ФО української мови. Це пояснюється їх семантичними особливостями: вони, називаючи, дають емоційно-експресивну характеристику, рельєфніше й детальніше від слова відображають його зв’язки з навколишнім світом [2, 28]. Людина найбільш зацікавлена пізнанням собі подібних, тому й наслідки цього процесу вона найчастіше повторно лінгвалізує за допомогою даних фразем.

2. Фраземи, що сполучаються з іменниками – назвами неособи.

ФО, що лінгвалізують певні ознаки, притаманні не особі, та сполучаються з іменниками – назвами неособи, в українському фраземіконі дуже мало. В аналізованому матеріалі таких не знайдено.

3. Фраземи, що лінгвалізують ознаки власне предмета і сполучаються з іменниками – назвами власне предмета.

ФО цієї групи у складі ад’єктивної фраземіки досліджуваного матеріалу досить мало: *нема пари* [каменю] „унікальний”, [стаття] *багата змістом* „змістовна”, [теза] *одна-одинок* „єдина”, [твердження] *подібне до віри* „істинне, вірогідне”.

4. Фраземи, що лінгвалізують ознаки абстрактного предмета і сполучаються з іменниками – назвами абстрактного предмета.

Фразем, що лінгвалізують ознаки абстрактного предмета і сполучаються з іменниками – назвами абстрактного предмета, теж досить небагато: [авторство] *відсунене на другий план* „другорядне”, [традиція літературна] *тих часів* „тогочасна”, [цитування] *в звичай* „поширене, популярне”.

Відносні ад’єктивні фраземи

Серед ад’єктивних фразем виділяється невелика група відносних. Вони, як правило, лінгвалізують певні ознаки, притаманні людині, а також такі, що вказують на її стосунки з іншими людьми. Однак можуть бути такі, що матеріалізують ознаки, притаманні абстрактному предметові. В аналізованому матеріалі нами виявлено: *мов живцем вийняте* „скопійоване” (речення), *в дуже близькій свояцтві* (до тексту), *найближче стоїть* (до повісті) „схожий”.

Кількісна обмеженість відносних ад’єктивних фразем зумовлена тим, що більшість лінгвалізованих відносними прикметниками ознак не піддається образному втіленню.

Граматичні особливості ад’єктивної фраземіки

Атрибутивні відносини в сучасній українській мові мають досить широкі можливості вираження, а це зумовлює різноманітність структурно-граматичної організації ад’єктивних фразем [1, 60]. „Класичними” ад’єктивними фраземами є фразеологічні утворення з якісним прикметником чи дієприкметником у ролі стрижневого компонента, що визначає семантичні й граматичні властивості всієї ФО: *багатий змістом* „змістовний”, *зв’язаний тягарем тіла* „живий”. Такі

фраземи співвідносяться з якісними прикметниками як семантикою, так і за граматичними властивостями. Однак таких ад'єктивних фразем у сучасній українській мові небагато. Це пов'язується з тим, що прикметник має обмежені можливості щодо утворення словосполучень, у яких він виступає граматичним ядром [3, 21]. Близькі до них за семантико-граматичними властивостями компаративні фраземи типу „прикметник + порівняльний зворот”. Вони можуть також уживатися й без прикметника: *мов живцем вийняті* „скопійовані”.

Основну частину ад'єктивних фразем праці „Варлаам і Йоасаф” Івана Франка становлять одиниці, ад'єктивні ознаки яких не зумовлюються морфологічними властивостями їх формально-граматичного центру. Для прикладу: *в звичай* „популярне” [цитування], *в старім віці* „старий” [Рудольф], *в многих днях* „старий” [старець], *в молодім віці* „молодий” [Будда].

Ад'єктивні ФО, поєднуючись із словами в реченні, можуть бути або атрибутом при імені та вживатися в синтаксичній функції узгодженого чи неузгодженого означення, або предикатом і вживатися в синтаксичній функції іменної частини складеного присудка. В українській мові узгодженими можуть бути лише ті ФО, які в своєму складі мають компонент, що змінюється за прикметниковим типом. У досліджуваному матеріалі це, зокрема, такі фраземи: *Про Будду і його вчення маємо коротку, та багату змістом статтю Мона Фера „Будда і буддизм”, перекладену мною з французького і видрукувану в „Житті і слові”. Та й відповідає, що в сьому городі має пресвітле помешкання, та помимо просьби Йоасафа не хоче впровадити його до свого дому, бо ще не прийшов на це час, що Йоасаф зв'язаний тягарем тіла, та швидко і його жде таке ж житло.*

У ролі неузгодженого означення виступають згадані вище фраземи, ад'єктивні ознаки яких не залежать від морфологічних властивостей їх формально-граматичного центру, а також фраземи, що становлять собою порівняльний зворот: *Отже, не тільки роль Йоасафа відповідає ролі Будди в його молодім віці, але й роль Варлаама відповідає в індійських легендах також ролі Будди в його пізнішому віці. Оті речення, що випадково проскочили через руки християнського переробника, виглядають, мов живцем вийняті з якогось індійського аскетичного трактату.*

Частина аналізованих ад'єктивних фразем у реченні виступає в ролі іменної частини складеного присудка: *І отже у сні Бог відкрив йому всю правду і додав сили та сміливості, так що Йоасаф, пробудившись, був у великій радості, і таким застав його батько.*

У сучасній українській мові є також ряд ад'єктивних фразем, які в реченні виступають у ролі іменного складеного присудка або іменної частини подвійного присудка: *Цікаво, що з християнських редакцій тільки грузинський має назву сього города „Болат”; чи ся назва має якийсь зв'язок з Копілавасту-Шавілабаст – годі сказати.*

Ад'єктивним фраземам, як і прикметникам, властиві категорії роду, числа й відмінка. Категорія роду ФО проявляється в різних формах узгодження зі словами, з якими вони сполучаються в синтаксичному ряді. Самостійно можуть узгоджуватися ті фраземи, що містять компонент, який змінюється за прикметниковим типом: *зв'язаний тягарем тіла, подібний до віри*. Ці одиниці можуть мати повну родову парадигму. У решти ад'єктивних фразем граматичне значення роду визначається тим словом, з яким вони вступають у зв'язки в синтаксичному ряді. Наприклад: *в моді, в звичай тих часів*. Практично кожна така фразема може сполучатися зі словами будь-якого роду, а тому їх можна умовно об'єднати в розряд спільного роду [4, 138].

Категорія числа теж по-різному реалізується в конкретних ад'єктивних фраземах. Ті ФО, які мають компонент, що змінюється за прикметниковим типом, найчастіше виступають в одній числовій формі, хоч можливе утворення корелятивної пари: [речення] *мов живцем вийняті*, [авторство] *відсунене на другий план*. В усіх інших ад'єктивних ФО категорія числа реалізується аналітично – через зв'язок з означуваним словом: [традиція] *тих часів*, [хлопчик] *в молодих літах*.

Категорія відмінка властива лише тим ад'єктивним фраземам, які виступають у реченні узгодженим означенням: *Ся суперечка, звісна в церковній історії під назвою суперечки з ересю монотеїтів, розгорілася в р. 633, коли патріарх Роксандр Кірос опублікував IX тез, де викладено було вчення про одну-одинокую віру у Христа*. В аналізованому матеріалі жодна ад'єктивна фразема не фіксується в усіх відмінкових формах; хоча, виконуючи роль узгодженого означення в реченні, кожна така одиниця може відмінюватися за повною парадигмою.

Отже, категоріальні ознаки ад'єктивних фразем формуються внаслідок взаємодії різнокореневих явищ лексичної і граматичної семантики, граматичної організації ФО і виконуваних ними синтаксичних функцій.

Нами зроблено спробу розгляду фраземікону докторської дисертації І.Франка в семантико-граматичному аспекті. У перспективі передбачається повний аналіз фраземного фонду цієї праці.

Література

1. **Алефіренко М.Ф.** Теоретичні питання фразеології. – Х., 1987.
2. **Демський М.Т.** Українська фраземіка (Дериваційна база, семантико-граматичні особливості): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1994.
3. **Грищенко А.П.** Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 76.
4. **Молотков А.И.** Основы фразеологии русского языка. – Л., 1977.

The adjectival Phrasemes of the work „Varlaam and Joasaph” by I.Franko is considered. Their valences, semantics and grammatical peculiarities and syntactical structure are analyzed. The realization of grammatical categories on the phrasemic level is shown.

СЕМАНТИЧНІ КАТЕГОРІЇ РОЗМОВНОЇ ЛЕКСИКИ

Функціонально-стильова диференціація української літературної мови співвідносна із стилістичною класифікацією лексики, велику групу якої складають “розмовні слова, поширені звичайно в розмовно-побутовому стилі усної літературної мови” [1, 153].

Чітке окреслення кола семантичних груп розмовної лексики літературної мови утруднене з кількох причин. По-перше, співвідношенням, ототожненням будь-якого слова – емоційного, із суб'єктивною оцінкою – із розмовною лексемою. У коло таких слів потрапляють фольклоризми, суспільно-політична лексика, назви емоцій, почуттів (напр., *сірома, тити-гуляти, батьківщина, народ, доля, горе, милий, кохати* тощо). По-друге, розмовного характеру нейтральним лексемам надають словотвірні елементи – суфікси як виразники зневажливого, іронічного, фамільярного ставлення, інтенсифікації ознаки тощо (*вітерець, злодюга, бабище, малесенький, кислючий, спатусі, ранесенько* і т. ін.), зменшувально-пестливого або збільшувально-згрубілого реєстрів (*дубок, дитячко, багатенько, жатоньки*). По-третє, часто дослідники, не враховують функціональну нейтральність розмовної лексики в розмовно-побутовому і художньому стилях (функціонально-розмовні або потенційно-розмовні слова). По-четверте, динаміка мовної норми, кодифікації впливає: а) на відсунення стилістично нейтральних, книжних лексем на периферію літературної мови із набуттям ними статусу розмовно-просторічних елементів мови; б) на процес проникнення до писемних стилів літературної мови усно-розмовних слів, де вони узвичаюються в процесі свого функціонування. Ці явища найбільш помітні в ремаркуванні лексем як розмовних у лексикографічних джерелах одного часу (напр., *вимірювач, годівельний, гомін, пересічний* в “Українсько-російському словнику”) з наступним зняттям такої обмежувальної ремарки в наступних (зокрема, ці ж слова в “Словнику української мови”). По-п'яте, розмовного значення набувають книжні, запозичені слова, що внаслідок семантичного розвитку лексеми переосмислюються і вживаються як переносні (*актор, кіно, хімія, морж, кадр, паразит*).

Якщо згадати про вагу усномовного джерела у розвитку української літературної мови, її писемних стилів, то стає очевидною об'єктивна трудність кваліфікації розмовності у лексичній системі літературної мови, а також те, що потенційно розмовними є будь-які елементи словника.

Коли ми говоримо про розмовні функціонально закріплені елементи, то маємо на увазі категорію слів з кваліфікацією “розмовна лексика у словнику”, що має відповідне ремаркування. У тлумачному “Словнику української мови” кількість слів із позначкою “розмовне”

становить 10% загальної кількості словникових слів. Крім цих, у словнику є 5810 слів, у яких принаймні одне із понять розмовне. Ця цифра зростає до 20-25 тис., якщо до цієї групи лексики зарахувати терміни широкого вжитку [2, 45]. Спектр розмовності доповнюють експресивні лексеми із кодифікацією *ірон.*, *фам.*, *вulg.*, *зневажл.*, *зруб.*, *лайл.*, *пестл.*, *ласк.* і т. ін. Як розмовні елементи в писемних книжних стилях сприймаються також застарілі слова, діалектизми, слова дитячої мови, жаргонізми, арготизми.

Для побудови семантичної сітки розмовності слід, на нашу думку, враховувати розподіл таких лексем на три великі групи.

I – слова власне-розмовні. Це елементи мови, що функціонально закріплені за розмовно-побутовим стилем. Друга частина назви стилю вказує на зв'язок зі сферою повсякденного, неофіційного спілкування, побуту, родинних стосунків, на те, що вона обслуговується певною групою лексики, що не має у загальномовному словнику ремарки “розмовне” і є у функціональному плані стилістично нейтральною. Отже, I група слів охоплює назви спорідненості, житла, меблів, господарських предметів, одягу та взуття, їжі й напоїв, посуду та кухонного начиння, свійських тварин і птахів, знарядь праці, трудових процесів і дій, назви звичаїв, обрядів, ігор, розваг. У цій категорії побутових слів чимало лексичних та етнографічних діалектизмів, застарілих та нових слів. Семантичні процеси неологізації, пасивізації (архаїзації) та активізації (значно меншою мірою, ніж перші два) постійно діють у цій групі розмовної лексики літературної мови.

До виокремленої групи слів відносять розмовні лексеми, що “не несуть додаткового семантичного чи стилістичного навантаження і сприймаються як цілком нормативні і звичайні в словниковій системі мови” [1, 153]. Це позначення дій на зразок *балакати*, *баритися*, *вештатися*, *знадити*, *збавити* і под.

II – слова власне-розмовні – назви осіб, предметів, дій, процесів, станів, що мають непохідні основи й відзначені у загальномовному словнику ремаркою “розмовне” або її варіантами, що вказують на джерело походження (*діал.*) чи експресивність. Напр.: *неня*, *верзтися*, *лопотіти*, *лупатий*; *варнякати*, *панькатися*, *нюнити*; *морда*, *пика*.

До цієї групи належать жаргонізми, джерелом яких є арго, професійна мова: *кимати* (“спати”), *лейбик* (“верхній одяг, пальто”).

Ця група лексем літературної мови у період 50-х рр. XX ст. розширилася за рахунок прикметників, дієслів та іменників із конкретною семантикою діалектного й розмовного походження, що засвідчують відповідні лексикологічні дослідження [3, 70, 283]. Зокрема, це слова *гаддя*, *мертва*, *силянка*; *куштрадий*, *тлустий*; *борбатися*, *длубатися*, *кушпелити*, *куцьорбитися*, *шпацирувати* тощо.

III – слова з розмовним значенням, що розподілені на дві підгрупи:

а) лексеми, утворені шляхом переосмислення (переносного

вживання) запозичених нейтральних та книжних слів, що втягуються у сферу розмовно-побутового спілкування з характерною експресивізацією (іронічні, жартівливі, лайливі). “Народжені” таким чином розмовні слова активно використовуються у художньому та публіцистичному стилях. М.Пилинський вважав, що на сторінках преси до 40% таких дієслів, зокрема: *варити, вбити, запороти, обскакати, причаститися, уврати* тощо [4, 40 – 41].

Ця група лексики охоплює елементи арго, жаргонізмів, утворені шляхом метафоризації загальноживаних слів: *вивіска, портрет* (“обличчя”), *коза* (“зразок”), *хата* (“квартира”), *кумекати, шурупати* (“розуміти”), *загорати* (“сидіти без діла”) тощо;

б) лексеми із “словотворчою” розмовністю, утворені за допомогою внутрішніх ресурсів мови. У науковій літературі [2; 5] наведено основні структурні групи таких слів – іменників, прикметників, дієслів.

За семантичними ознаками, які невіддільні від граматичних, можна виділити такі групи розмовних лексем:

1. Назви істот:

а) назви жінок за професією чоловіка, а також самої особи за її професією: *директорша, завідувачка*;

б) назви жінок за ім'ям та прізвищем чоловіка: *Окуниха, Василича, Стадничиха*;

в) назви на означення людей за характерними особистими рисами та ознаками: *брехун; ласуха; бурмило, чудило; хвалько; крутій; дивак, пияк; гультяй; лежень; вертихвістка; пройдисвіт; дурносміх; сивобородько*;

г) збірні назви людей, тварин, комах: *братва, злидота; собачня, комашня*;

г) назви малят: *кухарча; слоненя; турченя*;

д) назви осіб за родинними зв'язками: *братова; своячка*.

е) назви підмайстрів, а також позначення сина й дочки за професією батька, що є архаїзованими утвореннями: *бондарчук, бондаренко, бондарівна*.

2. Побутовизми з суфіксами *-ик, -ок, -к-*, що мають (чи не мають) у мові синоніми з нейтральним емотивним значенням: *відкривача – штопор; курилка – курильня; вітрівка, мотузок*.

3. Назви абстрагованих ознак: *хвостизм, крутіїство*.

4. Назви на позначення інтенсивності дії, її безладного, хаотичного характеру: *гризня, гульня, колотнеча, тяганина*.

5. Назви на позначення одиничного характеру дії: *балачка, оранка, сплячка*.

6. Назви на позначення тривалості, багатократності дії: *попоїсти, пороздавати*.

7. Назви результатів дій: *мішанка, обтяжка, підвозка, висадка, обмазка, поливка*.

8. Узагальнено-особові назви людей, тварин, предметів, понять, утворені внаслідок семантичної субстантивації прикметників: *білявий,*

багатий, здоровий, молодий; капловуха (“свиня”); білолиций (“місяць”); (“любити”) солодке, zalivne; прекрасне.

9. Назви приміщень, утворені з еліпсисом слова “кімната”, “цех” і под.: *душова, варенична, закусочна, примірочна, прохідна, учительська.*

10. Назви офіційно-ділових документів, понять із фінансово-бухгалтерської сфери, утворені з еліпсисом компонента атрибутивного словосполучення: *доповідна (“записка”); відпускні, квартирні, комісійні (“гроші”).*

11. Назви якостей людей за їх емоційними станами, позитивними/негативними оцінками та офіційно-ділового, газетно-інформаційного дискурсив: *веселий, гордий, суворий, хоробрий; чудовий (“працівник”), свіженький (“фахівець”).*

12. Назви позитивних/негативних якостей реалій: *ціннюча (“інформація”), яскравий (“засіб”).*

13. Назви якостей людей за їх манерою поведінки, зовнішніми та внутрішньо-психологічними властивостями: *балакучий, вайлуватий, біснுவатий, загребущий, гулящий, роботящий; приземкуватий, підсліпуватий, білявий, коцавий, головастиий, рукастиий; недоумкуватий, прекумедний, премилый, премудрий; сумний-невеселий, теплий-теплий.*

14. Назви якостей предметів, реалій довкілля, тварин: *гіллястиий, гребенястиий, дугастиий, двійчастий; чистий-чистісінький.*

15. Назви суб’єктивної оцінки інтенсивності вияву певної ознаки: *щонайкращий, якнайдобріший; самий гірший; предовгий; заважкий, замалий, затісний.*

16. Присвійні назви, що стосуються конкретної особи й означають конкретні поняття: *вчителева квартира, батькова шапка, материна сукня, сестринська сумка.*

17. Позначення дій з експресією інтенсивності, раптовості: *стрибнути, грюконути, итовхонути.*

18. Позначення дій з експресією тривалості, повторюваності: *попоходити, попоїздити; пророздавати.*

19. Позначення міри, ступеня вияву ознаки, способу виконання дії: *далекувато, забагато, поменше, ледве-ледве; голіруч, босоніж, стрімголов.*

20. Звуконаслідувальні, дієслівно-вигукові, відвигукові дієслова: *бряк, грюк, храп; мукати, ойкати.*

21. Арго, жаргонізми, утворені шляхом усічення, додавання складників чи спотворення звукового складу слів (назви осіб, дій, процесів, реалій): *кідро – відро, вишневентус – вишнівка; маг (магнітофон).*

До тої чи іншої групи (I, II, III) чи підгрупи належать елементи емоційної лексики, де формальними граматичними показниками емоційності є суфікси на позначення зменшеності/здрібнілості, збільшеності/згрубілості. Зокрема, це іменники *дубок, вітерець, хатина, камінчик, квіточка, дитячко; дідище, дівчисько, добряга, костюмаха*

тощо; прикметники *холоднющий, старезний, малесенький, слабенький, височенний* і под.; дієслова *спатки, їстоньки*; прислівники *багатенько, любісінько* і т. ін., числівники *двойко, одним-однесенький* тощо.

Як бачимо, розмовність слів, представлених у цих групах лексем, пов'язана з побутовими предметами, явищами, діями. Її двоїста природа полягає в нерозривності емоційно-експресивного компонента, який формує словотворчий засіб, та семантики слова. М.Пилинський підкреслював, що "чітко розмежувати ці дві сторони розмовності [функціонально-стилістичну приналежність та розмовну експресивність.– С.Б.] неможливо" [5, 57]. Виняток становлять хіба що слова-побутовизми, субстантивовані прикметники. Розгортання, пересування до вагомості інформативної чи експресивної функції тої чи іншої лексичної одиниці в певному стилі обумовлюється потребою в експресивній формі мови для конкретної тематики, а також мовним смаком, мовними навичками автора.

Крім того, доплив усно-розмовних форм до писемних стилів і пов'язану з цим динаміку семантичних групувань слід розглядати в контексті чергувань процесів демократизації літературних норм з їх подальшою вузькою стилістичною спеціалізацією (в інших термінах – як розв'язання антиномії "мовець – слухач" [4, 28]).

Література

1. **Сучасна** українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. акад. І.К.Білодіда. – К., 1973.
2. **Пилинський М.М.** Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К., 1982.
3. **Коломієць В.Т.** Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – К., 1973.
4. **Пилинський М.М.** Розмовна лексика у мові преси // Мова сучасної масово-політичної інформації. – К., 1979.
5. **Мова і час.** Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К., 1977.

The actual problems of linguostylistics and lexicology are considered in this article. The semantic classification of the colloquial lexicon of the Ukrainian literary language is given.

УДК 811.161.2'37

Г.М.Сюта

СЕМАНТИКА Й ФУНКЦІЇ ПАРОНІМІЧНОЇ АТРАКЦІЇ У ТРОПЕЇЧНИХ СТРУКТУРАХ Б.РУБЧАКА

Особливості структурно-семантичної організації мовного світу поезії визначаються внутрішніми законами поетичної мови, в основі якої „лежить особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу,

орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його” [1, 323].

Серед визначальних характеристик мови поезії зазвичай називають орієнтацію на смислово-естетичну значущість образного вислову, опору на традиційний поетичний словник, свободу лексико-семантичної сполучуваності, можливість встановлення нових асоціативно-образних зв'язків між словами-поняттями, використання характерних для емоційно-експресивної мови словотвірних моделей, лінгвоестетичну модифікацію одиниць різних мовних рівнів, у тому числі й фонетичних [1, 323 – 325; 2, 11].

Акцентування уваги на показових семантичних процесах, що відбуваються у національній поезії, актуалізує дослідження динаміки образної структури слів-понять, розширення ареалу їх асоціативно-образних зв'язків та визначення тенденцій семантизації віршової форми. Останній аспект безпосередньо пов'язаний із проблемою паронімічної атракції та відбиває специфічний спосіб організації поетичної мови, коли “постійна взаємодія звуків і смислу встановлює між ними співвідношення або парономастичне й анаграматичне, або фігуративне” [3, 81].

Для авторів художніх текстів фонетичний матеріал мови є семантично та естетично вартісним настільки, наскільки він виявляється придатним для творення нових експресивно-смислових відтінків поетичного образу, накреслення несподіваних напрямків асоціативного співвіднесення. Оскільки мова поезії ХХ ст. характеризується посиленням уваги до творення образів за рахунок фонетичних ресурсів мови, звукосмислові модуляції тут трансформуються у системне явище **паронімічної атракції** (ПА). Системно актуалізовані, вони вибудовують потужну лінгвопоетичну парадигму, коли “звукова щільність тексту ... досягає такого рівня, що всі або майже всі слова вірша виявляються включеними у в'язь звукових перегуків” [4, 168].

У мовостилі Б.Рубчака звукова подібність слугує вагомою стилістичною передумовою для формального та семантичного зближення лексем, встановлення нових, не показових для узуального слововживання смислових відношень. Для досягнення бажаного звукосмислового ефекту поет використовує найширший арсенал фоностилістичних засобів: варіює консонантний та вокалічний атрактантив (як у межах заданого звукового комплексу, так і нарощуючи звук, склад, квазіморфемні одиниці), вдається до звукосмислових акцентуаційних змін, семантизує фонетичну подібність слова і граматичної структури тощо. Пошуки нових шляхів „осмислення” звукової форми поезії, прагнення використати тропеїчний потенціал ПА, вияскравити образотворчі смислові й естетичні значення атракції стимулює посилений розвиток *паронімізованих тропеїчних структур*.

З огляду на функціонально-стилістичну активність та навантаження умотивованою видається показова для мовостилю Б.Рубчака тенденція до захоплення в поле паронімічної дії передусім *epiteta*. При цьому

основний масив фоносемантичного зближення означення і означуваного складають поетично марковані оказіональні субстантивно-атрибутивні сполучення на зразок: „Твого тіла **полям положим** / та борам **полиновим брів**” (Тут і далі цитуємо за виданням: Рубчак Б. Крило Ікарове: Поезії. – К., 1991. – 208; с. 84); „Я з ним **боле**м палав від **бичів бичачих**” (с. 75); „**білим болем** прозрів лиш тоді, як побачив синьокриле мовчання в його очах” (с. 75); „Прийдем **безкрикими кроками**” (с. 113); „Немов **правірна офіра**, мов **міт сталагмітних століть**” (с. 72). Накладання звукової подібності художнього означення й означуваного дозволяє авторові моделювати експресивно акцентовані епітетні образи – зближення різнокореневих, семантично неконтактних слів надають виразного емоційно-оцінного забарвлення усьому поетичному мікроконтексту.

Інший різновид індивідуально-авторського осмислення епітета як одиниці фоностилістичного рівня поетичної мови – варіювання звукового складу однорідних художніх означень: „**в’ються** у **північ первісну** / від **днів безкорінних, безкорих**” (с. 90); „**ніч**, що **вирує** в **осінній, останній пісні**” (с. 86).

Ускладнену паронімією *метафору* Б.Рубчак актуалізує у двох традиційних напрямках: предикативна та генітивна. Приклади першої – менш функціональні, спорадичні: „**Буде твій плач** - мій **плащ** на **кручий крик**” (с. 97). Окрім них, помітну кількість становлять предикативні метафори, побудовані за граматичною моделлю „іменник + дієслово”, при цьому підмет та присудок виражені атрактантами вокалічного чи консонантного типу: „я чув, як **кречет кричить** залізний” (с. 75); „**путі опутали** тіло” (с. 45); „Не хочеш **хворої мряки**, щоб **криги** **подих** **покрили**” (с. 188).

Натомість активнішою є паронімізація генітивних метафоричних сполучень. Переважна кількість таких атрактантів – менталізовані художні образи на зразок: „**плинь, лети** - і **забудь** на **мить сплетом** **тіл, легким злетом злинь**” (с. 77); „Прийдем ... **рінню травневого рання**” (с. 113); „**В заль базальтах** **потворний зруб**” (с. 78). Рідше вони актуалізуються як конкретні художні звукові чи візуальні характеристики, у семантичній структурі яких чітко простежується накладання фоносемантики конотата й денотата („**Краще про зір узір** не **говори**” (с. 97).

Мовомислення Б.Рубчака оперує поетичними синтагмами, стилістично оформленими як паронімізована *антитеза*. У цьому випадку формально-звукова організація атракції здійснюється за рахунок заміни ключових фонем, епентетичних вокалічно-консонантних нарощень або ж завдяки включенню первинного незміненого звукокомплексу одного пароніма до складу другого, пор.: „**Мені ж ні ластівкою, ні совою** не станеш, а **залишишися собою**” (с. 23). Зіткнені, точніше, протиставлені таким чином у межах компактної поетичної синтагми неспоріднені лексеми стають основою для творення одиниць експресивного синтаксису – риторичних запитань: „**Він Бог** чи **мох? Ріка** чи **недоріка?**”

(с. 29); „*Хто ти – зіздар чи зівр?*” (с. 70).

Б.Рубчак часто використовує також ампліфіковані структури переліку, компоненти яких фонетично віддалені одним або двома ступенями звукових перетворень. У таких випадках саме мінімальна звукова різниця стає поштовхом до осмислення оказіонального сполучення як семантичної єдності, пор.: „*кров карала полином марив, бо вбивав я наш сміх триванням, відрікаючись добрих чарів, м'ятних варив хвилинних втілень*” (с. 58); „*щоб знову їх нести в нові міста і на чужі мости*” (с. 21); „*Наді мною чайки танцюють прозорі гості піді мною злості горластий простір котить гирла, джерела, оселі, корені, брості*” (с. 42).

Зауважимо, що функціональне навантаження таких звукових метафор детермінована самою лінгвістичною суттю ПА як важливої категорії поетичної семантики. Так, найпоширенішою стилістичною функцією консонантних паронімів із мінімальним розрізненням квазіморфем за рахунок зміни початкового приголосного є різноманітні переліки, де атрактанти виступають у ролі однорідних членів: „*плинь, лети - і забудь на мить сплетом тіл, легким злетом злеть*” (с. 77); „*і аркою застигнуть золотою усі мої змагання і вагання*” (с. 56); „*За мед пахучої прози, за в'ялі осінні пози ніхто вже не хоче вмерти*” (с. 109); „*Ото митець забавних зваб і зваг*” (с. 19); „*і не заманюй шалом догорання, і шквалом опівнічним не грози*” (с. 20); „*лякають день і ніч руїни кораблів, корони королів, птахи чужих провін*” (с. 48); „*Яка полум'яна повинь п'ятнує так і п'янить?*” (с. 72).

Показово, що в цьому структурно-семантичному типі паронімічної атракції задіюються не тільки узуальні (стилістично нейтральні чи експресивно марковані лексеми), а й нерегулярні (діалектні або оказіональні одиниці): „*мислить звинно і безвинно їсть*” (с. 51); „*Коцарює, царює січень*” (с. 84).

Максимальний ступінь смислової та експресивної інтенсифікації образу спостерігаємо у рамках структур ПА, компоненти яких вибудовують фігуру градації: „*Співати будем, пута забудем, славу здобудем*” (с. 123).

Як бачимо, образна насиченість тексту не завжди задовольняє Б.Рубчака, а тому автор активно використовує засоби звукосмислової активізації тропеїчної системи. Паронімічно організовані епітетні сполучення, метафори, антитези стали своєрідною індивідуально-поетичною нормою мови його творів. Водночас такі структури не тільки концептуалізують паронімічну атракцію як категоріальну ознаку індивідуальної стилістики Б.Рубчака, але й демонструють особливості звукоасоціативного наповнення у руслі національної словесної традиції.

Література

1. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика і культура мови). – К., 1999. 2. Ставицька Л.О. Естетика слова в

українській поезії 10-х – 30-х років ХХ ст. – К., 2000. 3. **Языковые** процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М., 1977. 4. **Григорьев В.П.** Звуковая организация стиха. Паронимическая аттракция // Очерки истории языка русской поэзии ХХ века. Поэтический язык и идиостиль. – М., 1990. – С. 167 – 131.

The article deals with the studies of linguostylistic parameters of phonosemantic organization of poetry by B.Rubchak. Paronymic attraction (semantic approximation on the base of phonetic similarity) defined as a principle characteristic of his individual style.

УДК 811.161.2'37

О.А.Жирик

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕМАНТИКИ ДЕТЕРМІНОЛОГІЗОВАНИХ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Одним із виявів динаміки сучасної української мови є інтенсивна перебудова лексичної системи. Лексико-семантичний розвиток мови детермінується не лише процесами надходження нових лексем, але й особливостями перерозподілу уже наявних у мові лексичних одиниць.

Серед багатьох транспозиційних процесів якісно вирізняється процес детермінологізації, який полягає у переході терміна зі свого термінологічного поля до загальноживаної лексики. Більшість детермінологізованих мовних одиниць не лише мігрує до нейтрального номінативного фонду, але й ускладнює свою семантичну структуру. Науковці висвітлили окремі аспекти процесу детермінологізації (О.Муромцева [1], Т.Панько, І.Кочан, Г.Мацюк [3], Л.Ферм [5], Ф.Нікітіна [2], Л.Струганець [4]), проте ґрунтовного комплексного дослідження зміни статусу термінологічних одиниць та механізмів розвитку семантики детермінологізованих слів у сучасному мовознавстві немає. З огляду на це задекларована тема є актуальною. Мета нашої розвідки – висвітлити особливості зміни семантичної структури лексичних одиниць у процесі їх детермінологізації. Завдання: встановити семантико-стилістичний статус детермінологізованих номенів у діяхронічному аспекті (на матеріалі словників); висвітлити особливості утворення переносних значень досліджуваних лексем; охарактеризувати за кількісними показниками особливості розширення семантичної структури нейтралізованих мовних одиниць.

Процес детермінологізації тісно пов'язаний із проблемою розгортання семантики лексичних одиниць. Зокрема, поява нових семантичних значень може відбуватися як у ході детермінологізації, так і після її завершення. Так, Л.Ферм зазначає, що в процесі нейтралізації термін проходить такі стадії: 1) виникнення; 2) стрімке розгортання семантики, що супроводжується потоком похідних від базового слова;

3) період стабільності і розширення зв'язків з іншими лексичними групами; 4) криза, що супроводжується розмиванням меж спеціального терміна (детермінологізація) [5, 32]. При використанні терміна в незвичних для нього мовних ситуаціях відбувається нівелювання термінологічної семантики, що призводить до поступового переходу номена із спеціальним значенням до загальноживаного лексичного фонду. Надалі залежно від контекстів, у яких вживається детермінологізоване слово, воно набуває похідних значень, часто переносних, що в подальшому за ним закріплюються, а в деяких випадках функціонують активніше, ніж первісні. Відбувається розвиток семантичної структури детермінологізованих лексичних одиниць.

Для з'ясування особливостей процесу розгортання семантики лексем, що перейшли до загальноживаного номінативного фонду, було залучено такі лексикографічні джерела, як: РУС-48, РУС-68, РУС-79, СУМ, ВТС-2004. Результати спостережень засвідчують наявність у сучасній українській мові детермінологізованих мовних одиниць із різною кількістю значень, що дає підстави говорити про так звані ступені ускладнення семантики номенів, які змінили свій стилістичний статус. У дослідженні послуговуємось запропонованою нами класифікацією ступенів ускладнення семантичної структури нейтралізованих лексем. Розрізняємо елементарний, простий, складний, складніший та надскладний ступені.

Елементарним ступенем ускладнення семантичної структури детермінологізованих лексичних одиниць є виокремлення мікрозначень, що відбито у словниковій статті. На наш погляд, важливість появи мікрозначень детермінується перспективою їх переходу зі статусу мікрозначень у статус самостійних значень – окремих лексико-семантичних варіантів. Мікрозначення кваліфікуємо як відгалуження семантики основного значення слова, колишнього терміна. Наприклад, лексема *девальвація*, що в проаналізованих словниках до СУМу кодифікувалась як економічний термін, розгортає семантику, утворюючи мікрозначення основного та похідне переносне значення: “1. Проваджене урядами в законодавчому порядку зменшення золотого вмісту грошової одиниці, а також зниження курсу паперових грошей відносно золота або іноземних валют... // Зниження вартості національної валюти, що здійснюється центральним банком за системи фіксованого валютного курсу... 2. *перен.* Зниження, втрата значимості, гідності, рівня чогонебудь; знецінення...” (ВТС-2004, 211). Мікрозначення утворюється шляхом узагальнення основної семантики слова, а переносне значення виокремлюється на основі метафоризації, як-от: *девальвація військового потенціалу*.

Подібне розгортання семантики відбувається в лексемі *еталон*, що в перекладних словниках (РУСi-48, РУСi-79) представлена як фізичний термін, а на сьогоднішньому етапі функціонує зі статусом нейтральної номінативної одиниці із виокремленим мікрозначенням: “1. Точний

зразок установленної одиниці виміру... // Великої точності вимірний прилад, призначений для перевірки інших приладів” (СУМ, II, 490) та переносним значенням: “2. *перен.* Мірило, зразок для порівнювання з чим-небудь” (СУМ, II, 490). Наприклад: *еталон коректної поведінки*. Причому переносні значення таких детермінологізованих слів, як *еталон*, настільки часто використовуються у щоденному мовленні, що суб’єкти мовлення практично не усвідомлюють зв’язку між основним і похідним значенням.

Іноді семантика детермінологізованої лексеми ускладнюється термінологізацією виокремленого мікрозначення. Так, у семантичній структурі слова *спектр* відбулась стилістична нейтралізація основного значення та термінологізація мікрозначення на межі РУС-68 / СУМ: “1. Багатоколірна смуга, яка утворюється при проходженні світлового променя через призму або якесь інше середовище, що заломлює проміння. // *спец.* Кольорова смуга або сукупність кольорових ліній, що утворюються при пропусканні випромінювань речовини, яка світиться, через особливі оптичні прилади і залежать від хімічного складу цієї речовини” (СУМ, IX, 496). Марковане мікрозначення утворюється, на наш погляд, для конкретизації, уточнення семи основного значення “причина утворення” (проходження світлового променя через призму) і семи мікрозначення (пропускання випромінювань речовини через оптичні прилади). Проте у загальному вжитку даний номен відомий швидше у переносному значенні: “*перен.* Ряд однорідних, але відмінних одне від одного явищ, дій і т. ін.” (ВТС-2004, 1167). Наприклад: *надавати широкий спектр послуг*.

Виокремлюємо детермінологізовані лексеми із простим розгалуженням семантики: наявністю лише одного, крім основного, переносного значення. Так, номен *контекст* раніше функціонував у мові з одним значенням як філологічний термін (фіксація у РУСі-48), тоді як у ВТС-2004 він представлений уже із двома значеннями: “1. Закінчений за змістом уривок тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. 2. *перен.* Про те, що розглядається як ціле, яке зв’язує і пояснює які-небудь явища, факти і т. ін.” (ВТС-2004, 450). Наприклад: *у контексті політичних подій*. Підґрунтям для виникнення нового переносного значення стала виокремлена шляхом абстрагування одна із “комплексу сем” [3, 209], а саме – сема “мотивація використання”.

За аналогічною схемою відбувається розвиток семантики слова *каталізатор*, яке кваліфікується як термін з галузі хімії в РУСі-48, РУСі-68, РУСі-79, а СУМ репрезентує його як таке, що перейшло до нейтрального номінативного фонду: “Речовина, що впливає на збудження або зміну швидкості хімічної реакції, але кількість і хімічний склад її при цьому не змінюються” (СУМ, IV, 117). Внаслідок вживання номена *каталізатор* у незвичних для нього мовних ситуаціях виникає похідне переносне значення: “Про те, що сприяє швидшому розвитку,

здійсненню чого-небудь” (ВТС-2004, 420). Наприклад: *каталізатор розвитку подій*. Розширювати семантику шляхом утворення переносного значення можуть лексеми, які перейшли до нейтрального номінативного фонду із різних терміносистем. Наприклад, детермінологізована лексема з галузі медицини *маразм* (остання маніфестація термінологічної належності слова у РУСі-79) репрезентує розширення своєї семантики переносним значенням ще у РУСі-79, що свідчить про інтерес суспільства до знань із галузі медицини. Терміносистема “Медицина” постачає велику кількість лексем для загальномовного вжитку. Аналогічна ситуація склалась із термінами з галузі біологічних знань (*мімікрія, екологія, фемінізація*).

Велику частку детермінологізованих лексичних одиниць сучасної мови становлять номени із військової сфери. Наприклад, слово *камуфляж* репрезентовано із позначкою *військ.* у більш давніх словниках (РУС-48, РУС-68, РУС-79), а процес детермінологізації та поява переносного значення відбувається приблизно наприкінці ХХ століття, а саме на межі СУМ / ВТС-2004. У словнику ВТС-2004 знаходимо такі значення даної лексеми: “1. Пофарбування військової техніки, будівель плямами, смугами, щоб змінити їх природний вигляд і ввести в оману супротивника; маскування. 2. *перен.* Приховання істинної сутності кого-, чого-небудь тим або іншим способом; маскування” (ВТС-2004, 412). Виникнення похідного значення варто пов’язувати із переосмисленням семи “мотивація дії” (ввести в оману) первісного значення і її трансформацію у відповідну сему “мотивація дії” (приховання істинної сутності) похідного переносного. Проте не завжди при виникненні похідного переносного значення вихідна сема первісного зазнає метафоричних модифікацій, іноді вона залишається практично незмінною, внаслідок чого легко встановити зв’язок між первісним і похідним словом. Розглянемо це на прикладі колишнього терміна зі сфери музики *гама* (останнє маркування у РУСі-79), яке у ВТС-2004 має такі значення: “1. Послідовно зростаючий або спадаючий щодо висоти ряд звуків у межах октави. 2. *перен.* Послідовний ряд яких-небудь однорідних, але відмінних одне від одного предметів, явищ; послідовна зміна яких-небудь явищ” (ВТС-2004, 172). Наприклад: *гама кольорів*. Як бачимо, сема “матеріальна сутність” (послідовний ряд) переходить без змін із основного значення у похідне. Хоча і трапляються випадки такого “прямого” переносу сем, проте, як правило, утворення похідних переносних значень потрібно пов’язувати із метафоричним переосмисленням однієї або кількох сем первісного слова.

Наступним ступенем розвитку семантичної структури детермінологізованих лексем – складним – є утворення від основного значення одного або кількох похідних, що функціонують в мові не в переносному значенні, а в прямому. Цей тип розбудови семантики слова займає за частотністю друге місце після розвитку переносних значень. У майбутньому більшість детермінологізованих слів із переносним

значенням переходять до нейтрального номінативного фонду. “Зазвичай процес детермінологізації відбувається тоді, коли термін перекриває дефіцит у номінації тих чи інших об’єктів або відношень, займає лакуну у певному семантичному полі” [4, 245].

Розглянемо окремі напрями розвитку семантичної структури слова. В сучасній мові активно функціонують лексичні одиниці із найпростішим “набором” значень, а саме – з двома. Це слова, що перейшли до загальноживаного фонду з різних термінологічних систем. Так, із військової сфери – *ранжир*, *раціон*. Наприклад, номен *ранжир*, у РУСі-48 та РУСі-68 зафіксований із позначкою *військ.*, *заст.*, тоді як вже у СУМі маємо такі немарковані значення: “1. Шиккування людей за зростом в одну шеренгу: а) за зростом; б) за чином, старшинством, ступенем значимості (шикуватись за ранжиром). 2. Певний порядок у чомусь... (наприклад: *вносити до списку під один ранжир*)” (СУМ, VII, 449). Поповнюють нейтральну лексику детермінологізовані мовні одиниці зі сфери філософських знань (*плюралізм*, *раціоналістичний*), науки (*спонтанний*, *номінація*), політики (*суверенітет*). Об’єднує ці лексеми те, що позначають вони не реальні предмети чи явища дійсності, а абстрактні поняття або ознаки, що сприяло їх частому використанню у незвичних контекстах та, відповідно, порівняно швидкій детермінологізації. Наприклад, *плюралізм* у РУСі-48 має позначку *філос.*, а на сучасному етапі функціонує із такими значеннями: “1. Філософська (метафізична) концепція, відповідно до якої дійсність складається з багатьох самостійних сутностей, що не утворюють абсолютної єдності. 2. Множина рівноправно конкуруючих течій, сил у політиці, ідеології, релігії та ін.” (ВТС-2004, 800). Наприклад: *плюралізм політичних позицій*. Також розширюють семантику лексеми, що походять із галузі точних знань: медицина (*донор*), техніка (*детектор*). Проілюструємо це на прикладі номена *донор*, яке марковане позначкою *мед.* у РУСі-48. СУМ репрезентує стилістично нейтральну одиницю: “Людина, що віддає свою кров для переливання її пораненим або хворим” (СУМ, II, 368), а розширення семантики простежуємо у ВТС-2004, причому бачимо не лише появу похідного значення, а й конкретизацію основного відповідно до сучасного розширення функціональних особливостей медичної реалії, що позначається даним словом: “1. Людина, яка віддає свою кров для переливання її пораненим або хворим чи орган ... для пересадження його в інший організм. 2. Частинка (атом, група атомів), що віддає електрони іншим частинкам...” (ВТС-2004, 238). Виникнення похідного переносного значення варто пов’язувати із метафоричним переосмисленням семи “функція” (віддає) для називання реалії зі сфери фізичних знань.

Явище ієрархічного ускладнення семантики детермінологізованих лексем демонструють номени, двозначеннева семантична структура яких ускладнена переносними мікрозначеннями – складніший ступінь розгалуження семантики. Це слова, що донедавна функціонували в

межах різних терміносистем, таких як: “Техніка” (*диспетчер, стопор*), “Музика” (*увертюра*), “Живопис” (*ракурс*). Переносні мікрозначення деяких таких лексем активно використовуються навіть на побутовому рівні, що дає підстави говорити про необхідність їх кодифікації у словниках як окремих переносних значень. Наприклад: колишній музичний термін *увертюра* (остання маніфестація термінологічної належності слова у РУСi-68) кодифікується у словниках із такими лексико-семантичними варіантами: “1. Оркестрова п’еса, що є вступом до опери, балету, драми, кінофільму тощо. // *перен.* Початковий етап, вступна попередня частина чого-небудь (наприклад: *увертюра подружнього життя*). 2. Самостійний оркестровий твір сонатної форми” (ВТС-2004, 1283).

Аналогічною є схема розвитку семантики лексеми *стопор*. Зміна термінологічного статусу відбулась на межі РУС-68 / СУМ, з’явилося похідне значення та мікрозначення основного: “1. Пристрій для зупинення або закріплення в певному положенні рухомих частин механізму машини. // *перен.* Перепона, перешкода у розвитку, перебігу якої-небудь справи, якогось заходу, явища (наприклад: *робота в цьому напрямку зайшла у стопор*). 2. Механізм для закривання розливного отвору в сталерозливних ковшах” (СУМ, IX, 731).

Мікрозначення слова іноді може набувати термінологічної семантики. Це явище можемо проілюструвати на прикладі лексеми *ракурс*, нейтральний стилістичний статус якої репрезентує РУС-68, у СУМі фіксується утворення термінологічного мікрозначення: “1. Перспективне зменшення різних частин віддалених предметів, фігур, архітектурних елементів і т. ін., що призводить до зміни їх звичних обрисів. // *фот., кін.* Незвична для ока перспектива зображення предмета, що спричинена непаралельністю площини світлочутливого шару фотоматеріалу до площини, в якій розташований предмет” (СУМ, VIII, 445). ВТС-2004 репрезентує появу похідного значення: “Кут зору” (ВТС-2004, 1015).

Сукупність детермінологізованих лексичних одиниць із двома і більше похідними немаркованими та переносними значеннями дають підстави для виокремлення надскладного ступеня розгалуження семантики. Певна кількість лексем мають по два немарковані та одне переносне значення: *нерв, еклектика, патологія* та ін. Наприклад, слово *нерв* (остання кодифікація з термінологічним статусом у РУСi-68) найбільшу кількість значень набуває на межі СУМ / ВТС-2004: “1. Тонка волокнина в організмі людини, хребетних та більшості безхребетних тварин, що відходить від головного або спинного мозку і є складовою частиною розгалуженої системи, яка управляє діяльністю організму” (СУМ, V, 374). Шляхом перенесення ознаки від часткового до цілого утворюється наступне нейтральне значення – “2. Система волокон, які обумовлюють загальний стан, поведінку і діяльність всього організму” (СУМ, V, 374). Внаслідок використання цього номена у незвичних

контекстах з'являється переносне значення – “перен. Головна рушійна сила чого-небудь; центр, організаційне ядро якої-небудь діяльності” (ВТС-2004, 615). Наприклад: *нерв революції*.

В сучасній українській мові функціонують детермінологізовані лексеми із досить розгалуженою семантичною структурою, а саме номени з трьома немаркованими значеннями (*партер, магнетизм*), трьома немаркованими та одним або двома переносними значеннями (*генератор, плацдарм*), трьома (*субстанція*) чи чотирма (*субстрат*) похідними немаркованими та переносними мікрозначеннями. Із наведених прикладів можемо зробити висновок, що найбільша розгалуженість семантики властива словам, які спочатку мали маркування *філос., наук., книжн.* На наш погляд, це явище можна пояснити тим, що терміни на позначення певних абстрактних понять, явищ більшою мірою здатні метафорично переосмислюватись, абстрагуватись. Так, лексема *субстанція* кодифікувалась у всіх словниках до СУМу як термін зі сфери філософських знань, а ВТС-2004 репрезентує уже такі значення слова: “1. У філософії – єдина основа всього сущого, основа буття” (ВТС-2004, 1212), на базі даного значення виокремлюється шляхом перенесення семи “основний” похідне немарковане значення: “2. Основний складовий елемент” (ВТС-2004, 1212), яке, в свою чергу, утворює переносне значення – “перен. Суть чого-небудь” (ВТС-2004, 1212), третє немарковане з'являється після детермінологізації терміна із галузі біології, а четверте – “4. Взагалі будь-яка речовина” (ВТС-2004, 1212) – виникає внаслідок абстрагуючого переосмислення колишнього біологічного терміна.

Отже, на сучасному етапі розвитку української мови явище детермінологізації лексики є активним в якісному і в кількісному вираженні. Особливість процесу зміни стилістичного статусу слів полягає не лише в переході мовних одиниць до нейтрального номінативного фонду (фактично – стилістичній транспозиції), але й у стрімкому розгалуженні їх семантичної структури. Кодифікаційні праці маніфестують результати переходу слів до загальномовного вжитку, а темпоральні проміжки між лексикографічними виданнями репрезентують орієнтовний час протікання досліджуваного процесу. Загалом проблема розвитку семантичної структури детермінологізованих номенів є досить складною та потребує подальших досліджень.

Література

1. **Муромцева О.** Розвиток лексики української літературної мови. – Х., 1985.
2. **Нікітіна Ф.** Семантичні і словотворчі проблеми сучасної термінології: Навч. посіб. – К., 1978.
3. **Панько Т.,** Кочан І., Мацюк Г. Українське термінознавство. – Л., 1994.
4. **Струганець Л.** Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль, 2002.
5. **Ферм Л.** Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет). – Uppsala, 1994.

Умовні скорочення

ВТС-2004 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В.Бусел. – К., 2004. **РУС-48** – Російсько-український словник / Гол. ред. М.Калинович. – М., 1948. **РУС-79** – Російсько-український словник / Уклад.: Д.Ганич, І.Олійник. – К., 1979. **РУС-68** – Російсько-український словник: У 3 т. – К., 1968. – Т. 1 – 3. **СУМ** – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

The article deals with the changes of lexical units semantic structure in the process of determinologization which are analyzed on the material of Ukrainian language dictionaries of the XX – XXI centuries. The author selects the degrees of neutral vocabulary meaning system complication.

УДК [811.161.2:811.162.1:811.111]’37

І.В.Грицанова

**ДО ПИТАННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СЛІВ
ОДНІЄЇ ТЕМАТИЧНОЇ ГРУПИ
В РІЗНИХ МОВАХ
(НА ПРИКЛАДІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ „ОДЯГ”)**

Пропонована розвідка є спробою розгляду деяких проблем співвідношення слів, що входять до складу лексико-семантичної групи „Одяг” в українській, польській та англійській мовах. Матеріалом дослідження є лексеми на позначення різних видів штанів.

Стаття є частиною дисертаційного дослідження „Типологія становлення підмакроструктури назв одягу в українській та польській мовах”. Остання виконується в системі кафедральної теми „Структурно-семантичне дослідження лексичних одиниць та граматичних категорій”.

Використано зіставний та описовий методи дослідження мови (зокрема прийом зовнішньої інтерпретації за зв’язком з позамовними явищами).

Актуальність дослідження пов’язана з тим, що проблеми лінгвістичної семантики отримали новий імпульс в аспекті когнітивного підходу до вивчення мовного матеріалу. Основоположною тезою цього напрямку є думка про те, що не можна говорити про мову поза зв’язком з когнітивною діяльністю, пам’яттю, увагою, соціальною діяльністю особистості (див. Дж. Лакофф, Г.Вежбицька, Р.Лангакер).

Г.Вежбицька вказує на те, що сама природа мови така, що вона не відділяє екстралінгвістичної реальності від психологічної й від соціального світу носіїв мови [1, 16]. Мета дослідниці – реконструювання натуральної семантичної метамови (Natural Semantic Metalanguage), що складається із самозрозумілих, єдиних та універсальних елементів, які, у свою чергу, можуть бути замінені (з точністю до перекладу) звичайними словами будь-якої мови. Оскільки

основною функцією мови є вираження та передача смислів та значень, тож і мовознавство повинне цікавитися саме значеннєвими складниками мовних компонентів. Для того, щоб мати можливість описати динаміку значень слів і культурні розбіжності, необхідно виділити семантичні інваріанти, ключові поняття, що постають основою комунікації. На сьогодні окреслено лише 60 таких слів (*я, ти, хтось, щось, люди, цей, той самий, інші, один, два, думати, бажати, відчувати, бачити, чути, добрий, поганий, великий, малий, казати, слова, правда, робити, відбуватися, мати, жити, померти, ні, можливо, тому що, могли, коли, зараз, після, перед, де, тут, далеко, близько, всередині, зовні, дуже, більше, як*) [2]. Проблемним залишається й розуміння інших культур. Отже, постають спірними та дискусійними питання: як треба відноситись до так званих реалій, чи можливе їх точне перенесення з одної мови в іншу, з однієї культури в іншу. Г.Вежбицька звертається до поняття „культурного шрифту” (cultural script). Розгадати, пояснити його – завдання складне та заплутане. Повинні ми виходити з розбіжностей культур чи треба шукати їх єдність? Утвердження власної соціокультурної ідентичності відбувається через внутрішні засоби даної культури чи зверненням до інших на основі порівняння з ними? З одного боку, ми не спроможні вийти за межі власної мови, а з іншого, – повинні завжди звертатися до універсалій, ризикуючи залишитися в полоні своєї етноцентричності [2]. Виходячи з положень етнолінгвістики (В. фон Гумбольдт, Е.Сепір, Дж.Батман), сприймаємо мову і культуру, мову і народ як поняття невід’ємні. У той же час народи, яким притаманні схожі картини світу, мають відносно близькі мовні системи.

Для підтвердження цього положення звернемося до аналізованої нами в українській та польській мовах лексико-семантичної групи „Одяг”, а саме до лексем на позначення різних видів брюк; порівняємо їх з відповідними лексемами англійської. Зауважимо, що для розгляду були обрані лише ті назви та предмети, відповідники яких існують у кожній – українській, польській та англійській – мові. Ми у жодному разі не звертаємось до так званих реалій та екзотизмів. Адже, згідно з енциклопедією „Українська мова”: „Реалія – слово (усталений вираз), яке називає поняття чи об’єкт, що є характерним складником етнічного та суспільно-історичного життя народу” [3, 505]. „Екзотизм – слово або вислів, запозичені з маловідомої, найчастіше несвропейської мови і вживані для надання мові особливого колориту” [3, 156]. Як свідчать визначення, реалії та екзотизми є такими словами, що притаманні лише окремій мові, а отже, про еквівалентність, співвідносність не може йтися (вони входять до складу безеквівалентної лексики).

Нами було обрано такі лексеми:

- 1) брюки / spodnie / trousers,
- 2) джинси / dzinsy / jeans,
- 3) бриджі / bryczesy / breeches,
- 4) капрі / capris / capri,

- 5) гамаші / kamasz / leggings,
- 6) гачі / gacie / drawers,
- 7) кальсони / kalesony / drawers,
- 8) штани / majtki / trousers.

Як бачимо, більшість лексем мають свої відповідники в усіх трьох мовах, проте необхідно зважати й на особливості тлумачення їх. Розберемо кожну групу окремо.

1. **Брюки** – чоловічі штани.

Spodnie – odezh męska.

Trousers – an outer garment extending from the waist to the ankles and divided so that the wearer's legs are separately covered.

Усі слова мають одне й те саме значення, нейтральне емоційне забарвлення, а отже, можуть вважатися повноцінними заміниками одне одного. Слід зауважити, що даний предмет з'явився в усіх мовах досить давно: адже історія брюк бере свій початок у часи Давнього Ірану (Персії).

2. **Джинси** – брюки особливого крою з міцної бавовняної тканини.

Dziny – amerykański typ spodni, uszytych z trwałego, grubego, tkanego diagonalnie płótna bawełnianego.

Jeans - pants made from a heavy durable cotton cloth in twill weave.

З визначень легко можна зрозуміти, що цей вид брюк, хоча й прийшов до нас із США, нині в усіх трьох мовах маємо однакове тлумачення.

3. **Бриджі** – 1) брюки для верхової їзди, які щільно облягають ноги нижче колін, носяться з чобітьми; 2) короткі молодіжні штани довжиною до колін.

Bryczesy – krótkie, bufiaste w udach, obcisłe na goleniach spodnie sportowe do konnej jazdy.

Breeches – pants fitted below the knee.

Для цієї групи слів характерне зміщення лексичного значення в українській та польській мовах у порівнянні з мовою-оснотою (англійською). Отже, повноцінна заміна в цих мовах неможлива.

4. **Капрі** – жіночі брюки, що дуже щільно прилягають до тіла.

Capris – bardzo obcisłe spodnie damskie.

Capri – an Italian island on the south of Gulf of Naples.

У даному випадку відбувся зсув у значенні слова в українській та польській мовах у зіставленні з англійською. У зв'язку з цим ми не можемо говорити про близькість у семантиці.

5. **Гамаші** – теплі штани без ступні.

Kamasz – ciepłe spodnie bez stopy.

Leggings – a sturdy, protective outer covering for the legs, of various materials and lengths.

Зсув у семантичному значенні в українській і польській мовах у порівнянні з англійською помітний і в цьому випадку. До речі, в українській мові останнім часом вживається запозичене *легінці* із

значенням „обтислі трикотажні штани без ступні”, еквівалент якому не можемо знайти ні в англійській, ні в польській мовах.

6. **Гачі** (діалектне) – широкі полотняні чоловічі штани.

Gacie – trykotowie spodnie męskie (często sportowie).

Drawers – underpants.

Очевидно, що ці лексеми не можуть бут повноправними синонімами, бо мають значні семантичні невідповідності.

7. **Кальсони** – спідні чоловічі штани.

Kalesony – majtki męskie.

Drawers – underpants.

Слова цієї групи взаємозамінні в усьому.

8. **Штани** – одежина, що має короткі чи довгі штанини та закриває ноги та нижню частину тулуба.

Majtki – odezh z nogawkami.

Trousers – an outer garment extending from the waist to the ankles and divided so that the wearer’s legs are separately covered.

Як і перша аналізована група слів, відзначені лексеми збігаються в аспекті лексичного значення в усіх трьох мовах.

Знову звернемо особливу увагу на специфічні лексеми, що є реаліями, а отже, неможливо вказати відповідники для них у кожній окремій мові. Це – **укр.** *шаровари (широкі чоловічі штани особливою крою); штаники (солдатські штани чи кальсони); англ.* *jodhpurs (pants for horseback riding); dungarees (overalls or trousers of dungaree).*

Розглянуті групи слів дають змогу зробити деякі висновки. Слова, що називають предмети, спільні для всіх трьох культур та є більш давніми й базовими в порівнянні з іншими, вважаємо еквівалентами. Проте більшість лексем, хоча й має відповідники, не може виступати повноцінними замінниками, адже мають значні розбіжності в особливостях їх тлумачення. Звичайно, у цьому випадку не залучаємо реалії конкретних мов, культур. Стосовно тих понять, що фіксують більш складні та різноманітні вияви моди (у порівнянні з простими „штани, брюки”), то тут навряд чи можна говорити про вірогідність відтворення семантичних інваріантів. Безсумнівно залишається те, що значно швидше ми знайдемо спільні назви та предмети для польської та української мов, культур, ніж для української та англійської. Це обумовлено значною географічною та ментальною відстанню між Україною й Великою Британією та довготривалим сусідством України та Польщі.

Ця тема має значний науковий та прикладний потенціал. Можливе використання отриманих даних на уроках української, англійської, польської мов. Перспективою постає розробка дидактичних матеріалів, розгляд інших груп слів, їх семантичної структури.

Література

1. **Wierzbicka A.** Cross-cultural Pragmatics: The Semantics of Human

Interaction. – Berlin, 1991. 2. **Вежбицкая А.** Семантические универсалии и описание языков. – М., 1999. 3. **Українська мова.** Енциклопедія / За ред. Русанівського В.М., Тарасенка О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К., 2000. 4. **Гримашевич Г.** Словник одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. 4. **Słownik Rosyjsko-Polski/** pod redakcją I.H. Dworeckiego. – Warszawa, 1990. 5. **New Webster's Dictionary and Thesaurus of English Language.** – Danbury, CT, 1993.

The article deals with the analysis of the correlation problem of one the same subject group in Ukrainian, Polish and English (by the example of lexical and semantic group of words “Cloth”). The author refers to Anna Wierzbick's doctrine about Natural Semantic Metalanguage.

Діалектологія

УДК 808.3 – 087

І.О.Ніколаєнко

ЛЕКСИКА ТЕСЛЯРСТВА В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Діалектна лексика народних промислів українських східнослобожанських говірок спеціально не досліджувалася, хоч, зважаючи на неоднорідність говірок Слобожанщини, структурно-семантичне вивчення цієї лексики залишається особливо актуальним. Архаїзація промислів у наш час зумовлює деякі особливості функціонування терміносистеми: більшість традиційних найменувань продовжують активно використовуватися в мовленні діалектоносіїв різного віку як складова частина приказок, прислів'їв, пісень, розповідей. Однак формується група спеціальних слів-термінів, які виходять з активного вжитку і є архаїзмами чи напівархаїзмами, зафіксованими лише в спогадах людей старшого віку, які займалися народними промислами й ремеслами.

Лексика традиційних народних промислів уже була об'єктом досліджень у славістиці, зокрема гончарство вивчали такі вчені, як В.Бережняк, М.Кривчанська, О.Пошивайло, Л.Спанатій та ін.; ткацтво – М.Безкишкіна, Н.Венжинович, З.Веселовська, Н.Владимирська, Й.Дзензелівський, І.Ніколаєнко, М.Павлова, Л.Терешко, Б.Фалінська; ковальство – Т.Терновська; деревообробку – Є.Шевченко та ін., лісосплавну лексику – І.Сабадош та ін.

Метою статті є опис складу й семантичної структури лексики теслярства в українських східнослобожанських говірках.

У тематичній групі теслярської лексики виділяємо такі семи: ‘Тесляр – фахівець, який займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будівель, виготовленням простих дерев'яних

меблів'; 'теслярський'; 'теслярувати'; 'столяр, фахівець, який займається більш тонкою, ніж тесляр обробкою дерева й виготовленням виробів з нього'; 'сокира (загальна назва)'; 'теслярська сокира з широким лезом'; 'колун, клиноподібна сокира, якою колють дрова'; 'лезо сокири'; 'обух, протилежна лезу частина сокири'; 'топорище, держак сокири'; 'отвір в обуху сокири, у який уставляється топорище'; 'струг, інструмент з двома ручками для грубої обробки деревини струганням'; 'дерев'яний станок з підйомним пристроєм для затискання невеликих деталей під час їх обробки стругом тощо'; 'шерхебель, вузький рубанок з напівкруглим різцем для первинного стругання деревини'; 'рубанок, деревообробний інструмент у вигляді короткої дерев'яної колодки з широким лезом для ручного стругання деревини'; 'фуганок, великий довгий рубанок для вирівнювання поверхні дерева'; 'стругати дерево рубанком'; 'обробляти дерево фуганком'; 'фальцгебель, вид рубанка для вистругування фальця (канавки паза) карнизів'; 'шпунтубель, знаряддя для вистругування пазів – вузьких жолобків у дошці, у які увіходять виступи іншої дошки'; 'поперечна пила, пилка, якою пиляють дрова'; 'лучкова пила, пристрій, що має лезо (полотно) у вигляді стрічки, натягнутої в дерев'яному станку'; 'ножівка, невелика пилка з однією ручкою'; 'пристрій, яким розводять зуби в пилах'; 'тирса, дрібні частинки деревини, що падають з-під пилки'; 'пиляти дерево пилою'; 'тесло, вид сокири з лезом, перпендикулярним до топорища (як у мотиці, кирці)'.

Сема 'тесляр – фахівець, який займається грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будівель, виготовленням простих дерев'яних меблів' репрезентована лексемами *п'лотни'к* (фонетичний варіант *п'лотн'ік*) (н.п. 26, 30, 51); *те"сл'ар* (н.п. 42 – *тесл'ар*); *тесл'а*; *с'тол'ар*; *бондар*; *с'тел'мах* – н.п. 64; *гембел'* – н.п. 64; *де"рево'д'іл* – н.п. 64; *красноде"реуш'ч'ік* – н.п. 40. Серед маніфестантів семи найбільшою функціональною активністю відзначаються лексеми *п'лотни'к* (зафіксовано в 24 н.п.) і *те"сл'ар* (20 н.п.), меншою – *тесл'а* (10 н.п.) і *с'тол'ар* (4 н.п.), спорадично – *бондар* (н.п. 49, 64), *с'тел'мах* (н.п. 64), *гембел'* (н.п. 64), *де"рево'д'іл* (н.п. 64), *красноде"реуш'ч'ік* (н.п. 49). У н.п. 4, 49, 56 наявні по дві дублетні назви, у н.п. 64 – чотири.

Сема 'теслярський' об'єднує такі маніфестанти: *те"сл'арс'киї* (у н.п. 18, 42 цим знаком подано лексему *тесл'арс'киї*); *тесе"л'с'киї* (у н.п. 23, 25, 64 – *те"сел'с'киї*); *тесе"л'ниї*; *те"сл'арниї*; *п'лотниц'киї*; *п'лотн'іч'е'с'киї*; *маїс'терс'киї*; *со'кирс'киї*; *со'кирниц'киї*; *с'тол'арс'киї*; *інструме"нтал'ш'ч'ік*; *нал'ач:'ік*; *п'лотни'ц'ке'д'іло*. Репертуар лексем в основному співвідноситься з тим, який виявлений до значення 'теслярський'. У більшості н.п. функціонує по одній номінативній одиниці, лише в чотирьох (н.п. 49, 55, 56, 64) – по дві. В одній говірці (н.п. 49) значення прикметника 'теслярський' виражено за допомогою іменників *інструме"нтал'ш'ч'ік* і *нал'ач:'ік*. Однослівні номени живляються активно, двослівний – спорадично.

Сема 'теслярувати' репрезентована лексемами *те"сл'у'вати*;

те"сл'ару'вати (у н.п. 37 – *те"сл'ар'у'вати*); *теслити*; *те"сл'арити*; *те"самти*; *плотнич'ати* (у н.п. 19, 20, 26, 48 – *плотнич'ат'*; у н.п. 21, 30, 46, 51 – *плотн'ич'ат'*; у н.п. 6 – *плотн'ич'ати*); *плотни'ку'вати*; *майстру'вати*; *стол'ару'вати*; в одній говірці (н.п. 24) використовується словосполучення – *плотни'ця'ка робота*. Маніфестанти семи – це дієслова, які вживаються з термінологічним значенням.

Сема 'столяр, фахівець, який займається більш тонкою, ніж тесляр обробкою дерева й виготовленням виробів з нього' має розгалужений репертуар лексем: *с'тол'ар* (у н.п. 2, 6, 38, 57, 63 – *сто'л'ар*); *тес'л'а*; *те"сл'ар*; *плотник*; *р'ізбл'ар* – н.п. 49; *лош'кар* – н.п. 64; *гре"б'ін:ик* – н.п. 64; *красноде"ре'їш'ч'ік* – н.п. 49; *с'тол'ар гре"б'ін:ик* – н.п. 15; *с'тол'ар бердник* – н.п. 15; *с'тол'ар красно'єр'є'їш'ч'ік* – н.п. 51. Найбільшу функціональну активність у східнословобожанських говірках при називанні столяра має однослівна назва *с'тол'ар* (56 н.п.). У трьох н.п. зафіксовано видові назви столяра, що пояснюється відмінністю виконуваних робіт: *с'тол'ар гре"б'ін:ик* – *с'тол'ар бердник* (н.п. 15); *р'ізбл'ар* – *красноде"ре'їш'ч'ік* – *с'тол'ар красноде"ре'їш'ч'ік* (н.п. 49); *лож"кар* – *гре"б'ін:ик* (н.п. 64).

Сема 'сокира (загальна назва)' має такий репертуар лексем: *со'кира* (у н.п. 64 – *си'кира*); *с'керка*; *то'пор* (у н.п. 10, 64 – *ту'пор*; у н.п. 38 – *то'п'ір*); *ко'лун*; *тесло*. Серед маніфестантів семи найбільшою функціональною активністю відзначається лексема *со'кира* (57 н.п.), праслов'янська за походженням (від дієслова *сѣкти*, іменник *сокира* (укр.) і *секира* (топор) (рос.) зі значенням 'старовинна холодна зброя у вигляді сокири з довгою ручкою' незрозумілі щодо свого творення) [2, 376 – 377], що має фонетичні варіанти *с'керка*, *си'кира*. Меншою функціональною активністю відзначається найменування *то'пор* (фонетичні варіанти – *ту'пор*, *то'п'ір* – 35 н.п. Спільнослов'янський за походженням, цей номен, вірогідно, утворений за допомогою суфікса -*оч-* > -*ор-* от **teti*, **terq* за допомогою чергування е // о в корені слова. Спочатку слово *топор* означало „зброя”, а не „знаряддя” [1, 430]. Спорадично представлені лексеми *тесло* і *колун* (по одному н.п.).

Сема 'теслярська сокира з широким лезом' репрезентована такими найменуваннями: *те"сло* (у н.п. 16, 31, 38, 55, 62, 64 – *тесло*; *те"слиц'а*; *тес'л'а*; *те"селка*; *те"сало*; *со'кира*; *то'пор*; *то'поре"ц'*; *струж'а* – н.п. 27; *ко'лун* – н.п. 65; *барда* – н.п. 64; *со'кира* / *т'іки ш:и'роким лезом*. Репрезентант *те"сло* (*тесло*) (походить від праслов'янського **tesati* [1, 425]), поширений майже на всьому ареалі, може мати морфологічні варіанти *те"селка*, *те"слиц'а*, *те"сало*, функціонування яких диференціюється по говірках. Це свідчить про їх варіювання та взаємозаміщення в усьому ареалі. Поряд з однослівними номенами функціонує найменування у формі речення (н.п. 42).

Сема 'колун, клиноподібна сокира, якою колють дрова' має такий репертуар лексем: *ко'лун* (у н.п. 6 – *кулун*); *кол'анка* (у н.п. 32 – *кол'анка*); *со'кира*; *клин*; *клин'так*; *лезо* – н.п. 29; *дрово'колка* – н.п. 33;

дрово|сека – н.п. 58; с'і|кач' – н.п. 6; то|пор – н.п. 26; доло|то – н.п. 10; ур|вант – н.п. 64. У більшості н.п. функціонує по одній номінативній одиниці, лише у двох (н.п. 33, 64) – дві дублетні назви. Специфічними є найменування *ур|вант* і *клин|так*, які являють собою ендемізми, оскільки в інших говірках української мови не виявлені. Наявні також лексичні дублети для називання клиноподібної сокири (якою колють дрова), що семантично тотожні: *ур|вант* і *кол|анка*, *с'і|кач'* і *ку|лун*; *со|кира* і *дрово|колка*.

Сема 'лезо сокири' репрезентована номенами: *гост|р'ак*; *гост|рило*; *гост|р'ї*; *остр|їйо*; *лезо* (у н.п. 65 – *л'ізо*); *л'езв'їє*; *в'істр'а* (у н.п. 62 – *в'істр'а*); *вост|р'ак* (у н.п. 25 – *в'істр'ак*); *жало* (у н.п. 2 – *жило*; у н.п. 49 – *же"ло*); *к'ромка* – н.п. 30; *топо|риш'ч'е* – н.п. 6; *со|кира* – н.п. 29. Найбільш поширеним маніфестантом семи є лексема *гост|р'ак*, яка побутує в 24 н.п. обстеженої території, меншу функціональну активність мають лексеми *лезо*, *л'езв'їє* і *в'істр'а* (відповідно в 15, 12 і 9 н.п.). Спорадично вживаються найменування *к'ромка*, *со|кира*, *топо|риш'ч'е* та спільнокореневі – *гост|р'ї*, *гост|рило*, *остр|їйо*.

Сема 'обух, протилежна лезу частина сокири' репрезентована лексемами: *обух*; у н.п. 3, 6, 20, 29, 38, 41 – *о|бух*; *обу|шок*; *п'я|та*; *ту|пиц'а*; *де"р|жак*; *бан|ка*. Серед маніфестантів семи наявні загальноновживані в говірках іменники, які через свою багатозначність уживаються з термінологічним значенням. У більшості говірок н.п. по одній номінативній одиниці і лише в н.п. – три дублетні назви.

Сема 'топорище, держак сокири' репрезентована найменуваннями: *топо|риш'ч'е*; у н.п. 44, 56 – *тупо|риш'ч'е*; *топо|рис'ко*; *де"р|жак*; *ч'ере"нок*; *рубец'*. Серед маніфестантів семи найбільшою функціональною активністю відзначається лексема *топо|риш'ч'е* (53 н.п.). Спорадично вживаються номени *ч'ере"нок* (н.п. 33) і *рубец'* (н.п. 15).

Сема 'отвір в обуху сокири, у який вставляється топорище' представлена номенами *вухо*; *вушко*; *про|ушина*; *о|бух*; *обу|шник*; *о|бушок*; *д'їрка*; у н.п. 58 – *дирка*; *отв'ір*; *ко|сине"ц'* – н.п. 64; *п'л'ішка* – н.п. 64; *в'ікно* – н.п. – 25. Репрезентант *вухо*, поширений у 45 н.п., може мати морфологічні варіанти *вушко*, *про|ушина*. Спорадично вживаються лексеми *ко|сине"ц'*, *п'л'ішка* (н.п. 64), *в'ікно* (н.п. 25).

Сема 'струг, інструмент з двома ручками для грубої обробки деревини струганням' має такі маніфестанти: *струх*; у н.п. 8 – *струк*; *стру|ганок*; *в'існик*; *ру|банок*; *ше"р|хебе"л'*; *с|кобел'* – н.п. 40; *ч'іс'т'алка* – н.п. 10; *н'їж^{III}* – н.п. 38; *кос'* – н.п. 17; *с'ч'есувач'* – н.п. 55; *об'їруч'ний|ножик* – н.п. 20; *об'їруч'ний н'їж^{III}* – н.п. 16, 52, 64. Як бачимо, репрезентанти сем – однослівні назви (прості слова) та складні номени, тобто бінарне поєднання повнозначних слів – стрижневого та залежного компонентів, яке слугує для точного найменування реалії. Останні назви відзначені малою функціональною активністю.

Сема 'дерев'яний станок з підйомним пристроєм для затискання

невеликих деталей під час їх обробки стругом тощо' репрезентована лексемами *кобилиц'а*; у н.п. 31 – *кобилиц'а*; *кобила*; *кобилка*; *ве^рс^так*; у н.п. 57 – *ве^рс^так*; у н.п. 57 – *ве^рс^тат*; *ста^нок*; *т'іса*; у н.п. 57 – *теси*; у н.п. 65 – *т'еса*; *те^ски*; у н.п. 26 – *т'іски*; *ли^сиц'а*; *стру^пчина* – н.п. 41; *за^жими* – н.п. 27; *стру^гал'ній ста^нок* – н.п. 18, 54, 58; *сто^л'арній ве^рс^тат* – н.п. 14; *дере^у'їаній ста^нок* – н.п. 13; *п'ід'їомній ста^нок* – н.п. 33; *дере^у'їан'і т'іса* – н.п. 44. Розгалужений ряд номенів об'єднує переважно однослівні найменування, зрідка – словосполучення (н.п. 13, 14, 18, 33, 44, 54, 58).

Сема 'шерхебель, вузький рубанок з напівкруглим різцем для первинного стругання деревини' виражена номенами: *ше^р'шеб^нка*; у н.п. 2 – *ше^р'шетка*; у н.п. 55 – *ше^р'шетка*; *ше^р'шебок*; у н.п. 56 – *шерше^н'бок*; у н.п. 6 – *ше^р'ш'їбок*; *ше^р'шебе^л'*; у н.п. 3, 13, 14, 30, 32, 37, 47 – *ше^р'хебе^л'*; у н.п. 31 – *хе^р'хебе^л'*; *ше^р'ханок*; *ше^р'шенок*; *ру^банок*. Запозичений з німецької мови термін *шерхебель* (нім. Scharfhobel) широко вживається в українських східнословобожанських говірках, але на власне діалектному ґрунті він має інше фонетичне оформлення, а також утворені деривати, що свідчить про словотворчі можливості українських говірок.

Сема 'рубанок, деревообробний інструмент у вигляді короткої дерев'яної колодки з широким лезом для ручного стругання деревини' репрезентована такими номінативними одиницями: *ру^банок*; *с^кобе^л'*; *скоб^ло*; *стру^г'*; *стру^ганок*; *пру^г'*. Найбільш поширеним маніфестантом семи є лексема *рубанок* (44 н.п.). Спорадично представлено лексеми *с^кобе^л'* (н.п. 25, 34, 39, 52, 64), *стру^ганок* (н.п. 18, 55, 63), *стру^г'* (н.п. 14, 16, 34, 64) і *пру^г'* (н.п. 17). Цікавим, на наш погляд, є найменування *пру^г'*. Семантичне поле цієї лексеми та її варіантів включає: 1) рубець на полотні, край полотна, тканий так, щоб не потребував обрублювання; 2) рубець на тканині; 3) тонкий металевий, круглої форми прут; 4) край посудини. Лексема *оп^руг^х* має омонімічне значення – 'міра часу', утворене, імовірно, метафоричним перенесенням, і ділиться селянами на чотири *оп^руги* (з ранку до снідання, від снідання до обіду, від обіду до полудня, від полудня до вечора). Це застаріле значення лексеми, засвідчене в кількох говірках (сmt. Біловодськ, с.Литвинівка, с.Бондарівка), сьогодні майже втрачено [2, 11].

Сема 'фуганок, великий довгий рубанок для вирівнювання поверхні дерева' об'єднує такі найменування: *фу^ганок*; у н.п. 42 – *хву^ганок*; у н.п. 6, 7, 38 – *ху^ганок*; *фу^ган*; *сп^ра^їник*; *спуст*; *спуск*; *стру^ганок*; *ла^їка*. Розгалужений ряд номенів об'єднує однослівні найменування.

Сема 'стругати дерево рубанком' виражена лексемами *стру^жити*; у н.п. 20 – *стру^жит'*; *стру^гати*; у н.п. 2, 6, 19, 20, 29, 30, 51, 56, 65 – *стру^гат'*; у н.п. 26 – *стро^гат'*; *об^нстру^гувати*; *з'н'їмати* – н.п. 25; *оброб^л'ати* – н.п. 32; *ру^б'їти* – н.п. 17. Маніфестанти семи – це, як правило, загальноновживані в говірках дієслова, які через свою багатозначність можуть уживатися з термінологічним значенням.

Сема 'обробляти дерево фуганком' репрезентована лексемами *струґати*; у н.п. 2, 20, 29, 30, 65 – *струґат*'; *стружити*; *об'стругувати*; *фугувати*; у н.п. 51 – *фуговат*'; *фуганити*; *отфугувати*; *сфугувати*; *спускати*; *ил'іфувати*; *ви^ер'їун'увати* – н.п. 31; *р'їун'ати* – н.п. 56; *ґладити* – н.п. 21; *обробл'ат*' – н.п. 29. Найбільшу функціональну активність має маніфестант *струґати* (фонетичний варіант *струґат*') – зафіксовано в 46 н.п., спорадично вживаються лексеми *ви^ер'їун'увати* (н.п. 31), *р'їун'ати* (н.п. 56), *ґладити* (н.п. 21), *обробл'ат*' (н.п. 29). У більшості говірок функціонує по одній номінативній одиниці, лише в н.п. 20, 29, 57, 64 наявно по дві дублетні назви.

Сема 'фальцгебель, вид рубанка для вистругування фальця (канавки паза) карнизів' має такий репертуар лексем: *фал'цебе^л'*; у н.п. 5, 13, 37, 54 – *фул'ц'гебе^л'*; у н.п. 19, 29, 41 – *фал'ц'гебе^л'*; у н.п. 30 – *фал'ц'гобе^л'*; *фал'ц'їун'ик*; у н.п. 47 – *фул'ц'їун'ик*; *фал'цоўка*; *фал'ц*; у н.п. 2 – *хвал'ц*; *фале^ц'*; *от'борник*; у н.п. 31, 59 – *од'борник*; у н.п. 38 – *от'борн'ик*; *от'борш'ч'ик*; *хва'йонка*; *кар'низник* – н.п. 45; *кал'оўки* – н.п. 21; *в'ікон'ик* – н.п. 32; *це^н'зупе^л'* – н.п. 57; *зе^н'зупе^л'* – н.п. 57; *вуґол'ник* – н.п. 9; *ф'ігурей* – н.п. 39. Специфічними ми вважаємо найменування *хва'йонка*, *ф'ігурей*, які є ендемізмами, оскільки в інших говірках української мови не виявлені.

Сема 'шпунтубель, знаряддя для вистругування пазів – вузьких жолобків у дошці, у які увіходять виступи іншої дошки' виражена лексемами *шпунт*; *шпунт'їун'ик*; *шпун'тубе^л'*; у н.п. 23 – *шпу'тубе^л'*; *шпунто'вик*; *ш'пунде^л'*; *ш'пуги*; *кал'оўка*. Найпоширенішим номеном є *шпунт* (36 н.п.) та похідні від нього найменування – *шпунт'їун'ик*, *шпунто'вик*, *ш'пунде^л'*. Лексема *кал'оўка* вживається на позначення назви 'фальцгебель', а також 'шпунтубель'.

Сема 'поперечна пила, пилка, якою пиляють дрова' має такі репрезентанти: *пилка*; *пи^е'ла*; *те^р'пуга*; *те^р'пуг^х'*; *те^р'пу'жок*; *поне^р'еч'на пилка*. Найбільш уживаними є однослівні номени, спорадично – двослівні номени.

Сема 'лучкова пила, пристрій, що має лезо (полотно) у вигляді стрічки, натягнутої в дерев'яному станку' представлена такими найменуваннями: *луч'ко'ва пилка*; *луч'кова пилка*; *лучок*; *луч'коўка*; *луч*; *станко'ва пила*; *про'дол'на пилка*; *поне^р'еч'на пилка*; *розвод'на пилка*; *рам'ова пи^е'ла*; *стано'ва пилка*; *сми'чок*; *на'п'їл'ник*. Репрезентанти семи, як бачимо, здебільшого складні номени, у яких стрижневим словом виступає *пилка*, а прикметник вказує на її призначення; однослівні назви представлено спорадично (н.п. 2, 17, 32, 59, 64).

Сема 'ножівка, невелика пилка з однією ручкою' об'єднує такі маніфестанти: *но'жоўка*; у н.п. 3, 23, 25, 39, 52, 57, 64 – *но'ж'їўка*; *пилка*; *одно'руч'ка*; у н.п. 16 – *їедно'руч'ка*; *фукс*. Найбільшу функціональну активність має лексема *но'жоўка* (60 н.п.). Спорадично вживаються складний іменник *одно'руч'ка* (н.п. 65), фонетичні варіанти

йе^ддино^руч'ка (н.п. 16) і йедно^руч'ка (н.п. 64) та непохідний – фукс (н.п. 64).

Сема 'пристрій, яким розводять зуби в пилах' репрезентована такими номенами: роз^ввод^мка; у н.п. 29, 41 – раз^ввод^мка; у н.п. 30, 42 – роз^вотка; у н.п. 65 – роз^від^мка; роз^водник; у н.п. 24, 25, 27 – роз^водник; роз^вод^м; роз^вїї; роз^водній струмент – н.п. 38; роз^водній кл'уч' – н.п. 44. Розгалужений ряд лексем об'єднує переважно однослівні найменування, зрідка – словосполучення (н.п. 38, 44).

Сема 'тирса, дрібні частинки деревини, що падають з-під пилки' репрезентована лексемами: о^пилки; у н.п. 6 цим знаком подано лексему о^пілки; тирса; у н.п. 62 – терса; у н.п. 16 – к'ірса; у н.п. 23, 25, 64 – тирса; ст^руж^мка. Найбільш уживаним є номен о^пилки (фонетичний варіант – о^пілки), який, вірогідно, запозичений з російської мови. Меншу функціональну активність має власне українська лексема тирса (варіанти – терса, к'ірса, тирса).

Сема 'пиляти дерево пилою' репрезентована такими номінативними одиницями: пи^л'ати; у н.п. 2, 7, 19, 20, 30, 46, 48, 51, 55, 56, 65 – пи^л'ат'; пи^лити; роз^пил'увати; пи^л'ан':а; р'ізати; у н.п. 7 – р'ізат'; рубати; з^рубувати; ч'ік^рижити; з^риз'ти.

Сема 'тесло, вид сокири з лезом, перпендикулярним до топорича (як у мотиці, кирці)' представлена номенами: тесло; у н.п. 52, 54 – те^сло; у н.п. 5, 23, 27, 55, 62, 64, 65 – тесла; те^слиц'а; те^ссало; теслик; те^сселка; то^пор; то^порич'е; ка^лло. Найбільшу функціональну активність мають найменування з коренем тесл-: тесло (те^сло, тесла), а також похідні – те^слиц'а, те^ссало, тесли^к, те^сселка. Спорадично вживаються лексеми то^порич'е (н.п. 6), ка^лло (н.п. 39).

Отже, лексика традиційних народних промислів належить до архаїчного шару. Ступінь збереження вербального компонента кустарного промислу засвідчує, з одного боку, зв'язок мовної свідомості діалектоносіїв з матеріальним виробництвом, а з іншого – міфологічними уявленнями про конкретний промисел, вони нерідко визначають способи й засоби номінації реалій та їх частин, а також особливості вторинного називання реалії.

Опис вербального компонента теслярного промислу засвідчує, що він був поширеним на досліджуваній території. Більшість засвідчених термінів побутують тільки серед колишніх теслярів та їх родичів, проте вони – ознака високого розвитку матеріальної культури Східної Слобожанщини.

Тематичну групу лексики теслярства складають переважно однослівні найменування, 60% яких за походженням належать до корінної української лексики. Двослівні номени та найменування у формі речення вживаються зрідка.

Список назв населених пунктів

1. с. Багачка Троїцького р-ну. 2. смт. Біле Лутугинського р-ну. 3. смт. Білокуракине Білокуракинського р-ну. 4. смт. Білолуцьк Новопокровського р-ну. 5. смт. Біловодськ Біловодського р-ну. 6. с. Білянка Лутугинського р-ну. 7. с. Богданівка Біловодського р-ну. 8. с. Бондарівка Марківського р-ну. 9. с. Бондареве Старобільського р-ну. 10. с. Булавінівка Новопокровського р-ну. 11. с. Бунчуківка Білокуракинського р-ну. 12. с. Верхня Дуванка Сватівського р-ну. 13. с. Голубівка Кременського р-ну. 14. с. Гончарівка Сватівського р-ну. 15. с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну. 16. с. Донцівка Новопокровського району. 17. с. Іллірія Лутугинського р-ну. 18. с. Калмиківка Міловського р-ну. 19. с. Кам'янка Новопокровського р-ну. 20. с. Касківка Марківського р-ну. 21. с. Колядівка Новоайдарського р-ну. 22. с. Красне Поле Марківського р-ну. 23. с. Кризьке Марківського р-ну. 24. м. Красний Луч Слов'яносербського р-ну. 25. с. Лизіне Білокуракинського р-ну. 26. с. Лиман Старобільського р-ну. 27. с. Литвинівка Біловодського р-ну. 28. с. Лозовівка Старобільського р-ну. 29. с. Макіївка Кременського р-ну. 30. с. Маньківка Сватівського р-ну. 31. с. Микільськ Міловського р-ну. 32. с. Михайлюки Новоайдарського р-ну. 33. с. Мілуватка Сватівського р-ну. 34. с. Містки Сватівського р-ну. 35. с. Морозівка Міловського р-ну. 36. с. Мусіївка Міловського р-ну. 37. с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну. 38. с. Новобіла Новопокровського р-ну. 39. с. Новомикільськ Кременського р-ну. 40. смт. Новопокров Новопокровського р-ну. 41. с. Новорозсош Новопокровського р-ну. 42. с. Олексіївка Новоайдарського р-ну. 43. с. Осинове Новопокровського р-ну. 44. с. Паньківка Білокуракинського р-ну. 45. м. Первомайськ Біловодського р-ну. 46. Петрівка Сватівського р-ну. 47. с. Півнівка Міловського р-ну. 48. с. Піски Новопокровського р-ну. 49. с. Плахо-Петрівка Білокуракинського р-ну. 50. с. Покровське Троїцького р-ну. 51. с. Половинкине Старобільського р-ну. 52. с. Просторне Білокуракинського р-ну. 53. с. Преображенне Сватівського р-ну. 54. с. Райгородка Сватівського р-ну. 55. с. Розпасіївка Троїцького р-ну. 56. с. Семикозівка Біловодського р-ну. 57. с. Смолянинове Новоайдарського р-ну. 58. с. Соснівка Новопокровського р-ну. 59. с. Сичанське Марківського р-ну. 60. м. Старобільськ Старобільського р-ну. 61. с. Степове Слов'яносербського р-ну. 62. с. Танюшівка Новопокровського р-ну. 63. с. Цілуйкове Білокуракинського р-ну. 64. с. Червонопопівка Кременського р-ну. 65. с. Шульгинка Старобільського р-ну.

Література

1. **Цыганенко Г.П.** Этимологический словарь русского языка. – К., 1989. 2. **Ніколаєнко І.О.** Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Запоріжжя, 2000.

The article studies the vocabulary of carpentry – one of the components of everyday life and culture of Ukrainian people – in the East – Slobozhanschyna dialects. The composition and semantic structure of the vocabulary in question is described, the peculiarities of the kind of lexis is analysed.

The dialectal lexis of folk crafts of Slobozhanschyna has not been specially studied yet.

УДК 811.282 (477.6)

В.О.Дворянкін

**ПРОСТОРОВА ПОВЕДІНКА НАЗВ РИС ЛЮДИНИ
В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСТЕПОВИХ ГОВІРКАХ
ПІВДЕННОЇ ДОНЕЧЧИНИ**

На сучасному етапі залишається актуальним лінгвогеографічне вивчення українських східностепових говірок, адже ареалогічних досліджень цієї мовної території ще небагато. На сьогодні для лінгвогеографічних студій східностепового простору велике значення має Атлас української мови (АУМ) [1], а також 5 проблемних регіональних атласів, які є додатками до дисертаційних робіт таких діалектологів: З.Омельченко (атлас морфологічних явищ східностепових говірок) [2], Л.Фроляк (атлас ботанічної лексики східностепових говірок Північного Приазов'я – південних районів Донецької та Запорізької областей) [3], В.Дроботенко (атлас лексики сімейних обрядів східностепових говірок) [4], Н.Клименко (атлас лексики одягу східностепових говірок) [5], Н.Сіденко (атлас географічної апелювальної лексики східностепових говірок Центральної Донеччини) [6]. Ареалогія номінацій рис людини у східностепових говірках залишилася поза увагою лінгвістів. Звідси й випливає актуальність порушеної проблеми.

Метою статті є дослідження географії лексики на позначення рис людини в українських східностепових говірках Південної Донеччини.

Завдання статті – виявити типи просторової поведінки антропономів українських східностепових говірок Південної Донеччини.

Здійснене картографування лексики на позначення рис людини в названому діалектному континуумі показало, що для досліджуваного обширу характерні такі типи ареальної поведінки вищезгаданих номінативних одиниць: 1) мінімальна диференціація; 2) ареальна мозаїка; 3) окреслення мікроареалів. Зауважимо, що виявлені нами типи просторової поведінки антропономів збігаються з тими, які притаманні українським східнослобожанським говіркам за даними назв людини та її рис [7, 120].

Мінімальна ареальна диференціація обстежуваних говірок зумовлена незначною кількістю синонімів у межах однієї говірки (як

правило, 2–3 назви) або їх відсутністю взагалі чи наявністю в діалектному просторі загальноживаних номенів чи лексем, яким властива висока функціональна активність.

Так, сема 'косоокий' у 59 н. пп. репрезентована композитами *косо^оокиї* і *косо^глазиї*, що побутують як синоніми, в інших говірках зафіксовано лише по одній номінативній одиниці: лексему *ко^сиї* – у 21 н. пп., її акцентний варіант *к^осиї* – у 3 н. пп., дериват *ро^ск^осиї* – у 5 н. пп., композит *кри^ево^окиї* – у 1 н. п., компаратив *й^ак^зай^ец^ь* – у 2 н. пп., *к^осиї й^ак^зай^ец^ь* – у 1 н. п., *ро^ск^осиї й^ак^зай^ец^ь* – у 1 н. п., фразеологізм *о^дин гла^з на ка^указ^е / а д^ру^гий на^с’ев^ер* – у 1 н. п. Щоправда, номен *ко^сиї*, який майже рівномірно поширений на обстежуваній території, чітко утворює північно-західний (н. пп. 20, 24, 25) і мангусько-азовський (н. пп. 81, 87–89, 93, 94) мікроареали (див. к. 1). Крім вищезгаданих, у досліджуваному діалектному масиві мінімальною диференціацією характеризуються такі семи, як 'рудий, який має руде волосся або рясне ластовиння на обличчі', 'уважний, зосереджений', 'сумний', 'п'яниця', 'байдужий, незацікавлений', 'охайний', 'неохайний', 'слухняний', 'хвастливий', 'нахабний', 'відвертий', 'ласкавий', 'розумник' : 'розумниця', 'підлесник' : 'підлесниця', 'працелюбний', 'ненажерливий, який багато їсть', 'ненажера, людина, яка багато їсть'.

Ареальну мозаїку представляють ті семи, які мають значну кількість маніфестантів. На лексичних картах, які відображають згаданий тип просторової поведінки, неможливо простежити більш-менш окреслені діалектні мікрозони. Це зумовлено, на нашу думку, не тільки функціонуванням синонімів у межах окремих говірок, а й наявністю синонімів у досліджуваному діалектному континуумі в цілому. Така просторова характеристика репрезентантів – наслідок ситуативної оцінності, яка здебільшого виступає джерелом виникнення метафоричних назв із конотацією пейоративності. Ступінь диференціації східностепових говірок Південної Донеччини в цих випадках високий, що пояснюється прагненням інформантів постійно оновлювати емоційну оцінку. Так, сема 'висока худа жінка' в досліджуваному просторі репрезентована 34 найменуваннями (із них 22 номени є поодинокими): 1 маніфестант засвідчено в 74 н. пп., 2 – у 14 н. пп., 3 – у 4 н. пп., 4 – у 2 н. пп. (див. к. 2). Ареальну мозаїку також представляють семи: 'гладуха', 'високий худий чоловік', 'зневажлива назва для здоровила', 'підбурювач' : 'підбурювачка'.

Мікроареали виділяємо за відмінностями в репертуарі лексем-маніфестантів. Крім того, урахуємо й особливості територіального поширення мотиваційних ознак і значень номенів, а також різних структурних типів найменувань, зокрема описових назв і простих атрибутивних словосполучень.

Беручи до уваги відмінності в репертуарі лексем-репрезентантів, на території українських східностепових говірок Південної Донеччини можна окреслити діалектні мікрозони, межі між якими є досить розмитими. Ареали явищ лексичного рівня визначаємо на підставі опозицій: південний захід (схід) – північний захід (схід), південний (північний) захід – південний (північний) схід, центр – периферія.

Картографування лексики для характеристики рис людини у східностепових говірках Південної Донеччини уповажнює на виділення таких мікроареалів: 1) північно-західний (говірки Мар'їнського, Великоновосілківського, північної частини Волноваського й окремих населених пунктів Старобешівського районів); 2) північно-східний (говірки Амвросіївського й частково Старобешівського районів); 3) південно-західний (говірки Володарського, Першотравневого, південної частини Волноваського й окремих населених пунктів Тельманівського районів; у межах цього мікроареалу виділяємо як його складову частину мангусько-азовський мікроареал – говірки південної частини Першотравневого районів); 4) південно-східний (говірки Новоазовського й більшої частини Тельманівського районів); 5) центральний, що нашаровується на 1, 3, 4-й мікроареали (окремі говірки Волноваського, Старобешівського, Тельманівського й Володарського районів). Крім того, спостерігаються мікрозони (північна та західна), що об'єднують два мікроареали.

Північно-західний мікроареал формують 8 лексем: *стано|витель* 'статурний', *худор|л'авий* 'схудлий', *дужий* 'сильний', *на|хаба* 'нахабна людина', *ха|пун* 'хабарник', *се|р'йозний* 'суворий, вимогливий', *ха|роший* 'привітливий', *км|ітливий* 'тямкий, кмітливий'.

Південно-західний мікроареал утворюють 24 лексеми та 2 опозитивні пари "чоловік" : "жінка": *гарний* 'статурний', *красивий* 'статурний', *жирний* 'гладкий', *жирний* 'гладун', *то|ус|тун* 'гладун', *о|пец|ок* 'гладун', *к|іст|л'авий* 'худий', *схуд*, *~ла* 'схудлий', *о|пе|ц|ку|ватий* 'невисокий, але товстий, незграбний на вигляд', *гор|бан* 'горбата людина', *по|ўно|лиций* 'повнолиций', *ост|р|ак* 'дотепник', *жар|тун* 'веселун', *в|:іч|ли|вий* 'вихований', *од|і|р|ви|голо|ва* 'бешкетник' : 'бешкетниця', *не|см|і|ливий* 'нерішучий', *мар|нот|рат* 'марнотрат', *ба|бник* 'звідник, спокусник', *добро|душний* 'привітливий', *добро|же|лат|і|л'ний* 'привітливий', *засте|ре|жли|вий* 'застережливий', *за|по|б|і|гли|вий* 'застережливий', *ро|зумний* 'тямкий, кмітливий', *бе|с|т|амний* 'недогадливий', *те|р|пе|ливий* 'посидючий', *не|добрий* : *не|добра* 'підла людина', *ма|зун* : *ма|зуха* 'пестун' : 'пестунка'.

Мангусько-азовський мікроареал як складову частину південно-західного формують 12 лексем: *ш|ч|уплий* 'худий', *з|дихл|а* 'дуже худий чоловік' і 'дуже худа жінка', *здо|ро|ван* 'здоровило', *хилий* 'слабий, безсилий', *по|ўнош|ч|окий* 'повнолиций', *за|нуда* 'нудна людина', *хо|робрій* 'сміливий', *ч|емний* 'чемний', *при|в|ітний* 'привітливий',

підлесливий ‘улесливий’, *задирливий* ‘задерикуватий, зачіпливий’, *тупар* ‘тупа людина’.

Південно-східний мікроареал утворюють 11 номінативних одиниць (6 лексем, 2 опозитивні пари “чоловік” : “жінка” та 1 описовий номен): *колобок* ‘невисокий, але товстий, незграбний на вигляд’, *опецкуватий* ‘невисокий, але товстий, незграбний на вигляд’, *забудькуватий* ‘забудькуватий’, *културний* ‘вихований’, *уз’аточник* ‘хабарник’, *драчливий* ‘задерикуватий, зачіпливий’, *горластий* : *горласта* ‘криклива людина’, *нахабник* : *нахабниця* ‘нахабна людина’, *гострий на йзик* ‘дотепник’.

Центральний мікроареал, що нашаровується на інші мікроареали, формують 1 лексема та 4 опозитивні пари “чоловік” : “жінка”: *дохлий* ‘слабий, безсилий’, *тошнотворний* : *тошнотворна* ‘нудна людина’, *гостроумний* : *гостроумна* ‘дотепник’, *пихатий* : *пихата* ‘гордій’ : ‘гордівниця’, *л’убимчик* : *л’убимця* ‘пестун’ : ‘пестунка’.

Лексеми, які утворювали б північно-східний мікроареал, а в інших мікророзонах були відсутні або вживалися б спорадично, не виявлені.

Аналіз просторової поведінки лексики на позначення рис людини у східностеповому мікроконтинуумі засвідчив, що окреслюється коло номінативних одиниць (60 лексем, 11 опозитивних пар “чоловік” : “жінка”, 1 компаратив), які входять у 2 – 4 мікроареали.

Так, 2 мікроареали утворюють 33 лексеми та 5 опозитивних пар “чоловік” : “жінка”: *висохлий* ‘схудлий’ – центральний і південно-східний, *похудау*, *~ла* ‘схудлий’ – північно-західний і південно-західний, *недоросток* ‘низькоросла людина’ – південно-західний і південно-східний, *шпендик* ‘низькоросла людина’ – північно-західний та південно-східний, *кремезний* ‘кремезний, міцної будови тіла’ – центральний і мангусько-азовський, *здоровий* ‘кремезний, міцної будови тіла’ – північно-західний і південно-західний, *здоровий* ‘здоровило’ – північно-східний і південно-західний, *здоруїага* ‘здоровило’ – північно-західний і південно-західний, *вироблений* ‘знесилений, виснажений’ – північно-західний і південно-західний, *виснажений* ‘знесилений, виснажений’ – центральний і мангусько-азовський, *кволий* ‘слабий, безсилий’ – північно-західний і південно-західний, *горбун* ‘горбата людина’ – північно-західний і мангусько-азовський, *горбач* ‘горбата людина’ – південно-західний і південно-східний, *підсліпуватий* ‘підсліпуватий, який погано бачить’ – північно-західний і південно-західний, *мурло* ‘людина, яка невиразно й тихо говорить’ – північно-західний і центральний, *забудькуватий* ‘забудькуватий’ – північно-західний і південно-західний, *дотепник* ‘дотепник’ – центральний і мангусько-азовський, *весел’чак* ‘веселун’ – центральний і південно-східний, *похмурий* ‘похмурий, у поганому настрої’ – південно-західний і південно-східний, *бридливий* ‘бридливий’ – 2 мікроареали на південному заході досліджуваного континууму, *сміливий* ‘сміливий’ – мангусько-азовський і південно-східний, *транжир* ‘марнотрат’ – південно-західний і південно-

східний, *в'іч'ли'єв'ий* 'чемний' – північно-західний і південно-західний, *уч'тив'ий* 'чемний' – північно-західний і південно-східний, *ст'рогий* 'суворий, вимогливий' – північно-західний і центральний, *поп'єд'ли'єв'ий* 'застережливий' – північно-східний і мангусько-азовський, *при'єв'іт'ли'єв'ий* 'гостинний' – центральний і південно-західний, *ул'єсли'єв'ий* 'улесливий' – південно-західний і південно-східний, *ме'р'зот'ник* 'підла людина' – центральний і південно-східний, *зади'ракуват'ий* 'задерикуватий, зачіпливий' – північно-західний і південно-західний, *ро'зумн'ий* 'розумний' – центральний і південно-західний, *не'т'а'муш'ч'їй* 'недогадливий' – північно-західний і мангусько-азовський, *поси'єд'аш'ч'їй* 'посидючий' – північно-західний і південно-західний, *з'ір'віго'ло'ва* 'бешкетник' : 'бешкетниця' – південно-західний і південно-східний, *бе'ш'кет'ник* : *бе'ш'кет'ниц'я* 'бешкетник' : 'бешкетниця' – північно-західний і південно-західний, *жарт'ї'юн'ик* : *жарт'ї'юн'иц'я* 'жартівник' : 'жартівниця' – північно-західний і південно-західний, *гор'ло'х'ват* : *гор'ло'х'ват'ка* 'криклива людина' – північно-західний і південно-західний, *гор'ло'пан* : *гор'ло'пан'ка* 'криклива людина' – центральний і південно-західний, *гор'до'в'ит'ий* : *гор'до'в'ит'а* 'гордій' : 'гордівниця' – південно-західний і південно-східний. По 3 мікроареали формують 21 лексема, 3 опозитивні пари "чоловік": "жінка" та 1 компаратив: *худор'л'ав'ий* 'худий' – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *ши'роко'п'леч'їй* 'кремезний, міцної будови тіла' – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *м'ам'л'а* 'людина, яка невиразно й тихо говорить' – північно-західний, центральний і мангусько-азовський; *с'ї'д'ий* 'сивий' – північно-західний, центральний і південно-східний; *не'р'ї'шит'ї'єл'н'ий* 'нерішучий' – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *бе'с'о'ром'н'ий* 'безсоромний' – північно-західний, південно-західний і мангусько-азовський; *ха'бар'ник* 'хабарник' – південно-західний, центральний і південно-східний; *се'бе'л'уб'н'ий* 'себелюбна людина' – північно-західний, центральний і південно-західний; *су'вор'ий* 'суворий, вимогливий' – 2 мікроареали на південному заході досліджуваного континууму та мангусько-азовський; *при'єв'іт'ли'єв'ий* 'привітливий' – північно-західний, центральний і південно-західний; *не'до'в'єрч'ї'єв'ий* 'недовірливий' – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *гос'тин'ий* 'гостинний' – південно-західний, мангусько-азовський і південно-східний; *нас'ку'да* 'підла людина' – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *заде'ри'ку'ват'ий* 'задерикуватий, зачіпливий' – північно-західний, центральний і південно-східний; *за'дир'куват'ий* 'задерикуватий, зачіпливий' – північно-східний, південно-західний і південно-східний; *дра'ч'ун* 'задирака' – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *мудр'ий* 'розумний' – південно-західний, мангусько-азовський і південно-східний; *т'а'муш'ч'їй* 'тямкий, кмітливий' – північно-західний, центральний і південно-західний; *не'до'гад'ли'єв'ий* 'недогадливий' – північно-західний, центральний і

південно-західний; *ту^лпиц'а* ‘тупа людина’ – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *поси^{ел}д'уш'ч'їй* ‘посидючий’ – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *с^лм'ілий* : *с^лм'іла* ‘смілива людина’ (див. к. 3) – північно-західний (н. пп. 17, 25), мангусько-азовський (н. пп. 88, 92, 93) і південно-східний (н. пп. 48, 58); *би^естроумний* : *би^естроумна* ‘дотепник’ – північно-західний, південно-західний і південно-східний; *ме^ткий* : *ме^тка* ‘дотепник’ – північно-західний, центральний і південно-західний; *йак ш'ч'епка* ‘дуже худий чоловік’ і ‘дуже худа жінка’ – північно-західний, південно-західний і південно-східний. По 4 мікроареали утворюють 6 лексем та 3 опозитивні пари “чоловік” : “жінка”: *см'іл'ч'ак* ‘смілива людина’ (див. к. 3) – північно-західний (н. пп. 1–10, 14, 19), північно-східний (н. пп. 11, 12), центральний (н. пп. 41, 49, 56, 57) і мангусько-азовський (н. пп. 87, 91, 94); *де^лбелий* ‘невисокий на зріст, кремезний’ – північно-західний, південно-західний, центральний і південно-східний; *ваїлакуватий* ‘невисокий, але товстий, незграбний на вигляд’ – північно-західний, північно-східний, південно-західний і південно-східний; *бе^лс:ов'існий* ‘безсоромний’ – північно-західний, центральний, південно-західний і південно-східний; *спо^кусник* ‘звідник, спокусник’ – північно-західний, південно-західний, мангусько-азовський і південно-східний; *за^дира* ‘задирака’ – північно-західний, південно-західний, мангусько-азовський і південно-східний; *ве^ре^лдун* : *ве^ре^лдуха* ‘вередун’ : ‘вередуха’ – північно-західний, центральний, південно-західний і південно-східний; *кри^{ел}кун* : *кри^{ел}куха* ‘криклива людина’ – 2 мікроареали на північному заході та 2 на південному заході досліджуваного масиву; *гор^лд'ак* : *гор^лд'ач'ка* ‘гордій’ : ‘гордівниця’ – північно-західний, південно-західний, мангусько-азовський і південно-східний.

Серед згаданих вище лексем є такі (19 лексем і 2 опозитивні пари “чоловік” : “жінка”), що формують один або декілька мікроареалів на тлі однієї чи двох (=опозитивної пари “чоловік” : “жінка”) загальноновживаних лексем. До таких номенів належать *к'іст'л'авий*, *худор'л'авий*, *ш'ч'уплий* ‘худий’ – на тлі лексеми *ху^лдий*; *пох^лмурий* ‘похмурий, у поганому настрої’ – на тлі найменування *на^лсупле^лний*; *на^лхаба*, *на^лхабник* : *на^лхабниц'а* ‘нахабна людина’ – на тлі назв *на^лхал* : *на^лхалка*; *ха^лбарник*, *ха^лпун*, *ї^лз'аточ'ник* ‘хабарник’ – на тлі номінації *ха^лпуга*; *добро^лдушний*, *доброже^ллат'і^лний*, *при^{ел}в'ітний*, *при^{ел}в'ітли^{ел}вий*, *харошій* ‘привітливий’ – на тлі лексеми *л^лдобрий*; *ме^рзотник*, *пас^лкуда*, *не^лдобрий* : *не^лдобра* ‘підла людина’ – на тлі найменувань *п'ідлий* : *п'ідла*; *ро^лзумний*, *л^лмудрий* ‘розумний’ – на тлі назви *л^лумний*; *ту^лпар*, *ту^лпиц'а* ‘тупа людина’ – на тлі лексем *ту^лпий* : *ту^лпа*.

Крім того, наявні номени (2 лексеми та 1 опозитивна пара “чоловік” : “жінка”), що об’єднують два мікроареали. Напр., лексема *см·і^л·ч’ак* ‘смілива людина’ (див. к. 3) формує північну мікрозону, що об’єднує північно-західний (н. пп. 1–10, 14, 19) і північно-східний (н. пп. 11, 12) мікроареали; номінація *строїниї* ‘статурний’ – також північну мікрозону, що об’єднує північно-західний і північно-східний мікроареали; словотвірні опозити *гор^д’ак* : *гор^д’ач’ка* ‘гордій’ : ‘гордівниця’ – західну мікрозону, яка об’єднує північно-західний і південно-західний мікроареали.

Отже, дослідження просторової поведінки лексики для характеристики рис людини у східностепових говірках Південної Донеччини засвідчує мінімальну диференціацію, мозаїчний характер говірок і наявність мікроаралів. Зауважимо, що такі особливості ареальної поведінки антропономів підтверджено матеріалами АУМ і мовознавчих студій дослідників різних тематичних груп лексики українського східностепового континууму. Причини виявленої просторової поведінки номінацій рис людини в зазначеному обсязі потребують у майбутньому ґрунтовного вивчення.

Легенди і коментарі до карт

Карта 1. ‘Косоокий’: 1. *косо^окий*; 2. *ко^сий*; 3. *рос^косий*; 4. *косо^глазий*; 5. *о^дин гла^з на ка^ука^з / а д^ругий на^с’еве^р*; 6. *кри^во^окий*; 7. *йак^з зай^е’ц*; 8. *косо^й йак^з зай^е’ц*; 9. *рос^косий йак^з зай^е’ц*.

Знаком для *ко^сий* у н. пп. 9, 41, 48 скартографовано *косо^й*.

Карта 2. ‘Висока худа жінка’: 1. *ди^лда*; 2. *ш^вабра*; 3. *ш^пала*; 4. *жи^ерафа*; 5. *йак^жи^ерафа*; 6. *йак^же^рдина*; 7. *же^рдина*; 8. *йак^же^рде^лина*; 9. *йак^ве^рба*; 10. *йак^ве^рства*; 11. спорадичні: *дра^бина* – н. п. 25; *с^пица* – н. п. 87; *во^бла* – н. п. 87; *дро^хва* – н. п. 5; *дво^хме^тро^ука* – н. п. 63; *до^уга* – н. п. 19; *до^уго^{те}леса* – н. п. 2; *ви^есока* – н. п. 14; *худа та ви^есока* – н. п. 22; *ви^есока хлу^дина* – н. п. 26; *т^іл^івишка* – н. п. 64; *т^іл^ібаин’а* – н. п. 64; *кош^ч’е^йка бе^с’мертна* – н. п. 69; *йак^кош^ч’е^йка бе^с’мертна* – н. п. 69; *йак^коно^плина* – н. п. 77; *висохла йак^де^р’вина* – н. п. 65; *йак^де^р’вина* – н. п. 86; *йак^м’іт^ла* – н. п. 13; *йак^в’і^р’о^ука* – н. п. 13; *йак^с’і^л’а^ука* – н. п. 39; *тон^ка йак^стро^п’іла* – н. п. 14; *йак^стро^пило* – н. п. 26.

Знаком для *жи^ерафа* в н. п. 49 скартографовано *жи^ерахва*; знаком для номена *йак^жи^ерафа* в н. п. 49 – *йак^жи^ерахва*; лексеми *т^іл^івишка* і *т^іл^ібаин’а* властиві мовленню молодшої генерації діалектоносіїв.

Карта 3. ‘Смілива людина’: 1. *см^і’ливий* : *см^і’лива*; 2. *см^і’лиї* : *см^і’іла*; 3. *см^і’ел^ч’ак*; 4. *см^і’ливец*.

Список обстежених населених пунктів

(усі населені пункти розташовані в Донецькій обл.)

1. с.Іскра Великоновосілківського р-ну; 2. с.Червона Зірка Великоновосілківського р-ну; 3. с.Новоукраїнка Великоновосілківського р-ну;

4. с.Олексіївка Великоновосілківського р-ну; 5. с.Андріївка Великоновосілківського р-ну; 6. м.Курахово Мар'їнського р-ну; 7. смт Старомихайлівка Мар'їнського р-ну; 8. с.Комар Великоновосілківського р-ну; 9. с.Федорівка Великоновосілківського р-ну; 10. с.Успенівка Мар'їнського р-ну; 11. сел.Грабське Амвросіївського р-ну; 12. с.Благодатне Амвросіївського р-ну; 13. с.Катеринівка Мар'їнського р-ну; 14. сел.Новомиколаївка Волноваського р-ну; 15. с.Обільне Старобешівського р-ну; 16. сел.Родники Амвросіївського р-ну; 17. смт Велика Новосілка; 18. сел.Новоукраїнка Мар'їнського р-ну; 19. смт Оленівка Волноваського р-ну; 20. с.Времівка Великоновосілківського р-ну; 21. с.Микільське Волноваського р-ну; 22. смт Старобешеве; 23. смт Войковський Амвросіївського р-ну; 24. сел.Урожайне Великоновосілківського р-ну; 25. с.Новомайорське Великоновосілківського р-ну; 26. смт Новотроїцьке Волноваського р-ну; 27. с.Старомлинівка Великоновосілківського р-ну; 28. м.Комсомольське Старобешівського р-ну; 29. с.Василівка Амвросіївського р-ну; 30. с.Новопетриківка Великоновосілківського р-ну; 31. сел.Степне Волноваського р-ну; 32. с.Кирилівка Волноваського р-ну; 33. с.Петрівське Старобешівського р-ну; 34. с.Кумачове Старобешівського р-ну; 35. с.Рибинське Волноваського р-ну; 36. с.Красна Поляна Великоновосілківського р-ну; 37. с.Старогнатівка Тельманівського р-ну; 38. с.Вершинівка Тельманівського р-ну; 39. сел.Хлібодарівка Волноваського р-ну; 40. с.Калініне Волноваського р-ну; 41. смт Андріївка Тельманівського р-ну; 42. с.Гранітне Тельманівського р-ну; 43. с.Мічуріне Тельманівського р-ну; 44. с.Черевківське Тельманівського р-ну; 45. с.Кузнецово-Михайлівка Тельманівського р-ну; 46. с.Котлярівське Тельманівського р-ну; 47. с.Краснівка Волноваського р-ну; 48. с.Старомар'ївка Тельманівського р-ну; 49. с.Нова Мар'ївка Тельманівського р-ну; 50. сел.Труженка Володарського р-ну; 51. сел.Привільне Волноваського р-ну; 52. с.Кальчинівка Володарського р-ну; 53. с.Малоянисоль Володарського р-ну; 54. с.Назарівка Володарського р-ну; 55. с.Кирилівка Володарського р-ну; 56. с.Чермалик Тельманівського р-ну; 57. с.Приморське Новоазовського р-ну; 58. с.Свободне Тельманівського р-ну; 59. с.Конькове Тельманівського р-ну; 60. с.Новокраснівка Володарського р-ну; 61. с.Новоянисоль Володарського р-ну; 62. с. Старченкове Володарського р-ну; 63. с.Ксенівка Володарського р-ну; 64. с.Сергіївка Володарського р-ну; 65. с.Республіка Володарського р-ну; 66. с.Октябрь Новоазовського р-ну; 67. с.Красноармійське Новоазовського р-ну; 68. с.Козацьке Новоазовського р-ну; 69. с.Лугове Володарського р-ну; 70. с.Паннівка Володарського р-ну; 71. с.Новогригорівка Володарського р-ну; 72. смт Володарське; 73. с.Гнутове м.Маріуполя; 74. с.Заїченко Новоазовського р-ну; 75. с.Митьково-Качкарі Новоазовського р-ну; 76. с.Захарівка Першотравневого р-ну; 77. с.Суженка Володарського р-ну; 78. с.Бойове Володарського р-ну; 79. смт Старий Крим м.Маріуполя; 80. с.Стародубівка Першотравневого р-ну; 81. с.Бердянське Першотравневого р-ну; 82. сел.Агробаза Першотравневого р-ну; 83. с.Широкине Новоазовського р-ну; 84. с.Безіменне Новоазовського р-ну; 85. м.Новоазовськ; 86. с.Комишувате Першотравневого р-ну; 87. сел.Дем'янівка Першотравневого р-ну; 88. смт Мангуш (Першотравневе); 89. с.Іллічівське Першотравневого р-ну; 90. смт Сєдове Новоазовського р-ну; 91. сел.Бабах-Тарама Першотравневого р-ну; 92. с.Урзуф Першотравневого р-ну; 93. смт Ялта Першотравневого р-ну; 94. с.Мелекине Першотравневого р-ну.

Література

1. **Атлас** української мови: У 3 т. – К., 2001. – Т. 3. Ч. 1: Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі.
2. **Омельченко З.Л.** Морфологическая структура восточностепных говоров Украины: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Ужгород, 1985.
3. **Фроляк Л.Д.** Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Ин-т языковедения им. А.А.Потебни АН УССР. – К., 1988.
4. **Дроботенко В.Ю.** Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2001.
5. **Клименко Н.Б.** Назви одягу в східностепових говірках Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2001.
6. **Сіденко Н.П.** Географічна апелятивна лексика східностепових говірок Центральної Донеччини: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2003.
7. **Лєснова В.В.** Номінація людини та її рис у східнослобожанських українських говірках: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1999.

The article is dedicated to the studying of areal behaviour of the definitions of person's characteristics in Ukrainian Eastern steppe dialects of South Donetsk region. It is said in the article that such types of areal behaviour as minimal differentiations, areal mosaic, creation of microareals are typical there.

УДК 811.161.2'282

Г.К.Барилова

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА ОЦІНКА ГРИ „ПЕРЕПЛОЧКА” (на матеріалі українських східнослобожанських говірок)

Традиційні народні ігри – особливо спортивні (з палицями, м'ячем, дощечками, камінцями, джутом та ін.), інколи – драматичні, зокрема ритуальні (в ад і рай) [1, 72 – 73], – переважно виконувалися навесні, влітку, восени, коли природні умови дозволяли виявити спритність, добру спортивну підготовку їх учасників. Проте магічно-обрядові веснянки чи їх історичні відгомони у весняних іграх та піснях до недавнього часу були чисто традиційним елементом весняних календарних свят [2, 19].

Г.Лозко стверджує, що залежно від місцевості весняні пісні називалися гаївками, гагілками, ягілками, яголойками або маївками і що багато веснянок нині втратили свої обрядові функції, ставши просто ліричними піснями, ... але в них грають переважно діти [3, 205 – 206]. В.Скурагівський зазначає: „Якщо в Центральній Україні їх іменували веснянками, то в Західній – гаївками, гагілками, магілками, ягівками тощо” [4, 142].

В.Войтович намагається провести межу між поняттями веснянки, гаївки, хоровод, визначаючи веснянки як міфічні істоти жіночої статі, які

з'являються тільки навесні, та цикл весняних пісень у східних слов'ян, гаївки – пісні, що є основою найбільшого свята в році – Великодня, а хоровод – стародавній масовий народний танець [5, 62, 102, 563]. Одним із важливих і нагальних питань, яке намагаються розв'язати лінгвісти, етнографи, фольклористи, є класифікація веснянок (гаївок, хороводів). Якщо М.Максимович поділив веснянки на групи залежно від форми хороводу [Див. також 2, 16], то інші вчені в основу класифікації поклали їх зміст (гаїлки весняні та любовні) [6, 267]. Тематичну класифікацію веснянок подають також М.Лановик та З.Лановик [7, 158], О.Воропай [8, 176 – 199]. О.Дей за часом виникнення та функцією виділяє веснянки старовинні (архаїчні) та нові (ліричні, жартівливі) [2, 16]. Зараховуючи веснянки до народних драматичних ігор, С.Щербак поділяє їх на дві групи: символічно-міфологічні ігри, в основі яких є символи небесних світил, рослинного та тваринного світу; діалогізовані побутові пісні-ігри жартівливого характеру [9, 11].

Ігрові веснянки – це спів, що супроводжує молодіжні весняні ігри на відкритому повітрі [10, 4], вони виконуються переважно дітьми та молоддю на галявині, біля церкви або на майданчику. У веснянках відбивається життєдайність пробудженої природи. Молодь збирається на проводи зими, щоб зустріти нову весну. Хлопці та дівчата співають пісень, водять хороводи, улаштовують різні ігри, без яких весняні свята не можна уявити.

Народні звичаї та обряди, пов'язані з весною, як і з іншими порами року, сягають сивої давнини, язичницької епохи. З уведенням християнства в Київській Русі розпочався наступ панівних верств на язичницькі звичаї, обряди й творчість, сповнену дійового ставлення до природи [2, 11].

Незважаючи на чималу кількість праць, у яких розглядаються веснянки, нерозв'язаним залишається питання про те, як у піснях-хороводах весняного циклу відображені регіональні особливості мови, культури, які з весняних пісень були поширені на сході України, зокрема на Слобожанщині.

Мету нашого дослідження вбачаємо в тому, щоб розкрити етнолінгвістичний зміст базових лексем веснянки „Перепілочка”, записаної в українських східнослобожанських говірках.

Кожний рух, дія, персонаж у веснянках мають символічне значення. Для прикладу розглянемо відому всім пісню-гру „Перепілочка” (у П.Іванова „Перепелушка” [13, 70]). Учасники цієї гри, переважно дівчата, стають у коло, що є найулюбленішою фігурою весняних ігор, адже кружкова форма імітує рух небесних світил навколо неба.

Одним із найдавніших символів, притаманних українським народним драматичним іграм, є символіка небесних світил, яка знайшла своє відображення в русі, у наявності деяких образів [9, 11]. Коло (круг) – це символ сонця, неба, символ повернення від множинності до одиницності, символ нескінченності, вічності, довершеності,

досконалості, внутрішньої єдності [11, 33] (коло – замкнена крива; круг; предмет, що має форму круга або кільця; стсл. коло „колесо, круг... псл. коло „колесо, коло, круг” [ЕСУМ, III, 514]).

Давні українці вірили в те, що кожен предмет і явище природи мають свою душу. Саме тому в народних піснях, веснянках, іграх люди звертаються до предметів, явищ, представників тваринного світу як до живих істот, а звідси – притаманні людям риси переходять на природні явища, тварин, птахів. Антропоморфні (від гр. антроп – людина і морфо – вид, форма) образи є в багатьох веснянках-іграх („Подушечка”, „Перепелушка”, „Зайчик”, „Льовка”, „Водити козла” тощо): „Хороводы, которые носят название птиц ... отличаются сравнительно большею ясностью содержания и ведут несомненно свое происхождение оть эпохи зооморфизма, когда все животныя и въ частности птицы пользовались почитаниемъ” [12, 622].

У веснянці „Перепілочка” простежуються шлюбні мотиви, як і в іграх „Жельман”, „Білоданчик”, „Подоляночка”, „Зайчик”. Автори збірника „Ігрові веснянки” зазначають, що ця веснянка-гра поширена в центральній та східній Україні [10, 8].

Умови пісні-хороводу з кінця XIX ст. і до нашого часу не змінились: дівчата стають у коло, а посередині одна, що зображає перепілочку, імітує слова пісні: *А в перепілочки голова болять. А в перепілочки ручечки (плечики) болять. А в перепілочки коліна болять. А в перепілочки ніжки болять. А в перепілочки старий чоловік (плаче). А в перепілочки молодий чоловік (сміється)* [13, 70; 14, 22; 15, 18]. Ці слова доповнюються приспівом, що повторюється після кожного рядка й може варіюватися: *Тут була невеличка. Або: Де ж була, перепілочка? Де ж була, білоряна?* У досліджуваному регіоні зафіксовано такі назви веснянки-гри „Перепілочка”: *не^uре^uпо^lлох* (Кр), *не^uре^uне^uлушка* (Гол, Смол, Фаш, Хм), *подо^l’аночка* (Зам, Ол, Пл, Тр), *не^uре^uн^l’ілочка* (Георг, Нещ), *не^uре^uн^l’ілон’ка* (Шп), *бе^uр^l’ізка* або *не^uре^uн^l’ілка* (В-Д), *не^uре^uн^l’ілка* (Тан), *не^uре^uне^uлиха* (Мик), *бе^uр^lеза*, імовірно, береза – головна дійова особа у гри-веснянці (Береза 2) Парень (у дъвшукъ – дъвшука), избираемый распорядитель во время вечерницъ, піння колядок и пр. запѣвало, заправитель хора [Грінченко, I, 51].

Лексеми *не^uре^uн^l’ілочка*, *не^uре^uне^uлушка*, *не^uре^uн^l’ілка*, *не^uре^uн^l’ілон’ка* засвідчують давню назву гри, у якій номінація весняної забави здійснена за назвою головної дійової особи хороводу. Найменування *не^uре^uпо^lлох* виникло, імовірно, внаслідок народного етимологізування слова *не^uре^uне^uл*, оскільки звукова оболонка слів *не^uре^uне^uл* і *не^uре^uпо^lлох* подібна. Можливо, на зміну назви гри вплинуло те, що в діалектному мовленні самого птаха іноді іменують *переполохом*. Назва *подо^l’аночка* свідчить не тільки про споріднені мотиви двох ігор („Перепілочка” та „Подоляночка”), а й про те, що в окремих регіонах України, зокрема східному, вони можуть поєднуватися, переплітатися.

Можна припустити, що гра стала поширюватися пізніше, з уведенням її в шкільні програми, популяризацією через радіо, кіно, телебачення.

О.Дей, визначаючи велику роль календарно-обрядової поезії, зокрема весняної, фіксує два варіанти веснянки „Перепілка”: „А в нашої перепілки Та голівка болять...” та „Перепілко-душко, вон твій милий іде, Перепілці-душці сорочку несе...” [2, 87 – 88].

У збірнику „Дитячі ігри та розваги” зазначено, що коло учасники гри створюють поступово, при певних словах („Тут була...”) [16, 82 – 83].

У збірнику „Дзига” веснянку подано під іншою назвою – „А у перепілки молодий мужичок” [17, 95].

У чотирьох варіантах фіксується аналізована гра в збірнику „Ігрові веснянки” під загальною назвою „Перепілка”: „В перепілочки та голівка болять”, „Перепілочка, чи голівка болять?”, „А в нашої перепілоньки”, „Та перепілоньки”.

О.Воропай зазначає, що „на вулиці” (своєрідні вечорниці дівчат і хлопців просто неба) виводили й хороводи – „кругові” та „ключеві”. До кругових належали такі, під час яких одна з дівчат усередині утвореного товаришками кола зображувала руками все те, про що вони співали. До цього типу належали хороводи „Перепілочка”, „Подоляночка”, „Король”, „Нелюб”, „Мак” та ін. [8, 333].

Є.Покровський, крім головної дійової особи (перепілочки), подає ще й другорядний персонаж – чоловіка перепілочки, про якого співається у веснянці. При останніх словах: *А въ перепелки той лихой муженекъ? Тутъ була* и пр. той, хто виконує роль чоловіка перепілки, намагається зловити перепілку, коли та танцює, але інші гравці не пускають його. „Чоловік” стає перепілкою, а один з гравців „чоловіком” [18, 192].

Веснянка наповнена вербальною й невербальною символікою: у перепілочки голова (ручки, ніжки, плечики) болять – дівчина страждає без пари, без коханого. Отже, перепілка – символ жінки, яка тужить і побивається за коханим чоловіком чи дітьми [19, 73]. У грі вона символізує дівчину, що вибирає собі пару. Не випадково в народних піснях слова *перепілочка* використовується як пестливе до жінки [Грінченко, III, 180; СУМ, VI, 250]. „Лексема *пéрепель* – звукоподражательное. Корень *пел – удвоень: *пел-пель; отсюда: рус. пелепель; хлв. p̄l̄epel̄ica. Затъмъ, по диссимиляції плавныхъ: перепель (*пер-пель). Соотвѣтствуютъ: прус. *penpalo* перепель, лит. *p̄epalá*, лтш. *paipala*” [Преображенский, II, 41].

У весняних піснях залишається поетичний текст, семантика якого виражається вербальними й невербальними компонентами, тобто відбувається дублювання. Дівчина Перепілочка повторює рухи, про які співають діти в колі. Таке дублювання характерне для багатьох обрядів: весільного, сватання тощо. „У той же час мелодія надає грі стрункості, естетичної довершеності, виступає своєрідним цементуючим засобом весняних обрядових ігор” [10, 10].

За формою ця веснянка належить до кругової (кружкової), тобто діти утворюють коло, а одна дівчина – в колі.

П.Іванов у праці „Игры крестьянских дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ” (Х., 1889) не виділяє ігри-веснянки в окрему групу, а вводить їх в одну під назвою „Игри з переговорами, приспівками й піснями”, де виконуються ігри з піснями в різні пори року („Редька”, „Хрѣнь (хронь и зеленый дубъ)”, „Дударь”, „Зайчикъ”, „Королекъ (король)”, „Лѣвка”, „Макъ”, „Дрибушечки”, „Просо съятъ”, „Водить козла”). У передмові П.Іванов зазначає, що „взрослая крестьянская молодѣжь всё рѣже и рѣже является участницей въ играхъ и хороводахъ” [13, 10], що, імовірно, позначилося на тому, наскільки детально зроблено опис весняних ігор.

Отже, віра давніх українців у надзвичайні сили природи втілювалися в традиційних звичаях та обрядах, невід’ємною частиною яких є веснянки, ігри, ігри-веснянки, хороводи, пісні. Весняне дійство, яке починалося навесні та тривало аж до зелених свят, ґрунтувалося на основі магічно-обрядових дій. Це дає підстави говорити про язичницьке коріння більшості веснянок (гайвок, хороводів), у яких персонажі, дії, явища, рухи підпорядковані певній магічній силі. Але нині „відбувається розрив обрядової пісні з практичною метою... Народ вже не розуміє давньої символіки обрядової поезії, тому вона давно перестала збагачуватися новими піснями” [3, 197]. Можливо, саме тому ми спостерігаємо незначну кількість фіксацій веснянки-гри „Перепілочка” в дослідженому регіоні.

Таким чином, веснянка-гра „Перепілочка” наповнена вербальними та невербальними символами, які в сукупності створюють складну семіотичну структуру цього твору. На сході України більшого поширення набували весняні дитячі та дівочі забави, символіка яких була більш прозорою, наближеною до життя.

Населені пункти та їх умовні скорочення

В-Д – с. Верхня Дуванка Сватівського р-ну, **Георг** – с. Георгіївка Лутугинського р-ну, **Гол** – Голубівка с. Кременського р-ну, **Зам** – с. Замостя Слов’яносербського р-ну, **Кр** – с. Красноріченське Кременського р-ну, **Мик** – с. Миколаївка Станично-Луганського р-ну, **Нещ** – с. Нещеретове Білокуракинського р-ну, **Ол** – с. Олексіївка Новоайдарського р-ну, **Пл.** – с. Плотина Станично-Луганського р-ну, **Смол** – с. Смолянинове Новоайдарського р-ну, **Тан** – с. Танюшівка Новопсковського р-ну, **Тр** – с. Троїцьке, **Фащ** – с. Фащівка Антрацитівського р-ну, **Хм** – с. Хмельницьке Свердловського р-ну, **Шп** – с. Шпотине Старобільського р-ну.

Джерела та їх умовні скорочення

Грінченко – Грінченко Б. Словарь української мови: У 4 т. – К., 1996. – Т. 1 – 4. **ЕСУМ** – Етимологічний словник української мови / За ред. О.Мельничука: В 7 т. – К., 1982 – 1988. – Т. 1 – 3. **Преображенский**

– Этимологический словарь русского языка: В 2 т. – М., 1959. – Т. 1 – 2.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Література

1. **Барилова Г.** Назви традиційних народних ігор в українських східнословобожанських говірках // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту. – 2001. – № 3. – С. 72 – 77.
2. **Дей О.І.** Звичаєво-обрядова поезія трудового року. – К., 1963.
3. **Лозко Г.** Українське народознавство. – К., 2004.
4. **Скурагівський В.** Покуть. – К., 1992.
5. **Войтович В.** Українська міфологія. – К., 2002.
6. **Партицький Ом.** О народнихъ праздникахъ у русинівъ // Правда. – Л., 1868.
7. **Лановик М., Лановик З.** Українська народна словесність. – Л., 2000.
8. **Воропай О.** Звичаї нашого народу. – Х., 2004.
9. **Щербак С.** Поетика української народної драматичної гри: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997.
10. **Ігрові веснянки** / За ред. М.Дмитренка. – К., 2005.
11. **Потапенко О., Дмитренко М.** Словник символів. – К., 1997.
12. **Дытячи** забавки та gry усяки // Киевская старина. – Т. 86. – К., 1904.
13. **Ивановъ П.** Игры крѣстьянскихъ дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ. – Х., 1889.
14. **Українські народні пісні в записах О.Потебні.** – К., 1988.
15. **Українські пісні в записах І.Манжури.** – К., 1974.
16. **Дитячі ігри та розваги** / Упор. І.Січовик. – К., 2004.
17. **Дзига.** Українські дитячі й молодіжні народні ігри та розваги / Укл. Семеренський В., Черемський П. – Х., 1999.
18. **Покровский Е.А.** Дѣтскія игры. Преимущественно русскія. – М., 1895.
19. **Сліпушко О.** Давньоукраїнський бестиарій. – К., 2005.

Фразеологія

УДК 811.161.2'373.7

А.О.Найрулін

КОНОТАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В ЕПІСТОЛЯРІЇ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Як ми вже зауважували в попередніх статтях, присвячених проблемі конотативних особливостей епістолярних формул, більшість досліджень з проблеми конотацій в україністиці (В.Івашенко, Л.Мельник), як й у світовому мовознавстві (Л.Блумфілд, Ш.Баллі, Ю.Апресян, В.Телія, Є.Отін, В.Манакін), зосереджені на конотативних особливостях лексики й передусім фразеології. Це пояснюється тим, що на цих мовних рівнях конотація виявляє себе найприродніше. В.Білоноженко зазначає: „Цілісне фразеологічне значення порівняно з лексичним набагато складніше завдяки його конотативному ... аспекту. Якщо домінантою лексичного значення виступає денотативно-сигніфікативний елемент, то в семантичній структурі фразеологічного

значення першочергову роль відіграє конотативний, або експресивно-емоційний” [1, 710]. Цю ж думку підтверджує В.Телія, зауважуючи, що „значення фразеологізмів-ідіом, будучи лексично опосередкованим, зберігає конотації, пов’язані як з вихідним значенням слів-компонентів, так і з образною основою фразеологізму, тому значення фразеологізму завжди багатше за смисловою структурою, ніж лексичне значення слова, і якісно відрізняється від нього” [2, 560]. На тому, що фразеологізми пов’язані з емоційно-аксіологічною сферою вживання, наголошує у своїй монографії В.Ужченко: „Фразеологізми створюються й уживаються насамперед для образно-емоційної оцінки реалій, їх конкретизації” [3, 4].

З огляду на вищезазначене, на нашу думку, актуалізується проблема дослідження конотативних особливостей не тільки загальномовних фразеологізмів, а й фразеологізмів окремих письменників, бо „сфера дослідження конотації поступово виходить за межі емоційно-оцінно-стилістичних аспектів і охоплює соціально-політичні, етичні, етнографічні й культурологічні поняття... Конотативний компонент мовних одиниць, зокрема фразеологічних, завжди апелює до певного досвіду людини, який постає внаслідок її виховання в даній культурі” [4, 1]. Отже, конотація, що являє собою нерозривний ланцюг емоційних, експресивних, оцінних, світоглядних, інтелектуальних компонентів, на нашу думку, найглибше буде виявляти себе в епістолярному тексті (ЕТ), бо саме в епістолярію перед нами постає панорама художнього світу, творчих шукань письменника, його творча майстерня, його епоха, проблематика людських стосунків. Адже саме в приватному листуванні окреслюється постать письменника не тільки як культурного й громадського діяча, а і як звичайної людини з усіма властивими їй позитивними та негативними проявами. Ще одним доказом актуальності нашого дослідження є те, що „однією з особливостей фразеологічних одиниць (ФО), що функціонують в епістолярних текстах, є їх образність, яку пов’язуємо з трансформацією вихідних ФО, що призводить до виникнення різноманітних конотативних відтінків або додаткових чи зовсім нових значень фразеологізмів” [5, 3].

ЕТ своїми певними лінгвістичними параметрами й характеристиками межує з мемуарним текстами, а отже, „специфіка комунікативної організації мемуарного тексту дає змогу простежити конотативні, прагматичні значення стійких мовних зворотів, використаних автором. Внутрішня образність, експресивність ФО допомагає оповідачеві створити розповідну тональність висловлювання, індивідуалізувати мовні портрети персонажів, передати часовий, настроєвий колорит оповіді. Наголошуючи на прагматичному змісті ФО, дослідники звертають увагу на адресанта і адресата мовної комунікації” [6, 92]. Такі міркування є ще одним актуалізатором нашого дослідження.

Отже, метою нашого дослідження є виявлення конотативних особливостей фразеологізмів у приватному листуванні М.Коцюбинського як комунікативного й психологічного чинника в

епістолярному діалозі, бо „фразеологізми у приватному листуванні головним чином служать для того, щоб задовольнити потреби адресантів у характеристиці якогось поняття, вираженні ставлення до нього, наданні йому відповідної оцінки, а також викликати відповідні емоції в адресатів. Ця особливість фразеологічних зворотів надто важлива для епістолярних текстів: автор, уживаючи фразеологізми, не лише наводить адресата на певні думки, але й спонукає до відповідних дій” [5, 1].

Слід відразу зауважити, що серед фразеологізмів, наявних в епістолярію Михайла Коцюбинського, переважають фразеологізми з негативними конотаціями. На нашу думку, як і на думку багатьох дослідників, уживання евфемізованих ФО спричинене загальнолюдськими культурними традиціями, зумовлене заборонаю на деякі слова або висловлювання, тобто табу. Це вдало підмічено І.Мілевою, яка, аналізуючи наукові праці мовознавців, присвячені питанню визначення евфемізму, окреслює три напрямки: „1. Евфемізми – замінні слова та вирази, що вживаються внаслідок давнього табу. 2. Евфемізми – замітники різних вульгарних, грубих слів і виразів. 3. ... евфемізми постають як замітники слів-табу, а останній термін трактується широко, як синонім до слова „заборона”: евфемізм – заміна татуйованого слова...” [7, 30–31]. Саме такі фразеологізми характеризуються найбільшою синонімією як у діалектній, так і в літературній мові (не забуваймо, що епістолярний стиль (ЕС) зближається певними параметрами з розмовним стилем). Підтвердженням наших міркувань є думка В.Леснової, яка зауважує, що „особливо багато експресивних синонімічних утворень для передачі різної негативної семантики” [8, 253].

Отже, до фразеологізмів з негативними конотаціями перш за все слід віднести ті, що свідчать про поганий психічний, душевний стан автора листів, рідше ті, які засвідчують погане фізичне почування. Причому наявність цих фразеологізмів у листуванні є свідченням достатньо близьких, товариських, дружніх стосунків між адресантом і адресатом, їхньої ідейної або творчої єдності, бо ділитися своїми негативними емоціями в більшості своїй ми можемо лише з близькими нам людьми, на підтримку, розуміння, співчуття яких розраховуємо. Так, у листі до Є.Чикаленка М.Коцюбинський пише: „Як обсіли мене всякі клопоти та турботи, то й **світ немилий став**” [9, 227]. Отже, фразеологізм *світ немилий став* характеризується конотаціями втомленості, неспокою, внутрішнього напруження та ін. Ще більше актуалізуються конотації психічного напруженні, певної безвихідності, надлому в листі до Б.Грінченка: „Не те щоб яка слабкість мордувала мене, а так якось погано: **нудьга жере мене, чогось мені сумно...**” [10, 73]. І хоч автор далі пояснює, що йому чогось сумно, але сам вислів *нудьга жере мене* дає зрозуміти про досить поганий психічний стан його. Особливими негативними конотаціями неспокою, співпереживання за долю інших близьких людей, товаришів відзначається фразеологізм,

уміщений у листі до В.Гнатюка: „*Ваша звістка зовсім прибила мене (ідеться про хворобу І.Франка), **ходжу сам не свій, не знайду собі місця***” [9, 60]. Конотаціями безцільності, непотрібності, невгамовної нудьги позначений фразеологізм у листі до В.Коцюбинської: „*Живеться мені – так собі, **аби день до вечора***” [10, 104]. Конотації душевної й, напевне, фізичної втоми притаманні фразеологізму, уміщеному в листі до В.Гнатюка: „*Правда, та **душа ледве держиться в тілі...***” [9, 58]. Такими ж конотаціями характеризується фразеологізм у листі до Є.Чикаленка: „*Тепер **ледве волочу ноги...***” [9, 56]. Перегукується з ними й ФО в листі до Віри Коцюбинської: „*... маю таке почуття, наче **мені потовк хто все тіло***” [9, 190]. Конотації заклопотаності наявні в листі до А.Чайковського: „*Останній місяць я стільки був зайнятий, що за справами й **світа не бачив...***” [9, 36]. Ще більше ці конотації актуалізуються в синонімічній ФО, що вміщена в листі до Є.Чикаленка: „*Попросту **закрутився, дихнути вільно не було коли***” [9, 212]. Деякою мірою семантично з цими фразеологізмами збігається фразеологізм *сушу голову*, але, на нашу думку, він ще більш негативно конотований, бо в нього вплетені конотації невідомості, невпевненості, як це ми, наприклад, зустрічаємо в листі до В.Коцюбинської: „*А тим часом в касі **свистить, я знов сушу голову, як би випустити число***” [10, 224]. Негативні конотації цього фразеологізму підсилюються наявністю ще однієї ФО – *в касі свистить*, тобто порожньо. Як відомо, М.Коцюбинський був дуже пунктуальною й обов’язковою людиною, через те не випадковим є фразеологізм з конотаціями вибачливості, неприхованого невдоволення самим собою в листі до В.Гнатюка: „*Мені вже **сором їсть очі***” [9, 25]. Негативні конотації у фразеологізмах можуть бути поєднані з негативно конотованими лексемами, як це ми спостерігаємо в листі до В.Коцюбинської: „*Каже, що скрізь панує якась **апатія, всі повісили носа на квінту***” [10, 113].

До фразеологізмів з негативними конотаціями в епістолярію М.Коцюбинського належать також ФО із сатирично-глузливими конотаціями, які містять оцінку діяльності людей, їхньої поведінки, певних ознак тощо. Найбільш насичено негативними конотаціями характеризуються фразеологізми із стрижневими компонентами зоонімами. Так, у листі до Віри Коцюбинської читаємо: „*Весь секрет **метаморфози у тому, що він** (ідеться про Т.Лубенця, автора української читанки та директора народних шкіл на Волині) **перший пошив собі форму ... і, одягшись у неї, прибіг похвалитися. Виглядає як свиня в хомуті***” [10, 165]. Фразеологізм *як свиня в хомуті* має їдкі, глузливі конотації, що характеризують людину як таку, що не має смаку щодо одягу, для якої головним є суто формальний візуальний показник незалежно від його результатів та вражень, які він викликає в інших. До подібних фразеологізмів слід віднести також ФО, уміщену ще в одному з листів до В.Коцюбинської: „*... він (Фідлер) **дозволяє собі самі грубості, а як прикрикнеш на його, стає тихше води, ніжче трави і мов цуцик***”

хвостом меле” [10, 184]. Помітно, що цей фразеологізм містить у собі принизливо-глузливі конотації, які характеризують особу як людину невитриману, невиховану, брутальну в поведженні з іншими, але разом з тим боязливу й запобігливу. Такі негативні конотації стосовно оцінки особистості Фідлера – Е.Ф.Козловського, редактора газети „Волинь”, зустрічаємо й в інших фразеологізмах зі стрижневими компонентами зоонімами: „*Що б то, якби Бог дав свині роги! Якби „ЕФ” та був цензором*” [10, 205]. Конотації цього фразеологізму зосереджені на негативній оцінці можливостей людини, яка на словах, здається, може вирішити всі проблеми, а насправді все це виявляється порожнечою, нереалізованими задумами. Конотаціями поблажливої байдужості характеризується інший фразеологізм: „*Фідлер дується, мов ворона на мороз*” [10, 164].

Велику увагу М.Коцюбинський, як завжди, приділяв своїм творам, особливо їхнім перекладам. Тому в листі до В.Коцюбинської знаходимо: „*Переклад дуже, дуже поганий, часом нема смислу в реченнях. Вже мені не везе з перекладачами, що ж вдієш. Ведмежу послугу роблять мені*” [10, 241]. Фразеологізм *ведмежа послуга* містить знервовано-дратівливі конотації, спрямовані на оцінку поганих ділових якостей людини, її некомпетентності, неправності та ін. Конотаціями псевдокомпетентності, псевдодемократичності, „обивательщини” позначений фразеологізм *загруз по самі вуха*, конотативний зміст якого випливає, звичайно, з контексту: „*Розговорилися з бонзою і межі іншим зачепили британсько-ірландські відносини. Спочатку він був проти британців, сипав загально-ліберальними фразами, а далі й каже, що якби його спитати, то він, яко „русский”, не згодився [б] на волю і самостійність для Криму, Польщі, Кавказу, України. ... тепер весь час старається згладити й притрусити ліберальними фразами багно нетолерації, у якому, яко „русский”, загруз по самі вуха*” [10, 139]. Саме в сполученні з яко „русский” цей фразеологізм набуває яскравих індивідуальних авторських конотацій.

Осудливі, викривальні конотації наявні у фразеологізмі, уміщеному в листі до Б.Грінченка: „*Громадяни вірнули з головою у свої „Помоги и скуки” (справжня назва „По морю і суше”) та уявляють собі всякі страхи, через що не те щоб святкувать роковини, а бояться й голос подати, й пальцем поворухнути*” [10, 85]. У даному випадку йдеться про святкування роковин Т.Шевченка.

До фразеологізмів з негативними конотаціями належать також ФО з філософсько-психологічними конотаціями про сенс життя, про роль людини в ньому, про людську долю. Конотаціями покори й смиренності, навіть певного фаталізму характеризується фразеологізм *рада б душа до раю, та гріхи не пускають*, який зустрічається в листах до В.Лунича та В.Гнатюка: „*Щодо матеріалів для календаря, то „рада б душа до раю, – та гріхи не пускають*” [10, 60]; „*Рада б душа до раю – та гріхи не пускають. Зовсім не маю гроша*” [9, 60]. Повчальні, напутливі конотації,

пов'язані з негативним життєвим досвідом, наявні у фразеологізмах, уміщених у листах до В.Коцюбинської та М.Мочульського: „**Хто опарився – дмуха й на холодну воду**” [10, 239]; „**Не кажи „гон!”, доки не перескочиш**” [9, 17]. Фразеологізми із сенсуальними конотаціями, що відображають труднощі людського життя, наявні в листах до В.Гнатюка, Х.Коцюбинського: „**Чогось чоловік вічно, як муха на окропі**” [9, 38]; „**Кожна людина несе свій хрест, кожному важко жити на світі**” [9, 155]; „**Все збирався написати до Вас, та вир життя крутить і крутить тобою**” [9, 224].

До фразеологізмів з позитивними конотаціями в епістолярію М.Коцюбинського слід віднести ФО з оцінкою рис людини, її дій, поведінки, певної життєвої ситуації тощо. В основі своєї це фразеологізми іронічно-жартівливого плану вираження. До них належать фразеологізми із сенсуальними конотаціями: „**Химерна доля закинула мене аж у Бессарабію**” [10, 33]. Іронічно-жартівливим конотативним актуалізатором у даному фразеологізмі виступає прикметник *химерна*. Фразеологізм *кіт наплакав* позначений конотаціями скромності у визначенні міри можливостей свого письменницького таланту: „**Бажав би прислужитись Вам чим змога – та тим лихо, що праць тих літературних у мене, як кіт наплакав**” [10, 62]. Іронічно-вибачливими конотаціями характеризується фразеологізм *гірш за редьку гірку*, уміщений у листі до В.Коцюбинської: „**Скінчу вже врейти свою подорож, яка певно докучила тобі гірш за редьку гірку**” [10, 123]. Іронічно-жартівливими конотаціями з оцінками власного матеріального стану та власних здібностей позначаються фразеологізми в листах до В.Коцюбинської та В.Гнатюка: „**Лягаю спати рано, щоб одною кулею двох зайців забити: закінчити день і спочити**” [10, 146]; „... **будьте ласкаві, коли Вам не дуже трудно, пришліть зараз, бо сиджу без копійки, голій, як турецький святий**” [9, 38].

Жартівливо-дружніми конотаціями позначені фразеологізми *хапався за голову*, *горох з капустою*, *накричав мені повну хату і набалакав сім мішків гречаної вовни*, наявні в листах до В.Гнатюка та В.Коцюбинської: „... **то все хапався за голову, хвилювався й повторював...**” [9, 119]; „**Словом – горох з капустою, нічого не розбереш, що там діється. Кипить, мов в горщику**” [10, 135]; „... **прибіг Кравченко й накричав мені повну хату і набалакав сім мішків гречаної вовни**” [10, 178]. Жалісливо-співчутливі конотації притаманні фразеологізму *працював як віл*: „... **16 літ служив при газеті, він все й вів це бідолашний, та працював як віл**” [10, 163].

Важливою рисою фразеологізмів, уміщених в епістолярію М.Коцюбинського, є наявність ФО з конотаціями оптимізму, віри в краще, уміщених у листах до О.Луцького, М.Комарова, А.Чайковського: „**Проте не втрачаю надії, що колись таки доля зведе нас до гурту**” [9, 31]; „**Сподіваюсь, що надії мої не розійдуться димом, і що за це я знов**

дякуватиму Вам” [10, 52]; „**Складати рук не годиться**” [9, 36]; „**Маю надію, що ані мені нічого не буде, ані степ не вигорить...**” [11, 13].

Рідше вживаними в листуванні М.Коцюбинського є фразеологізми з позитивними конотаціями, що характеризують прекрасний психічний і фізичний стан. Очевидно, це пояснюється загальноприйнятими в людському середовищі психологічними установками, де негативне більше помічається й відчувається, ніж позитивне. Такими позитивними конотаціями позначені фразеологізми в листах до М.Жука, І.Нечуя-Левицького, В.Коцюбинської, М.Комарова та ін.: „**Весь час душа співає, достроюється до загальної гармонії**” [9, 195]; „**Читав – наче погожу воду у снеку пив**” [9, 95]; „... і почуваю себе добре, **мов на світ народився...**” [10, 102]; „**Крим зробив на мене таке сильне враження, що я ходив тут як уві сні...**” [10, 71].

Отже, фразеологізми в епістолярію М.Коцюбинського мають різнопланові конотації – негативні (їх набагато більше) і позитивні (яких дещо менше). До фразеологізмів з негативними конотаціями належать:

- 1) ті, які позначають поганий психічний або фізичний стан людини;
- 2) ті, що оцінюють діяльність людей, їхню поведінку, риси характеру тощо;
- 3) ті, що зумовлені філософсько-психологічним світосприйняттям.

До фразеологізмів з позитивними конотаціями належать:

- 1) ті, що пов’язані з оцінкою людини, її дій, поведінки, рис характеру;
- 2) ті, які позначені настроями оптимізму, вірою в краще;
- 3) ті, що свідчать про прекрасний психічний і фізичний стан людини.

Таким чином, конотативні дослідження були й залишаються актуальними як у загальнолюдському, так і в загальнонауковому плані, оскільки дають можливість зрозуміти внутрішнє „я” людини, її світосприйняття, світовідчуття і є вагомою рушійною силою сучасної лінгвістичної науки, спрямованої на поглиблене вивчення проблеми мовного знаку.

Література

1. **Українська мова:** Енциклопедія. – К., 2000.
2. **Лингвистический** энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
3. **Ужченко В.Д.** Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ, 2003.
4. **Мельник Л.В.** Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001.
5. **Ганжа С.А.** Фразеологічні одиниці в епістолярних текстах українських письменників ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 1995.
6. **Мазур Н.В.** Прагматичний зміст фразеологічних одиниць у мемуарному тексті (на матеріалі „Спогадів” Євгена Чикаленка) // Вісник Луган. нац. пед. ун-ту ім.

Т.Шевченка: Філол. науки. – 2004. – № 11. – С. 90 – 96. 7. **Мілева І.В.** Евфемізм як чинник вторинної номінації // Лінгвістика: Зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – № 1. – С. 25 – 33. 8. **Леснова В.В.** Евфемізми в українських говорах // Вісник Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка: Філол. науки. – 2003. – № 3. – С. 253 – 257. 9. **Коцюбинський М.М.** Твори: У 6 т. – Т. 6. – К., 1962. 10. **Коцюбинський М.М.** Твори: У 6 т. – Т. 5. – К., 1961. 11. **Коцюбинський М.М.** Твори: У 7 т. – Т. 7. – К., 1975.

In the article are considered the connotation features of the phraseological words in correspondence of M.Kotzubinsky. It is marked, that majority from of them have a negative connotation, which reflect the bad psychical or physical state, descriptions of people and connotations philosophical-psychological plan: about the life sense, man's fate and others like that. By measure more the little in correspondence present phraseological words with positive connotations.

УДК 811.112.2'373.7

О.О.Лазаренко

ЯВИЩЕ ДЕФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Фразеологічні одиниці в процесі свого розвитку зазнають структурно-семантичних змін, внаслідок яких у мові виникають не лише нові фразеологізми, але й утворюються нові слова. Фразеологічні одиниці – це не лише продукт окам'яніння та ізоляції слів, але й спосіб та джерело виникнення нових слів [1, 159]. Лінгвісти не однозначні щодо назви даного процесу. Деякі науковці називають цей процес фразеологічною деривацією [2, 69], інші дефразеологічною деривацією [3, 189; 4, 209], треті дефразеологізацією [5, 214] чи лексикалізацією [5, 219; 6, 337]. Такий різнобій у термінології свідчить про складність самого явища та про незавершеність у розв'язанні цього питання. У даній статті ми використовуємо термін дефразеологізація, розуміючи під ним процес утворення на основі фразеологічних одиниць нових слів, семантика яких визначається базовим фразеологізмом.

Продуктивність фразеології у збагаченні лексичного складу мови є мало вивченим процесом у лінгвістиці. Довгий час вчені вважали, що зміни в лексичному складі мови можуть відбуватися лише в одному напрямку – від слова до фразеологічної одиниці, тому питання щодо ролі фразеологічних зворотів у словотворчій системі мови взагалі не піднімалося. Але, як свідчать дослідження, деякі фразеологічні звороти є первинними, а їх слівні синоніми є такими, що виникли на основі даних фразеологізмів, отже є вторинними утвореннями [7, 119 – 120].

У певному смислі дефразеологізація – це процес, що рухається у

зворотному напрямку порівняно із фразеологізацією. Якщо в результаті фразеологізації слова у складі вихідного словосполучення семантично і функціонально перетворюються і стають компонентами фразеологізму, то дефразеологізація передбачає в тій чи іншій мірі начебто повернення компонента до його попередньої якості – до слова, але із тією відмінністю, що слово отримує нове, похідне від фразеологізму значення. Тобто дефразеологізація не є рухом по колу, внаслідок якого фразеологічна одиниця перетворюється на вільне словосполучення із вихідним значенням, повертаючись до свого попереднього стану. Під час дефразеологізації „новий стан не повторює старого. Спостерігається не колобіг, а розвиток” [8, 31]. Отже, дефразеологізація, як і всі семантичні процеси, сприяє розвиткові мови.

Одним із перших досліджень словотвірної продуктивності фразеології стали спостереження М.Шанського на матеріалі російської мови [7].

У своїх роботах О.Кунін зробив спробу охарактеризувати взаємовідношення фразеології англійської мови та лексики, що виникає на її основі [9]. Але вчений не відокремлює дефразеологічних процесів (утворення складних слів, омонімів, нових значень слів та нових слів) від загального процесу фразеологічної деривації (утворення нових фразеологічних одиниць на базі наявної фразеології).

Першою спробою опису лексики, що виникає на базі стійких словосполучень нефразеологічного типу та на основі наявної фразеології німецької мови стали роботи І.Чернишової та М.Степанової [10]. На їх думку, у процесі дефразеологізації можуть брати участь лише ті фразеологічні одиниці, що структурно співвідносяться із словосполученням, а всі інші не підлягають даним трансформаціям. Дефразеологізація відбувається за допомогою двох способів словотворення: морфологічного (зрощення та словоскладання) та лексико-семантичного (утворення омонімів) [11, 150].

Німецький фразеолог В.Фляйшер зауважує, що від дефразеологічних дериватів потрібно відрізнити паралельні конструкції, які утворюються завдяки словоскладанню: *steif wie ein Stock – stocksteif* „задерев'янілий”, *schwarzer Markt – Schwarzmarkt* „чорний ринок” [3, 189-190]. Вчений пояснює це тим, що обидві одиниці – фразеологізм та утворене від нього складне слово – стосуються одного й того ж самого денотату. Отже, різниця між фразеологічною одиницею та складним словом морфолого-синтаксичного порядку полягає лише в тому, що слово завдяки своїй суцільнооформленості є більш рухливим, пристосованим до потреб комунікації, ніж нарізнооформлений фразеологізм. У семантичному плані обидві одиниці є тотожними.

А.Назарян називає дефразеологізацію „явищем, при якому фразеологізм у результаті виникнення нових самостійних значень у його компонентах втрачає основну ознаку фразеологічності”. На його думку, „дефразеологізовані словосполучення зберігають своє значення та

стійкий характер, але вони вже відносяться не до фразеологічної, а до лексичної системи мови". Чим більш віддаленим є зв'язок між старим, вихідним і новим значенням компонента, тим активніше відбувається процес дефразеологізації, який неминуче призводить до розпаду фразеологічної одиниці [5, 220 – 222].

Проте наявні дані дозволяють стверджувати протилежне. Автономізація окремого компонента не завжди веде до розпаду фразеологізму. Цей факт добре спостерігається на таких прикладах: фразеологічна одиниця *den Ton angeben* „задавати тон” є базовою складного похідного іменника *der Tonangeber* „людина, що задає тон”; *j-d stinkt vor Faulheit* „хто-н. невіправний ледар, ледащо з цілого світу” – прикметник *stinkfaul* „невиправно лінивий” і т. д. (Значення слів та фразеологізмів наводяться за [12 – 14]). Фразеологізм-прототип та його дериват, новоутворена лексема, можуть одночасно співіснувати в мові як твірна та похідна одиниці, відрізняючись один від одного в категоріально-семантичному плані.

Незважаючи на свою деструктивну спрямованість, дефразеологізація, як правило, лише розладнує структурну та семантичну цілісність та стабільність фразеологізму, але не зводить її нанівець. Факторами, що забезпечують життєздатність та самозбереження фразеологізму, а також його активне вживання в мовленні є достатній запас ідіоматизму, жива внутрішня форма та експресивність, висока номінативна та пізнавальна цінність. Концепції, що висвітлюють явище дефразеологізації виключно в дусі фразеологічних „катастроф”, є однобокими: на наш погляд, вони спрощують проблему, вбачаючи в дефразеологізації лише руйнівне начало. „Мова в сучасному своєму вигляді є настільки ж добутком руйнівної, як і відтворюючої сили” [15, 221].

В.Мокієнко пов'язує явище дефразеологізації з процесами імплікації (стиснення) та експлікації (розширення) фразеологічних одиниць. Дослідник вважає, що такі тісно зв'язані тенденції, як імплікація та експлікація, які стосуються форми та змісту фразеологізмів, „є потужними джерелами фразеологізації й водночас дефразеологізації: сприяють розвитку, поновленню і тим самим підвищенню життєздатності фразеологізмів, вони одночасно допомагають руйнуванню; сприяючи процесу консолідації, стабілізації сполучень, обидві тенденції можуть також активно нейтралізувати їх структурну та семантичну стійкість” [16, 155 – 156].

Деякі лінгвісти називають компоненти фразеологічних одиниць „потенційними словами”, оскільки з плином часу декотрі з них набувають нового значення, що розвинулося в структурі фразеологічної одиниці й з яким вони можуть увійти до лексичного складу мови. Потенційні можливості виходу із структури фразеологізму мають компоненти багатьох фразеологічних одиниць, але реалізуються вони не завжди.

Історію розвитку „потенційних слів”, що, як правило, формуються на базі семно маркованих компонентів, можна поділити на три етапи, які послідовно змінюють один одного:

1. Десемантизація, тобто перетворення вихідного слова на компонент фразеологізму.

2. Вторинна семантизація, тобто перетворення компонента фразеологізму на „потенційне слово”. Значення слова, що реалізується лише в даному фразеологізмі, починає все більше виокремлюватися й сприймається носіями мови як нове.

3. Вторинна лексикалізація, тобто перетворення „потенційного слова” на нове слово або значення. Слово стає семантично автономним і набуває здатності до подальшого синтаксичного розвитку за межами базової фразеологічної одиниці, можливості вступати у граматичні відносини зі змінними словами та словосполученнями. І, нарешті, воно закріплюється в мові й фіксується у словниках.

Рух від фразеологізму до слова може бути спричинений двома чинниками: 1. Принципом мовної економії, який полягає у мінімальній затраті мовних зусиль задля максимального розуміння співрозмовником. 2. Тенденцією до вдосконалення комунікативної функції мови – заповнення ланцюгів певного понятійного ряду, лакун, або ж створення експресивних синонімів до вже існуючих лексичних одиниць. Мова не має у своєму розпорядженні великої кількості виразових засобів, бо вони обмежені, неповні й недостатньо досконалі. А мислення, у свою чергу, рухливіше та багатше за своїм змістом. Суперечності між обмеженими можливостями мови й різноманітністю зв'язків, що встановлюються мисленням між уявленнями та поняттями, є другим чинником, що спричиняє перетворення фразеологізму на слово.

При спробах класифікації слів, що виникли на базі наявної фразеології, урахувують два фактори: на основі якої частини фразеологічної одиниці утворилося слово і за допомогою якого способу словотворення. При утворенні слова на базі фразеологічної одиниці остання може бути наявною в похідному слові як повністю, так і однією частиною, що складає семантичний стрижень.

Залежно від способу словотворення, за допомогою якого слова можуть утворюватися на базі стійких виразів, їх поділяють на відповідні розряди. Збагачення словникового складу німецької мови йде чотирма шляхами.

Утворення складних слів:

а) утворення складних похідних іменників, що виникли внаслідок зрощення та словоскладання.

До даної групи належать іменники на позначення діяча (особи) та дії (стану). Складні похідні *nomina agentis* утворюються в основному від фразеологічних єдностей за допомогою суфікса *-er*: *der Arschkriecher* „підлабузник” (від *jmdm. in den Arsch kriechen* „підлабузнюватися”), *der Courmacher*, *der Courschneider* „залицьяльник, дамський улесник” (від

jmdm. die Cour machen / schneiden „залицятися до кого-н.“), *der Haarspalter* „педант, буквоїд” (від *Haare spalten* „порпатися в дрібницях, бути педантом”), *der Dünnbrettbohrer* „той, що пливе за течією” (від *das Brett bohren, wo es am dünnsten ist* „йти по лінії найменшого опору; уникати труднощів”), *der Ehrabschneider* „наклепник, обмовник” (від *jmdm. die Ehre abschneiden* „позбавити доброго імені, скомпрометувати, зганьбити кого-н.; зіпсувати чию-н. репутацію”).

Nomina actions утворюються в основному від відповідних назв діяча (особи) за допомогою суфіксів *-ung, -(er)ei, -e*: *die Dicktuerei* „хвастощі, похвалання” (від *der Dicktuer* „хвалько”; *sich dicke tun / mit etw. dicke tun* „вихвалитися, хизуватися, чванитися чим-н.”), *die Bauernfängerei* „шахрайство” (від *der Bauernfänger* „шахрай”, *auf Bauernfang ausgehen* „шукати дурнів, розраховувати на простаків”), *die Besserwisserei* „мудрування” (від *der Besserwisser, der Allesbesserwisser* „розумаха, мудрий, мудрагель”, *j-d will immer alles besser wissen* „хто-н. завжди знає все краще від усіх”).

На базі сталих дієслівних словосполучень утворюються складні слова внаслідок зрощення та субстантивзації: *das Naserümpfen* „незадоволена міна” (від *die Nase rümpfen / ziehen / verziehen / kraus ziehen / krausen* „презирливо кривитися, робити незадоволену міну”), *das Außerkräfttreten* „визнання чого-н. недійсним, анулювання” (від *außer Kraft sein / treten* „відмінити що-н., визнавати недійсним що-н.”).

Складні похідні іменники утворюються також шляхом словоскладання основ субстантивного та дієслівного компонентів: *der Amtsantritt, der Dienstantritt* „вступ на посаду” (від *ein Amt antreten / einen Dienst antreten / in den Dienst treten* „приступити до виконання службових обов’язків”), *der Aderlass* 1. „кровопускання”, 2. *перен.* „великі втрати” (від *jmdn. zur Ader lassen* 1. „пускати кров кому-н.”, 2. *перен.* „викачувати гроші в кого-н.”).

Складні іменники утворюються також на основі компаративних фразеологізмів за допомогою словоскладання основ та словоформ стрижневих компонентів: *der Bienenfleiß, der Ameisenfleiß* „працьовитість бджоли, мурашки” (від *fleißig, emsig wie eine Biene / Ameise* „працьовитий як бджола, мурашка”), *die Berserkerwut* „шалена лють” (від *wütend sein / toben / rasen wie ein Berserker* „шаленіти, лютувати, скаженіти”), *der Frechdachs* „нахаба” (від *frech wie ein Dachs* „безмежно нахабний”).

Складні слова успадковують стилістичне забарвлення базового фразеологізму, отже, лексичний склад збагачується експресивними лексичними одиницями, що належать до розмовного мовлення.

б) утворення складних прикметників, що виникли в результаті словоскладання та зрощення.

Дефразеологічні деривати утворюються за допомогою основоскладання стрижневих компонентів фразеологізму: *sattelfest* „абсолютно впевнений в чому-н.” (від *fest im Sattel sitzen / sein* „міцно сидіти в сідлі; почувати себе впевнено”), або ж за допомогою

основоскладання та додавання суфіксів *-isch, -ig*: *halsbrecherisch* „надто ризикований, надто складний” (від *sich den Hals brechen* „скрутити собі в’язи, загинути”), *augenfällig* (від *jmdm. ins Auge / in die Augen fallen / springen / stechen* „упадати в око кому-н.”).

Численними є утворення складних прикметників із другим компонентом – діеприкметником: *bahnbrechend* „новаторський, відкриваючий нову еру” (від *einer Sache Bahn brechen* „прокладати шлях чому-н.”), *aufseherregend* „сенсаційний” (від *Aufsehen erregen / geben / machen* „викликати сенсацію, привертати увагу”). Часто складні слова, що утворилися від фразеологічних одиниць, слугують джерелом подальших утворень. Шляхом ад’єктивації іменників лексичний склад поповнюється експресивними прикметниками, що належать до розмовного мовлення: *dickbäuchig* „гладкий” (від *der Dickbauch* „товстун”), *aufschneiderisch* „хвалькуватий, брехливий” (від *der Aufschneider* „хвалько, брехун”), *dickköpfig, hartköpfig* „впертий” (від *der Dickkopf, der Hartkopf* „вперта людина, тупак”).

в) утворення складних дієслів, що виникли в результаті словоскладання та зрощення.

Дефразеологічні деривати-дієслова становлять досить невелику групу порівняно з іменниками та прикметниками. У результаті основоскладання іменників та дієслів або ж прикметників / прислівників та дієслів утворюються дієслова-композиції, ввібравши в себе семантику всієї фразеологічної одиниці: *nasführen* (від *jmd. an der Nase herumführen / herumziehen* „водити за ніс, обдурювати кого-н.”), *beschlagnahmen* (від *die Beschlagnahme* „конфіскація, вилучення”, *jmdn., etw. in Beschlag nehmen* „заволодіти ким-н., чим-н., накласти арешт на чийсь власність, конфіскувати, вилучити щось”), *ratschlagen* (від *Rat schlagen* „радитись”). Дієслова цього типу відносяться, як правило, до літературної мови.

г) утворення складних слів, що належать до інших частин мови.

Вигукові фразеологічні одиниці можуть також слугувати базою для утворення нових лексем, що підтверджує наступний приклад: за допомогою словоскладання та суфіксації на базі вигукової фразеологічної одиниці *Gott erbarme!* „боронь боже!, ні в якому разі!” утворився іменник *das Gotterbarmen*.

Утворення омонімів та нових значень слів

Інколи відбувається вичленення одного з компонентів із складу фразеологічної одиниці, який у ході цього процесу набуває значення всього фразеологізму. У результаті даного семантичного процесу лексичний склад мови поповнюється омонімами або ж, що відбувається частіше, уже існуючі слова набувають нових значень. Омоніми, що виникають у такий спосіб, з морфологічного погляду можуть бути іменниками, прикметниками та дієсловами. До них належать, наприклад, іменники *das Fass, das Bierfass* із значенням „товстун”, що утворилися на базі компаративної одиниці *dick wie ein Fass / Bierfass* „товстий як бочка”. Номінативне ж значення даного слова є „бочка”. До таких

дефразеологічних утворень належить також іменник *die Mimose* „вразлива, сором'язлива особа”. За своїм походженням даний омонім виник внаслідок редукування компаративної фразеологічної одиниці *j-d ist empfindlich wie eine Mimose* „хто-н. дуже вразливий, сором'язливий наче мімоза”. Рослина мімоза (*die Mimose*) є символом уразливості, соромливості, оскільки її листя від дотику скручується, на чому й побудовані асоціації із поведінкою сором'язливої людини.

Аналогічним способом від фразеологічної одиниці *sich kringeln vor Lachen* „сміятися до упаду, за боки братися від сміху” утворилося дієслово *sich kringeln*. Дане дієслово є омонімом дієслова *sich kringeln* із номінативним значенням „звиватися, скручуватися кільцем”.

Утворення нових слів

Утворення нових слів від фразеологічних одиниць – це досить рідке явище. Семантика цих лексичних одиниць повністю узгоджується із значенням відповідної фразеологічної одиниці. Це пояснюється словотворчим механізмом даних одиниць, оскільки більшість із них виникає шляхом ад'ективації або ж вербалізації основ іменників, які є стрижневими компонентами фразеологізмів. А новостворені лексичні одиниці, так би мовити, вбирають в себе семантику всієї одиниці. Так, наприклад, від фразеологічної одиниці *schlafen wie ein Dachs* „спати як бабак; спати як убитий” утворилося абсолютно нове дієслово *dachsen*, семантично наповнене за рахунок смислового цілого. До словникового складу сучасної німецької мови ввійшли також наступні нові лексичні одиниці, дериваційною базою яких стали фразеологізми: дієслово *löffeln* (від *jmdm. ein paar hinter die Löffel geben* „дати ляпаса кому-н.”), дієслово *blauen* (від *blau machen* „прогулювати, не виходити на роботу”), дієслово *näseln* (від *durch die Nase reden* „говорити в ніс, гугнявити”), прикметник *wurstig* „байдужий” (від *es ist jmdm. alles Wurst* „кому-н. байдуже, однаково, кому-н. на все наплювати”). Усі вищенаведені лексичні одиниці характеризуються високим ступенем експресії, оскільки вони ввібрали в себе семантичне наповнення всієї базової фразеологічної одиниці. Функціонують ці одиниці, як і їх фразеологізми-прототипи, у розмовному мовленні.

Розгляд дефразеологічних дериватів у плані їх співвідношення з системою фразеології німецької мови має не лише теоретичне, але й практичне значення, насамперед для такої галузі прикладної лінгвістики, як фразеографія. Укладаючи двомовні словники (наприклад, німецько-українського), необхідно враховувати семантичні особливості та розбіжності у структурному оформленні даних конструкцій в німецькій та українській мовах [17]. Порівняйте: *der Drahtzieher* „закулісний керівник; той, що тримає віжки в руках” (досл. „той, що смикає за мотузочки”), *aufhalsen, aufbuckeln* „посадити кому-н. на шию кого-н., звалити який-н. тягар на кого-н.” та ін.

Насамкінець відзначимо, що явище дефразеологізації має закономірний, системно обумовлений характер, відбиває активні

синтетичні та аналітичні тенденції в єдиній лексико-фразеологічній системі мови. Дефразеологізація та її антипод фразеологізація є наслідками глибокої та органічної взаємодії одиниць якісно різної мовної природи – слів та фразеологізмів, лексичного та фразеологічного значень.

Література

1. **Попов Р. Н.** Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов: Учебн. пособ. для филол. спец. пед. ин-тов. – М., 1976.
2. **Černyševa I.I.** Feste Wortkomplexe in Sprache und Rede. – Moskau, 1980.
3. **Fleischer W.** Phraseologie der deutschen Sprache. – Leipzig, 1982.
4. **Stepanova M.D., Černyševa I.I.** Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – М., 1986.
5. **Назарян А.Г.** Фразеология современного французского языка. – М., 1987.
6. **Гамзюк М.В.** Емотивність фразеологічної системи німецької мови (Досвід дослідження в синхронії та діахронії): Дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2001.
7. **Шанский Н.М.** Фразеология современного русского языка. – М., 1963.
8. **Будагов Р.А.** Проблемы развития языка. – М., 1965.
9. **Кунин А.В.** Некоторые вопросы английской фразеологии // Англо-русский фразеологический словарь. – М., 1956. – С. 1451 – 1455.
10. **Степанова М.Д., Чернышева И.И.** Лексикология современного немецкого языка. – М., 1962.
11. **Чернышева И.И.** Фразеология современного немецкого языка. – М., 1970.
12. **Гавришь В.І.,** Пророченко О.П. Німецько-український фразеологічний словник: У 2 т. – К., 1981. – Т. 1 – 2.
13. **Новий** німецько-український, українсько-німецький словник. / За ред. Е.І.Лисенко. 2-е вид., випр. – К., 2002.
14. **Большой** немецко-русский словарь: В 3 т / Под общей ред. О.И.Москальской. – 6-е изд. стереотипное. – М., 2000. – Т. 1 – 3.
15. **Потебня А.А.** Эстетика и поэтика. – М., 1976.
16. **Мокиенко В.М.** Славянская фразеология. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1989.
17. **Гавришь В.І.** Співвідношення утворень типу *das Damoklesschwert* – *das Schwert des Damokles* з фразеологічними одиницями // Питання романо-германської філології та методики викладання іноземних мов. – К., 1969. – С. 136 – 141.

The article deals with a formation of a new vocabulary on the basis of phraseological units. The described causes that stimulate a destruction of phraseological units and the level of the studying of this problem. According to the way of the new vocabulary's word-formation the author has classified it and described the phases of its evolution.

УДК 811.111.'366.5

С.М.Сухорольська, О.І.Федоренко

АСПЕКТИ ЗІСТАВНОГО ОПИСУ ФРАЗЕОМАТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

У сучасній англійській мові спостерігається активне вживання сталих дієслівно-субстантивних словосполучень нефразеологічного характеру (СДСС), так званих фразеоматичних комплексів (фразем), еквівалентних за змістом монолексемному дієслову: *to give a smile – to smile, to have a look – to look, to make a suggestion – to suggest* тощо. Такі словосполучення різного ступеня усталеності широко вживаються у розмовній і діловій мові, мові преси, науки й художньої літератури. Зростання частотності і продуктивності даних утворень пояснюють розвитком елементів аналітизму та тенденцією до номіналізації.

СДСС становлять один із видів полілексемних одиниць (multi-word units) [1, 93], які є центральними у процесі оволодіння мовою.

Дослідження доводять, що СДСС – конструкції “універсальні” [2, 88; 3, 90], які широко вживаються в мовах різних типів. СДСС як типові прояви аналітизму та номіналізації зустрічаються не тільки в аналітичних мовах. Вони засвідчені й у всіх слов’янських мовах – мовах синтетичних з розгалуженою системою словоформ. Великого поширення набули СДСС і в українській мові.

Дослідженню СДСС в далекоспоріднених і неспоріднених мовах не приділялось достатньої уваги. У зв’язку з цим цікаво простежити групу СДСС в англійській та українській мовах.

У статті викладено результати контрастивного зіставлення 500 англійських СДСС та їх українських відповідників. Матеріалом для спостереження стали твори англійських авторів та їх українські переклади, а також оригінальні твори українських авторів та їх англійські переклади. Широко використовувались дані словників.

Грамматичне оформлення СДСС загалом збігається в обох порівнюваних мовах і представлене структурою *V + Nabstract*, напр.: *take a comparison, take part, give a look, робити порівняння, брати участь, дати обіцянку, дати згоду* і под. Однак на відміну від української мови, СДСС у англійській мові можуть бути представлені двома моделями: *VN* і *VvN*. Особливістю моделі *VvN* є те, що іменний компонент у ній – девербативний іменник, утворений за конверсією.

У сучасній англійській мові аналітичні тенденції у сфері СДСС значено глибші (порівняно з мовами синтетичного типу) і знаходять вияв у роздільному вираженні єдиного вербального поняття не лише за допомогою аналітичної конструкції (АК) *дієслово широкого значення + девербативний іменник*, який формально відрізняється від корелюючого дієслова, але й таких АК, позицію іменного компонента яких заповнюють конвертовані іменники.

Широке використання конвертованих іменників у позиції

субстантивного компонента СДСС є типологічною особливістю англійської мови. Наявність конвертованих іменників зумовлює кількісну перевагу англійських СДСС, а також їх якісну відмінність від СДСС української мови. Так, із 500 субстантивних компонентів, відмічених нами у складі СДСС, 234 (47%) – конвертовані девербативні іменники. Конвертуються не лише окремі дієслова, але й дієслова з постпозитами: *a break-down, a break-through, a rub-down, a sit-down* і навіть цілі фрази: *a wash-and-brush-up*. Домінантним категоріальним значенням СДСС моделі *VvN* є кратність (видове значення інстантності/одиничності вияву дії), і вони є засобом заміщення функціонально-семантичної категорії аспектуальності. Периферійне значення цієї моделі – результативність, синонімічне із значенням перфектної форми [4, 56-57].

Англійські СДСС мають семантичні відповідники в українській мові. Це можуть бути: 1. а) повні еквіваленти або б) конгруенти; 2. часткові еквіваленти.

Між різномовними повними еквівалентами цілком можливі певні граматичні чи лексичні розбіжності [5, 63], зокрема, наявність артиклів, присвійних займенників, інверсії тощо. Напр., *take an announcement* – робити оголошення, *give advice* – пораду давати: *Я стар чоловік, нездужаю встати, Буду йому пораду давати* (Шевченко). *One of them made a heroic attempt to free the rising generation* (Galsworthy). – Один з них зробив був героїчну спробу визволити юне покоління (Перекл. О.Терех).

Порівняйте також розбіжності, зумовлені варіативністю морфологічної структури українських дієслів: *давати/подавати допомогу; взяти/узяти/брати участь; давати/надавати обіцянки*.

Міжмовні еквіваленти, які збігаються не тільки за логічним (когнітивним) значенням, але й структурно-граматичною будовою, функціонально-стилістичною та емоційно-експресивною конотаціями, вважають конгруентами [5, 63], напр.: *Not that he had any desire to spy on her actions* (Galsworthy). – Він не мав бажання за нею шпигувати (Перекл. О. Терех). *Just giving orders that don't make any sense* (Golding). – Тільки віддаєш дурні накази (Перекл. С. Павличко).

Ці СДСС характеризуються повною семантичною тотожністю й належать до міжмовних еквівалентів.

Чим пояснюється факт точного відтворення семантичної структури СДСС у англійській та українській мовах? На наш погляд, головну роль у цьому відіграє семантичний аспект. Вибір дієслівного оператора для супроводу іменника в СДСС обох мов зумовлений семантикою дієслова та самої іменної лексеми.

Так, сполучуваність компонентів СДСС моделі *give + N* та еквівалентної моделі *давати + Ім* програмується набором змістових ознак дієслова й іменника – семою відцентрованої перехідної дії й семою об'єктної спрямованості. Структура змісту іменних лексем, які

потрапляють у сферу сполучуваності цих дієслівних компонентів передбачає наявність як суб'єкта (безпосереднього виконавця дії), так і об'єкта-адресата (сприймача), який перебуває у сфері активного впливу їх дії. Це можуть бути іменники із семантикою інформування, що передбачають, крім мовця, наявність особи-адресата, слухача (*give an answer* – *дати відповідь*, *give advice* – *давати пораду*); іменники, що номінують діяльність людини і також характеризуються об'єктною спрямованістю (*give help* – *надавати допомогу*); іменники, що позначають почуття, стани, які можуть бути адресовані комусь (*give pleasure* – *давати втіху*, *give pain* – *завдавати болю*).

Компоненти СДСС моделі *make* + *N* та еквівалентної української моделі *робити* + *Ім* об'єднуються на основі спільної для них ознаки – семи результативності. Набір субстантивних компонентів представлений кількома семантичними групами, до яких належать іменники, що номінують результати дій людей у процесі спілкування (*make an announcement* – *робити оголошення*); іменники, що номінують результати інтелектуальних дій (*make a conclusion* – *робити висновок*); іменники, які позначають результати фізичних дій (*make a turn* – *робити оберт*); іменники, які номінують результати різноманітної діяльності людини, людських взаємин (*make a contribution* – *робити вклад*).

Серед СДСС англійської та української мов знаходимо також часткові еквіваленти, напр.: *make a decision* – *прийняти рішення*, *make an impression* – *справляти враження*, *pay attention* – *звертати увагу*, *draw a comparison* – *робити порівняння*, *give (take) a glance* – *кинути погляд*, *put (place) pressure* – *чинити тиск* тощо.

Лексичне наповнення цих англійських СДСС лише частково збігається з лексичним наповненням українських відповідників. Однак, відрізняючись частковим лексичним наповненням, СДСС збігаються в обох мовах за своїм значенням. Напр.: *Terrified that they would run and give the alarm* (Golding). – *Наляканий, що вони можуть побігти й зчинити тривогу* (Перекл. С.Павличко). *Jack took a step* (Golding). – *Джек ступив крок* (Перекл. С.Павличко).

Кожна мова має власну специфіку лексико-семантичної сполучуваності. Якщо набір понять приблизно однаковий у двох мовах, то лексичне наповнення СДСС може бути різним або лише частково ідентичним. Часткове розходження в лексичному наповненні СДСС має і інше пояснення. Аналіз фактологічного матеріалу підтверджує, що стійкість значення в них неодмінно поєднується зі стійкістю лексичного складу. Так, у структурі змісту іменника *answer* та українського відповідника *відповідь* наявні сема результату та сема адресатності. Тому вони потенційно здатні сполучатися з дієсловами *give/давати* та *make/робити* у складі СДСС. В англійській мові можливе використання двох СДСС *give an answer* та *make an answer*. В українській мові не існує сполучення **робити відповідь*, хоча воно є потенційно можливим, пор. *робити оголошення*. Загальноприйнятим є лише СДСС *давати відповідь*.

Значна кількість англійських СДСС не має двокомпонентних українських відповідників. Здебільшого це СДСС моделі *VvN*, хоча зафіксовано також СДСС моделі *VN*. Функціональними еквівалентами таких англійських СДСС в українській мові слугують монолексемні дієслівні синоніми: *take a bite* – *вкусити*, *take a bathe* – *покупатися*, *make somebody's acquaintance* – *познайомитися*, *take care* – *піклуватися*, *make use* – *використовувати* тощо. Напр.: *He gave a wild whoop and leapt down to the pale sand (Golding)*. – Він **зукнув** диким голосом, сплигнув на блідий пісок (Перекл. С. Павличко). *The twins made a bolt past Ralph and got between him and the entry (Golding)*. – Близнюки **метнулись** із-за Ральфової спини і стали перед ним (Перекл. С.Павличко).

Одне з основних завдань теорії номіналізації – описати відношення між іменними елементами та їх дієслівними корелятами, зокрема синтаксичні та семантичні властивості номінативів та відповідних дієслів. Дослідники вказують на регулярний характер цих відношень. Для прикладу, у семантичній структурі іменних компонентів СДСС англійської мови відмічено різні семи: 1) процес/дія (action/ process); 2) акт дії (act of Ving); 3) період тривалості дії (period of Ving); 4) окремий випадок/мить (instance/ instant of Ving); 5) продукт/ результат дії (product/result of Ving); 6) щось матеріальне (thing). Напр.: *wash* – *the act or process or instance of washing*; *swim* – *the act or period of swimming*; *announcement* – 1. *the act of announcing*; 3. *a piece of formal stationary designed for a social or business announcement* [6].

У семантичній структурі українських іменних компонентів СДСС виявлено такі семи: 1) дія; 2) щось матеріальне. Напр.: *переклад* – 1. *дія за значенням перекладати*; 2. *текст, слово, усне висловлювання* [7]. Семи, які передають одиничний вияв дії, кратність, період тривалості дії, відсутні в номінативів-компонентів СДСС української мови. Саме тому англійські СДСС цього типу (*have a look*, *take a walk*) не мають повних еквівалентів в українській мові й передаються монолексемно.

Результати суцільної вибірки сталих словосполучень та їх кількісного аналізу наведені в таблиці.

СДСС в англійській та українській мовах

№	Тип еквівалентності	Кількість	
		абсол.	відн. %
1	Повні еквіваленти/конгруенти (структурна ідентичність при повній семантичній та лексичній еквівалентності)	100	20
2	Часткові еквіваленти (семантично еквівалентні одиниці з частковими структурними відповідностями)	80	16
3	Функціональні еквіваленти (в українській мові – монолексемні дієслівні синоніми)	420	64
Разом		500	100

Проведений контрастивний аналіз англійських СДСС та їх українських відповідників встановлює вагомий для навчання іноземної мови та перекладу відмінності порівнюваних одиниць. Однак проблема зіставного опису СДСС не вичерпується цим дослідженням і є перспективним напрямком для подальшого вивчення та систематизації.

Література

1. **Lewis M.** The Lexical Approach. – London, 1993.
2. **Гак В.Г.** Номинализация сказуемого и устранение субъекта // Синтаксис и стилистика. – М., 1976. – С. 85 – 102.
3. **Шведова В.С.** О дифференцирующей функции глагольной перифразы в стилистическом контексте // Сопоставительная стилистика иностранных языков. – Ростов-на-Дону, 1976. – С. 88 – 95.
4. **Огоновська О.В.** Дієслівне заміщення в англійській мові. – Л., 1991.
5. **Зорівчак Р.П.** До методології вивчення фразеологічних одиниць у контрастивних дослідженнях // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К., 1979. – С. 59 – 65.
6. **Webster's** New International Dictionary of the English Language. – Massachusetts, 1981.
7. **Словник української мови:** В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Contrastive study of fixed verbo-nominal phrases in English and Ukrainian has been undertaken in the paper. Contrastive analysis yields important observations for typological generalizations, helps to exhibit the congruences and differences between the two languages. Contrastive analysis of English and Ukrainian verbo-nominal phrases aims to establish interlingual equivalents and may find application in translation studies and foreign language teaching.

УДК 811.161.2'373.7

Н.О.Скоробагатько

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОМАТИЧНОГО КОДУ КУЛЬТУРИ В СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

У фразеологічному фонді мови відбивається емоційно-інтелектуальне освоєння навколишньої дійсності, вербалізуються елементи матеріальної та духовної культури народу, відтворюється своєрідна мовна картина світу.

Українська загальномовна фразеологія в різних аспектах досліджувалася великим загоном досвідчених і молодих науковців: Л.Авксентьевим, М.Алефіренком, Н.Бабиц, Д.Баранником, В.Білоноженко, М.Демським, Р.Зорівчак, А.Івченком, Ю.Прадідом, М.Олійник, П.Редіним, В.Ужченком, Д.Ужченком та іншими. Вивчення української ареальної фразеології як підсистеми фразеології загальнонародної мови має вже більше ніж півтораковіку традицію, якщо

зважати перш за все на наукові праці О.Потебні, а також численні збірники, добірки й словники багатьох учених-лінгвістів, фольклористів, етнографів і поцінувачів народного слова [1, 3]. Ареальна фразеологія постійно наповнює фразеологію літературної мови влучним яскравим змістом і різноманітністю форм, синонімічним і варіативним багатством, експресивно-емоційною забарвленістю.

Середина 70-х – початок 80-х рр. ХХ століття характеризуються кризою структурно-семантичної парадигми у фразеології. Зростання уваги до динамічних процесів (Б.Ларін, В.Мокієнко), лінгвокраїнознавчих можливостей фразеологічних одиниць (ФО) призвели до пошуків нових аспектів дослідження фразеології. Інтереси вчених усе частіше пов'язувалися з прагматичним аспектом використання ФО, зі способами виявлення конотації та встановленням внутрішньої форми ФО, які тісно пов'язані з образною основою й культурною семантикою, з увагою до „мовної картини світу”, а як наслідок – і до ідеографічного опису (В.Калашник, Ю.Прадід), а також етнокультурної атрибуції ФО, до способу організації знань, що складають зміст когнітивної семантики, аналіз якої здійснюється з використанням теорії прототипів, еталонів, концептів, стереотипів тощо.

Принцип антропометричності фразеологічного фонду мови й антропоморфізм аналогізації предметного світу в свідомості людини зумовлюють особливу значущість у номінаційних процесах знаків частин людського тіла – соматизмів [2, 83]. Людське тіло вважається однією з базових концептосфер свідомості, позначення частин якого використовується як засіб найменування інших концептосфер. Т.Булигіна й О.Шмельов зазначають, що мова вбачає унікальність людини не стільки в її інтелектуальних або душевних якостях, скільки в особливостях її будови та у функціях частин тіла, які нерозривно пов'язані з цими якостями [3, 523 – 524].

Мета статті – продемонструвати найпоширеніші приклади концептуалізації соматичного коду культури в східноукраїнських фразеологізмах.

ФО з компонентом-соматизмом стали актуальним об'єктом ряду досліджень (С.Бомба, Н.Власова, Ю.Долгополов, В.Мокієнко, Й.Прус та ін.). Метою робіт учених було вивчення специфіки фразеологічного значення, типологічних властивостей компонентів ФО, ролі семантики компонентів у структурі фразеологічного значення, ономазіологічних властивостей фразеологізмів, етимології, здатності функціонування ФО тощо.

М.Пазяк вважає, що „за тематичною групою, де опорні слова – частини людського тіла – закріплені здебільшого переносні значення – метафоричні та метонімічні. Ця група дуже розгалужена і відзначається багатоваріантністю” [4, 122]. Соматизм здебільшого є граматично головним елементом фразеологізму, який розповсюджує на останній своє категоріальне значення.

У статті характеризуються ФО сходу України, що мають у своєму складі компонент-соматизм і відзначаються великою частотністю вживання. За визначенням В.Ужченка, „східнословобожанські та східностепові говірки – це окремий питомий складник всеукраїнського континууму з бурхливими фразеотворчими процесами, наступом субстандарту, різними міжмовними контамінаційними поєднаннями, спричиненими тиском русифікованого мовлення великих індустріальних центрів” [1, 7]. Це зумовлює своєрідність зазначених ФО.

В українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями соматизму *голова* є предикати фізіологічної та розумової дії, пам'яті, психоемоційних станів і поведінки людини, що визначають метонімічне перенесення цих функцій з цілого (людини) на знак частини [2, 85]. У східноукраїнських фразеологізмах із соматизмом *голова* широко представлене значення „нерозумний, пришелепуватий, розумово неповноцінний”, наприклад: *в голові валети [гуляють] у кого, жарг.* [УВДС, 66]; *в голові дірка в кого* [УВДС, 66]; *в голові жужалка в кого* [УВДС, 66]; *в голові маргарин у кого* [УВДС, 66]; *в голові міні-бікіні в кого, жарг., ірон.* [УВДС, 66]; *в голові снаряд: спати на боці заважає, стирчить у кого* [УВДС, 66]; *в голові солома в кого* [УВДС, 66]; *в голові солома з половою б'ється в кого* [УВДС, 67]; *в голові февераль в кого* (можлива подвійна образна основа виразу: 1) лютий (февраль) – неповний місяць, що зближується з виразами, які утворюються за продуктивною моделлю „не вистачати чого-небудь у голові”; 2) зближення з вітром, завією, які характерні для лютого (феврала), – асоціація розумової неповноцінності й вітру загальновідома) [УВДС, 67]; *голова одні опилки в кого* [УВДС, 67]; *дев'яносто дев'ять у голові в кого, зневажл.* (за відомою моделлю недостаті в голові кого-, чого-небудь (про дурнуватою) [УВДС, 67]; *не дружити з головою, жарт.* [УВДС, 68]; *поранений у голову, жарт.* [УВДС, 68]; *у голові сквозняк у кого, зневажл.* [УВДС, 68]; *у голові сто пудів диму в кого* [УВДС, 68]. Як бачимо, ці ФО демонструють сприймання народом нерозумної, дурнуватої людини шляхом метонімізації функцій соматизму *голова* та подальшої метафоризації цього компонента через уподібнення до порожнього або заповненого чимось непотрібним, невластивим і неможливим умістилища. Порівняйте: *голова половою (соломою, клоччям і т. ін.) набита* – „хто-небудь нерозумний, нерозторопний” [ФСУМ, 182]; *дубова голова (капустяна, порожня, куряча, ялова, слабка)* – „некмітлива, нетямуща людина” [ФСУМ, 183]; *без царя в голові; жуки в голові* – „хто-небудь дурний, розумово обмежений, ненормальний” [ФСУМ, 381] та ін.

Загальновідомо, що соматизм *голова* – це символ розуму, волі, володарювання. Показовим є той факт, що Словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу В. і Д. Ужченків не фіксує жодної ФО, у якій би компонент *голова* передавався семантикою „розумний”. Дослідниками зафіксовано фразеологізм *бита голова* на позначення „бувалої, з досвідом людини” [УВДС, 66].

Найпоширенішими у фразеологічному фонді говірок сходу України серед партонімів голови є органи сприйняття *око*, *вухо* та *ніс*.

ФО з компонентом *око* позначають, крім здатності зорового сприйняття, різноманітні характеристики людського стану, наприклад: *одним оком в домовину дивитися* – „бути близьким до смерті” [УВДС, 174]; *очима бавитися* – „бути сліпим” [УВДС, 174]; *очі дрібненькі* в кого – „хто-небудь хоче спати” [УВДС, 174]; *очі на кілочку* в кого – „хто-небудь ось-ось заплаче” [УВДС, 175]; *очі на орбіті* в кого – „хто-небудь дуже здивований” [УВДС, 175]; *очі по п'ять (сім) копійок* у кого – „хто-небудь дуже здивований” [УВДС, 175]; *очі та кістки* – „дуже худий” [УВДС, 175]; *склеїти очі* – „умерти” [УВДС, 175]; *в очах вогні встають* у кого – „хто-небудь злий, лихий” [УВДС, 173]; *закопчені (копчені) очі* в кого – „хто-небудь безсовісний” [УВДС, 174]; *одне око на схід, а друге на захід* у кого – „хто-небудь косоокий” [УВДС, 174]; *очі в кучу і вперед* [УВДС, 174], *очі косинусом* у кого, *жарт.* [УВДС, 175], *очі на півдесятого (на півдев'ятого)* в кого [УВДС, 175], *очі як у солов'я* в кого [УВДС, 175] – „хто-небудь п'яний, напідпитку”.

Фразеологізмами з компонентом *око* та метафоричними предикатами передається значення викривлення дійсності, наприклад: *запудрити очі* кому – „обманути кого” [УВДС, 174]; *запхати очі* – „обманути” [УВДС, 174]; *очі в купу збирати* – „прикидатися нерозуміючим, удавати, що не знає чого-небудь” [УВДС, 174]; *очі заливати* – „обманювати, брехати, збивати розмовою на інше” [УВДС, 174]; *лудити очі* – „говорити неправду, обманювати” [УВДС, 174]. Порівняйте: *замилювати; замулювати; замазувати; лудити очі* – „дурити, обманювати кого-небудь, приховувати правду від когось” [ФСУМ, 449].

У східноукраїнських фразеологізмах із партонімом *вухо* одним з найуживаніших є значення „говорити неправду, обдурювати”: *вливати у вуха* – „брехати, наговорювати, обманювати” [УВДС, 58]; *знаходити пусті (вільні) вуха* – „обманювати, вигадувати, брехати” [УВДС, 59]; *їздити (проїхати) по вухах; кататися по вухах* – „обдурювати” [УВДС, 59]; *наїжджати на вуха* кому – „обманювати кого” [УВДС, 60]; *пробігтися по вухах* – „обдурити” [УВДС, 60]; *пройтися по вухах* – „збрехати” [УВДС, 60]; *терти по вухах* – „брехати” [УВДС, 60]; *топтатися (їздити) по вухах* чийх, у кого – „брехати” [УВДС, 60].

На сході України широко побутують ФО, які мають у своєму складі партонім *вухо* зі значенням характеристики певної риси чи здатності людини, наприклад: [дурний] *аж вуха холодні* – „дуже, надто, безнадійно” (*Ти такий дурний, аж вуха холодні* – Сватове) [УВДС, 58]; *вуха жужалкою треба чистити* кому – „хто-небудь недочуває” [УВДС, 59]; *вуха щербонкою нада мити* кому – „хто-небудь недочуває” [УВДС, 59]; *заячі вуха* в кого – „хто-небудь чуткий” [УВДС, 59]; *самі (одні) вуха стирчать* у кого – „хто-небудь дуже худий” [УВДС, 60]; *хоч у вуха стріляй* кому – „хто-небудь дуже спокійний” [УВДС, 60] тощо.

Багато фразеологізмів із партонімом *вухо* зафіксовано в східноукраїнських говірках із семантикою слухового сприйняття, наприклад: *в одне вухо віє, а в друге вивіває* – „неуважно слухає” [УВДС, 58]; *вуха в трубочку згортаються (скручуються)* в кого – „кому-небудь неприємно слухати непристойне” [УВДС, 58]; *вуха маслом мазати (змазати)* – „не вірити, не слухати брехні” [УВДС, 59]; *вуха накрохмалити* – „уважно прислухатися” [УВДС, 59]; *пропускати через вуха* – „не реагувати на те, що говорять” [УВДС, 60] та інші.

Фразеологізми з партонімом *ніс* у говірках сходу України мають різну емоційно-оцінну семантику. Піднятий вгору *ніс* є стереотипом пихи, погорди, чванливості, що яскраво відбито у наступних ФО: *задер носа [і кочергою не достанеш]* – „зазнався” [УВДС, 168]; *носом зірки збивати* – „задаватися, гордитися” [УВДС, 168]; *носом зірки рахувати (щитати)* – „задаватися, гордитися” [УВДС, 168]; *упертися носом у небо* – „задаватися, хвастати, задирати носа” [УВДС, 168]. Невеликий розмір пташиного дзьобу став підставою його уподібнення до людських засобів виміру кількості або розміру: *з голуб'ячий ніс* – „мало, малий” [УВДС, 168]; *з гулькин ніс* – „мало, малий” [УВДС, 168]; *заробити на куркин ніс* – „дуже мало заробити” [УВДС, 168]; *як гороб'ячий ніс* – „малий, низький на зріст” [УВДС, 168]. ФО з компонентом *ніс* своєю семантикою можуть характеризувати різноманітні людські дії, стани або вчинки: *держати ніс на вітрі* – „діяти безпринципно, змінюючи свої переконання й поведінку стосовно обставин” [УВДС, 167]; *кидати носом* – „задаватися” [УВДС, 168]; *на свій ніс робити* – „чинити по-своєму” [УВДС, 168]; *носа перед собою не бачити* – „зазнаватися” [УВДС, 168]; *носом вітер ганяти* – „сопіти, сердитися, дутися” [УВДС, 168]; *писати (читати) носом* – „низько нахилилися над зошитом чи книжкою; мати поганий зір” [УВДС, 168]; *у носі не по циркулю* – „про молодого, що повчає старших” [УВДС, 168].

Серед східноукраїнських фразеологізмів великою частотністю вживання відзначаються ФО, що мають у своєму складі партонім *нога*. Фразеологізми з компонентом *нога* переносять функціональні властивості партоніму на семантику руху: [побігти, понестися] *без задніх ніг* – „стрімголов” [УВДС, 169]; *знести ноги* – „утекти” [УВДС, 169]; *ноги колесом [робити]* – „швидко бігти” [УВДС, 170]; *ноги на вуха повісити* – „дуже швидко бігти, тікати” [УВДС, 170]; *робити ноги, жарг.* – „швидко бігти, тікати, ховатися, іти” [УВДС, 171]; *[руки в ноги], ноги в руки* – „дуже швидко йти, тікати” [УВДС, 171]; *чухати ногу об ногу* – „дуже швидко йти” [УВДС, 171]. ФО з партонімом *нога* широко вживаються для характеристики зовнішнього вигляду людини, її стану, дій тощо, наприклад: *між ногами велосипед проїде* в кого – „у кого-небудь криві ноги” [УВДС, 169]; *ноги витягнути* – „дуже втомитися” [УВДС, 169]; *ноги дорогу знають, жарг.* – „про п'яного” [УВДС, 169]; *ноги з вушей ростуть* у кого – „про струнку, довгоногу дівчину” [УВДС, 170]; *ноги не вломити* – „не поспішати” [УВДС, 170]; *ноги пообрубувати*

кому – „утихомирити кого” [УВДС, 170]; *ноги приробити (приставити, пристроїти, пришити)* чому, *жарг.* – „украсти що-небудь” [УВДС, 170]; *як циганська нога* – „дуже брудний (про людину)” [УВДС, 171] тощо.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз українських фразеологізмів, а особливо українських ареальних ФО, із соматичним компонентом дає змогу створити модель наївної анатомічної будови людини, відображену в українській етносвідомості, та виявити семіотичні закономірності фразеосистеми мови, яка використовує знаки цієї моделі для найменування людських властивостей, дій, станів, поведінки тощо [2, 123].

ФО з соматичними компонентами у структурі відтворюють своєю внутрішньою формою мовну символіку української свідомості, національну своєрідність українського характеру, культури та побуту народу й передають ці знання наступним поколінням.

Джерела та їх скорочення

УВДС – Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 2002; **ФСУМ** - Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / За ред. Л.С.Паламарчука. – К., 1993. – Кн. 1 – 2.

Література

1. **Ужченко В.Д.** Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ, 2003. 2. **Селіванова О.** Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси, 2004. 3. **Бульгіна Т.В., Шмелев А.Д.** Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М., 1997. 4. **Пазяк М.М.** Українські прислів'я та приказки. – К., 1984.

In the article an author examines the most often used and most numerous examples of conceptualization of somatic code of culture in phraseological units of eastern Ukraine.

УДК 811.161.2'373.7

О.М.Коломієць

ОСОБЛИВІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ЯК НОМІНАТИВНИХ ЗНАКІВ

Фразеологізми, незважаючи на дискретність граматичної форми, мають цілісне значення, виражають поняття, тобто виконують номінативну функцію. Під номінацією розуміємо “закріплення за мовним знаком поняття – сигніфіката, що відображає певні ознаки денотата – властивості, якості і відношення – предметів і процесів матеріальної і духовної сфери, завдяки чому мовні одиниці утворюють змістовні

елементи вербальної комунікації” [1, 101]. Таким чином, комунікативне ядро фразеологічної одиниці (ФО) визначається двоякою віднесеністю: предметною (денотативною) і поняттєвою (сигніфікативною).

Особливістю ФО як номінативних знаків є те, що вони здебільшого називають поняття, вже названі у мові певним знаком. Таким знаком найчастіше виступає слово як первинна назва. Якщо зобразити значення знаків вторинного утворення у вигляді набору семантичних компонентів, то й у слові, і у фразеологізмі будуть обов'язкові присутні денотативний, сигніфікативний і конотативний компоненти. Наявність конотації – необхідна складова частина значення будь-якого мовного знака вторинного утворення [2, 7].

Однією з причин появи в мові ФО як вторинних, непрямих, опосередкованих найменувань предметів, явищ, дій, станів, ознак і т. ін. оточуючої дійсності, уже позначених первинними назвами, є поглиблення відомостей про денотати. Нові відтінки поняття позначаються новими мовними знаками, серед яких помітне місце посідають фразеологічні синоніми (ФС). “Оскільки референт як багатогранна екстралінгвістична реальність не може репрезентуватися одним якимось лексико-семантичним чи фразеосемантичним варіантом, то у мовленні виникає необхідність одночасного вживання декількох подібних і разом з тим різних одиниць, окремі індивідуальні смисли яких з різних сторін були б “спрямовані” на позначуваний предмет /явище/, розкриваючи в ньому все нові і нові якості, роблячи його “випуклим”, ніби стереоскопічно сприйманим” [3, 36]. Так виникають у мові близькозначні найменування одного і того ж предмета, явища, дії, ознаки чи стану.

Синонімічні відношення є найпоширенішими в системі парадигматичних відношень ФО сучасної української літературної мови. Так, у СФС [4] дібрано 300 рядів ФС, які об'єднують 2000 ФО, що зустрічаються в текстах художніх, публіцистичних творів українських радянських письменників, а також творів класиків української літератури дожовтневого періоду.

ФС – це фразеологізми, які виражають те саме поняття, відтіняючи різні сторони його, спільні (близькі чи тотожні) за своїм основним значенням, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, але відрізняються образною структурою, значенневими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або приналежністю до того чи іншого функціонального стилю.

Близькі або тотожні за значенням фразеологізми утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів, наприклад: **ВІДСТАВАТИ** – (бути позаду всіх) **бути / іти, опинитися, плестися, плентатися** і т. ін. (**в (у) хвості; пасти задніх (задні). ВИКРИВАТИ** – (показувати справжню суть когось) **зривати маску /машкару** з кого; (виявляти приховані наміри) **розкривати карти** чії; (викривати когось у підступних, нечесних діях) **виводити на чисту**

(свіжу) воду. **БЮРОКРАТ** – (службова особа, яка виконує свої обов’язки формально, на шкоду справі; *зневажл.*) **чорнильна душа**, *розм., ірон.*; **параграф безсловесний**, *розм.*; **канцелярський пацюк**, *заст.*; (чиновник) **кропив’яне сім’я**, *заст.*; **приказний крючок**, *заст.* **ДОРОГИЙ** – (який коштує великі гроші: *в ролі прис.*) **на вагу золота** що; **в (на) ціні** що; **не по кишені** кому; **[і] ціни немає (нема)** кому, чому; **[і] ціни не можна зложити / скласти, не зложиш, не складеш** кому, чому. **ПШКИ** – **на [своїх] власних**, *ірон.*; **на парі [власних]**, *ірон.*; **на власній парі**, *жарт., ірон.*; **своєю (власною) парою**, *жарт.*; **на батьківських**, *жарт.*; **одинадцятим номером**, *жарт.*

В один синонімічний ряд фразеологізми поєднує спільний сигніфікативний аспект їх значень – однаковий зміст поняття. Під змістом поняття розуміємо “відображену в нашій свідомості сукупність властивостей, ознак і відношень предметів, ядром якої є відмітні суттєві властивості, ознаки і відношення” [5, 537]. Ця загальна частина номінативного ядра фразеологічного значення, як правило, у мові вже позначена первинною назвою /словом чи словосполученням/. Навколо цієї первинної назви як знаку загального змісту поняття і формується синонімічний ряд ФО як знаків вторинного утворення, необхідною складовою частиною семантики яких є ще й наявність додаткової денотації і конотації. Ось чому домінантою синонімічного ряду ФО виступає стилістично нейтральне слово чи словосполучення, яке виражає найзагальніше значення і виступає як головне, стрижневе (у словнику синонімів воно звичайно виступає як реєстрове). Оскільки фразеологізми, пройшовши складний і тривалий шлях становлення від вільних словосполучень до стійких образно-метафоричних зворотів, виділилися в самостійні мовні одиниці з таким цілісним значенням, яке ускладнене додатковими семантичними, стилістичними і емоційно-експресивними відтінками, серед групи близьких чи тотожних за значенням ФО, як правило, важко виділити, такий зворот, який би в найзагальніших рисах виражав поняття, спільне для всіх членів синонімічного ряду, і виступав би опорним, заголовним виразом ряду – його домінантою. У ролі домінанти синонімічного ряду ФО найчастіше використовується слово, зрідка – вільне словосполучення і лише в окремих випадках – фразеологізм. Так, наприклад, у проаналізованих нами 316 рядах ФС української мови у ролі домінанти використано: слово – 283 рази, вільне словосполучення – 25 і фразеологізм – 8. Причому у ролі опорних використано такі фразеологізми, значення яких мотивуються значенням слів-компонентів. Такі вирази, як правило, перебувають на периферії фразеологічного складу мови, наприклад: *довести до смерті; бити тривогу; наробити крику; заподіяти собі смерть; заподіяти смерть комусь; при смерті бути; завдавати душевного болю; не звертати уваги*. Ці фразеологізми в загальних рисах виражають поняття, мають багатий понятійний зміст, у якому

сигніфікативний аспект значення переважає над денотативним. Тому ці вирази можуть виступати домінантою синонімічного ряду і спроможні замінити в контексті кожний ФС відповідного синонімічного ряду. Наприклад: **ДОВЕСТИ ДО СМЕРТІ – віку вкоротити (збавити) кому; звести (згубити) з (зі) світу кого; звести (загнати) в могилу (в домовину, в землю, на той світ, діал. в гріб) кого.**

“Та недовго навтішалась Конвалія біла, – і їй рука чоловіча **віку вкоротила**” (...і її рука чоловіча **довела до смерті**) (Леся Українка); “– Чи ти здуріла сьогодні, чи наважилася мене з **світу звести?**” (...чи наважилася мене **довести до смерті**) (І.Нечуй-Левицький); “ – Ти що, навмисно задумав **звести** її батька **в могилу?**” (...задумав **довести** її батька **до смерті**) (О.Довженко); Він [Сава] же був у нього [Івоніки] всім, цілою надією, і він **загнав його в землю**” (...він **довів його до смерті**) (О.Кобилянська).

Опорні слова мають значення прями, номінативні, “безпосередньо спрямовані на “предмети”, явища, дії і якості дійсності (включаючи сюди і внутрішнє життя людини) і відображаючи їх суспільне розуміння” [6, 12]. Фразеологізми-синоніми виражають своє номінативне “значення не безпосередньо, а через те семантично основне чи опорне слово, яке є базою відповідного синонімічного ряду” [6, 13].

Реєстрова домінанта може замінити будь-який член ряду ФС, хоч зворотна заміна не завжди можлива. Це пояснюється наявністю у фразеологізмів, крім загального значення, ще й додаткових семантичних, емоційно-експресивних і стильових відтінків значення. Таким чином, “синонімічні ряди звичайно утворюють систему відтінків того самого поняття” [7, 122]. Наприклад: **ПРАЦЮВАТИ** – (багато й старанно) **докладати зусиль, (сил, рук, праці); не покладати рук; гріти чуба (лоба – якщо мова йде про одну особу; лоби, чуби – про багатьох) і (довго) мозолити руки; набивати мозолі;** (дуже важко, виснажливо, до знемоги) **обливатися (умиватися) [кривавим] потом; гнути спину (горб, горба, хребет, хребта); ламати спину; рвати жили (руки, силу) [на роботі (на праці)];** (виконувати важку, неприємну, одноманітну роботу) **тягти / терти лямку (ярмо).**

В один синонімічний ряд об’єднуються тільки тотожні або близькі за значенням фразеологізми, співвідносні семантично й функціонально з однією і тією ж частиною мови, наприклад, фразеологізми *бути (побувати) в бувальцях; узнати (пізнати, скуштувати) почому (почім) ківш лиха; пройти (крізь) огонь і воду [і мідні труби]; пройти і мідні труби і чортві зуби; бути на возі і під возом; бути на коні [бути] і під конем; пройти Крим і Рим [і мідні труби]; пройти (перейти) крізь сито й решето; знати, де раки зимують;* мають процесуальне значення “багато всього зазнати”, співвідносяться з дієсловами й утворюють один синонімічний ряд. Фразеологізми *стріляна птиця; стріляний (обстріляний) птах / горобець; стріляний (обстріляний) вовк; бита голова; битий жак* мають значення предметності, співвідносяться з

іменниками, а тому й утворюють самостійний синонімічний ряд із значенням “бувала людина”.

У сучасній українській літературній мові вживаються ФО, співвідносні майже з усіма частинами мови. Однак кількісний розподіл їх за частинами мови різний. Найбільше фразеологізмів, співвідносних з дієсловами і прислівниками, менше – співвідносних з іменниками і прикметниками, і зовсім мало фразеологізмів, які співвідносяться з числівниками, займенниками. Проаналізовані нами ряди ФС, які виражають поняття, а не судження, і співвідносяться семантично і функціонально-граматично з словами, так розподіляються за лексико-граматичними категоріями, за кількістю рядів і синонімів; вербальні – 192 ряди, 1192 ФС; адвербіальні – 60 рядів, 365 ФС; ад’єктивні – 32 ряди, 204 ФС; субстантивні – 28 рядів, 128 ФС; прономінальні – 4 ряди, 19 ФС.

Фразеологізми розташовуються в межах синонімічного ряду не довільно, а “в порядку від стилістично найнейтральнішого і семантично найпрозорішого до емоційно найбільш насиченого і з найвищим ступенем метафоричності” [8, 10]. Таке розташування ФС допомагає у поєднанні з використанням стислих тлумачень і системи позначок уточнити, конкретизувати загальне значення синонімічного ряду в процесі лексикографування. Наприклад: **ОДРУЖУВАТИ** – (про жінку, дівчину) **відавати (видавати) заміж**; (*перев.* Нещасливо) **зав’язувати вік (життя, світ) кому**; **завити голову рушником кому, чию, заст.**; **закручувати кичкою голову кому, чию, заст., етн., діал.**

Синонімія безпосередньо пов’язана з полісемією. У синонімічні ряди об’єднуються не просто ФО з усіма властивими їм значеннями, а лише окремі спільні значення фразеологізмів. Багатозначними можуть бути і реєстрові домінанти. У таких випадках одне і теж слово виступає як реєстрове у різних синонімічних рядах. Наприклад: **ПІЗНО** 1. (увечері, вночі) **пізньою добою**; (коли лягають спати) **у(в) [пізні] обляги (ляги, лягови), заст., діал.**; **у / в [пізні(старечі)] обляги, заст., діал.**; **(опівночі) [як(коли)] перші півні проспівали (заспівали, співають, заспівують)**; **(перед світанком) [як(коли)] другі півні проспівали (заспівали, співають, заспівують); перед світом**;

2. (несвоєчасно, запізно – з *сл. приходить, з’являтися* і т. ін.) **у свинячий голос**; (наприкінці, коли всі розходяться) **на шапкобрання**.

Синонімічний ряд – це мікроосередок синонімічної системи, мікросистема слів і виразів з граничною близькістю значень, які склалися в загальнонародній мові в певний період її життя і об’єдналися навколо одного якогось поняття, відображаючи реальні зв’язки предметів і явищ дійсності. Разом з тим у сучасній українській літературній мові активно функціонують ФО і сучасного синхронного зрізу, і застарілі, архаїчні стійкі звороти чи фразеологізми, до складу яких входять історизми та архаїзми. Історизми надають ФС особливої виразності, «екзотичності», наприклад: **ДАВНО** – **во время оно; во дні они; в оний час; за царя**

Гороха [, як людей було трохи]; за царя Хмеля [, як було людей жменя]; за царя Панька (Томка) [, як була земля тонка]. Архаїчні займенники підкреслюють урочистість висловлення, а вигадані прізвища та імена царів надають жартівливого відтінку значення відповідним фразеологізмам.

Література

1. Колшанский Г.В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации // Языковая номинация (Общие вопросы). – М., 1977.
2. Чернышева И.И. Фразеологическая система и ее семантические категории (На материале немецкого языка) // Иностр. языки в шк. – 1973. – № 2. – С. 7.
3. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Х., 1987.
4. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів. К., 1988.
5. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Отв. ред. Д.П.Горский. – М., 1975.
6. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопр. языкознания. – 1953. – № 5. – С. 12.
7. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.
8. Бабич Н.Д. Фразеологія української мови: Навч. посіб. – Чернівці, 1971. – Ч. 2.

In the article "Peculiarities of phraseological units as nominative signs" the scientific research is devoted to voluminous material of Ukrainian language in the field of semantics and functional peculiarities. Peculiarities of phraseological synonyms as nominative signs, their arrangement within synonymic series are analyzed.

УДК 811.112.2/81'374

В.І.Мрочко

ПРОЦЕС ЕПТОНІМІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

На сучасному етапі розвитку германістики недостатньо уваги приділяється вивченню проблематики крилатих висловів (КВ). У німецькій мові спостерігається брак робіт із цієї тематики, що зумовлює актуальність такої розвідки. КВ німецької мови аналізували більше 30 років тому такі лінгвісти, як В.Гаврись, Т.Коротких, А.Райхштейн, І.Чернишова, В.Фляйшер, Г.Бургер.

Метою ж пропонованого дослідження є аналіз процесу ептонімізації в німецькій мові, одиницями якого виступають ептоніми як яскравий образний засіб номінації, позамовної реальності або ситуації, які мають великий об'єм інформації різного типу. Ця інформація виокремлює їх із загального масиву лексики й усталених словесних комплексів німецької мови та забезпечує їх номінативну цінність.

Сама назва “крилате слово” вперше зустрічається в давньогрецького поета Гомера в його поемах “Ілліада” та “Одісея”. Але в Гомера ми знаходимо не термін, а виразний поетичний образ: на крилах слова летить думка від мовця до слухача. У значенні ж “цитатна фраза”, “ходяче та влучне слово чи вираз” зворот “крилате слово” вперше було вжито англійським істориком, філософом і літературним критиком Т.Карлейлем (1795 – 1881) у статті про Вальтера Скотта; потім німецьким поетом Ф.Клопштоком (1724 – 1803) в релігійно-епічній поемі “Мессіада” (1751 – 1773).

Перше наукове визначення “крилатого слова” в сучасному розумінні знаходимо в Г.Бюхмана (1822 – 1884) в його збірці “Крилаті слова” [1]. У передмові до першого видання своєї книги Г.Бюхман дає таке визначення: “Крилате слово – це протягом тривалого часу в широких колах країни-Батьківщини вживаний вислів, вираз чи ім’я, історичне джерело чи літературне походження якого відоме (доведене), незалежно від того, з якої мови, історичних чи літературних джерел вони походять” (переклад наш – В.М.). Відповідно до цього визначення збірка “Geflügelte Worte” включає крилаті вислови з творів німецьких, французьких, італійських, грецьких, латинських письменників, а також біблійні та історичні цитати. Готуючи друге видання [2], редактори збагачують збірку цитатами з міфів і народних казок. Таким чином, Г.Бюхман описав не тільки крилаті слова, а й визначив ядро їх інтернаціонального фонду, вплинувши тим самим на розробку проблеми крилатих одиниць мови в країнах західної та східної Європи.

У нашій роботі вживається термін “крилаті вислови”, під яким розуміємо різні структурні типи:

- **слова (прості й складні):** *Goliath* (Голіаф), *Pandorabüchse* (скринька Пандори) [3, 31, 88];
- **словосполучення:** *Das Fass der Danaiden* (бочка Данаїди), *Phönix aus der Asche* (фенікс із попелу) [3, 90, 93];
- **речення:** *Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, der bleibt ein Narr sein Lebelang.* – М. Лютер (досл. Хто не любить вина, жінок та пісень, той все своє життя залишається дурнем. – М. Лютер) [3, 102]; *Arbeit macht das Leben süß.* (досл. Праця робить життя солодким.) [3, 121];
- **надфразові єдності:** *Wer lacht da? Bei Gott, ich glaub’, ich war es selbst!* – Лессінг (досл. Хто там сміється? Господи, я гадаю, що то був я! – Лессінг); *Ich weiss nicht, was soll es bedeuten, dass ich so traurig bin; ein Märchen aus alten Zeiten, das kommt mir nicht aus dem Sinn.* – Г.Гейне (досл. Я не знаю, що це повинно означати, що я такий невеселий; казка зі старовинних часів не виходить в мене з голови – Г.Гейне) [3, 119, 232].

Відмінності у викладенні концептуального змісту термінів „крилаті слова” та „крилаті вирази”, а також наявність лакун у терміносистемі зумовлює необхідність конструювання такої системи позначень, яка б

підтримувала відпрацьовані в лінгвістиці принципи та методи аналізу й сприяла вирішенню проблем, що поставлені в доробках, у яких аналізується дана проблема.

У пропонованому дослідженні ми дотримуємося такої терміносистеми [4, 140 – 141], у якій знайшла своє відображення ієрархічна залежність більш окремих понять та відповідних їм термінів: родовому найменуванню **ептонім** підпорядковуються видові – власне **крилаті слова** та власне **крилаті вирази**. Синонімічним позначенням родового поняття виступає класичний, найбільш розповсюджений у вітчизняній і широко вживаний в іноземній філології термін **крилаті слова**.

У терміносистему входять також деривати слова “ептонім”:

- **ептонімія** “явище збереження авторства в семантичній структурі слова/виразу”;
- **ептонімічний** “той, що є крилатим”;
- **ептонімічність** “властивість слова/виразу виступати крилатим”;
- **ептоніміка** “сукупність ептонімів якої-небудь мови”;
- **ептонімічний** “той, що відноситься до ептонімів”;
- **ептонімізація** “процес перетворення слова або виразу в крилате”;
- **деептонімізація** “процес втрати словом або виразом статусу крилатого”.

Під категорією ептонімів у цій розвідці розуміється:

- цитати-ремінісценції: *Die Waffen nieder* (Скласти зброю) [3, 270, 499];
- прями цитати: *Der Kampf mit dem Drachen*. – F. Schiller (досл. Битва з драконом. – Ф. Шиллер) [3, 186];
- прислів'я: *Besser einmal als nie* (Краще раз ніж ніколи) [5, 75];
- твори усної народної творчості малих форм: *Schlafen wie eine Ratte* (Безпробудно спати) [6, 610];
- афоризми, парадоксальні означення: *Wer zu spät kommt, den bestraft das Leben* (хто запізнюється, того карає життя) [3, 507]; *Das Wissen ist der Tod* (Знання – це смерть) [3, 198];
- лозунги: *Proletarier aller Länder vereinigt euch*. – К. Маркс (Пролетарі всіх країн, єднайтеся. – К. Маркс) [3, 256];
- кліше: *Wir leben nicht, um zu essen* (Ми живемо не для того, щоб їсти) [3, ст. 369];
- штампи: *Buch des Lebens* (Книга життя) [3, 79];
- канцеляризми: *Curriculum vitae* (*Lebenslauf*) (Автобіографія) [7, 322];
- порівняння: *etw. wie der Hund den Regen abschütten* (Як з гусака вода) [6, 384];
- ідіоми: *j-n an der Nase herumführen* (Водити за ніс) [6, 547];
- оціночні слова, а також контексти, що їх включають: *Der Krieg ist der Vater aller Dinge, aller Dinge König* (досл. Війна – це батько всіх речей, всіх речей король) [3, 366].

Різноманітність цих одиниць виправдовується їх співвідношенням із змінною та рухомою характеристикою слова/виразу. Така характеристика підпадає під вплив культурно-національних імперативів, хоча в кінцевому результаті її можна визначити інтуїтивно-суб'єктивно. Зауважимо, що самі категорії не просто розташовані поруч, а й входять до ептонімічного репертуару німецької мови.

Локалізація ептонімів серед слів і фразеологічних одиниць (ФО) означає визнання їх номінативної природи. Різкий супротив дослідників викликає віднесення до номінативного фонду мови КВ із аналітичною семантикою і структурою речення або більш складною будовою, які вбачають у цьому порушення основ вербальної комунікації, де одиниці кожного мовного рівня підготовлена власна та незмінна роль, а тому слово повинне іменувати, а речення – повідомляти.

У дійсності ж мовна система не вписується в задані жорсткі рамки. У реально функціонуючій мовній системі виникають зони контактування підсистем, у яких відбувається взаємодія одиниць різного рівневого статусу, де мають місце абсорбційні процеси, що призводять до появи якісно нового утворення, яке збігається за формою з одним контактуючим феноменом. Цей феномен має ознаку/ознаки другого й виконує невласиві першому функції. Прикладом можуть слугувати КВ, що оформлені так само, як основна комунікативна одиниця. Але вони використовуються в номінативних цілях. Сучасна лінгвістика розглядає одиниці цитатного походження як образний засіб мови.

Ептоніми, які за походженням є фрагментами тексту, беруть участь в оформленні його змісту, репрезентуючи зображувані факти позамовної дійсності. Іменуючи простий або складний денотат, вони тим самим виступають засобом первинної номінації. Вилучені з тексту-джерела фрагменти, що активно використовуються для найменування інших фактів дійсності, виступають в ролі крилатих слів і виразів, є, відповідно, засобом вторинної номінації.

Отже, ептоніми є своєрідними засобами вторинної номінації. Процес формування їх значення відрізняється в кількісному та якісному аспектах від процесу формування значення вторинних найменувань, які не мають асоціативних генетичних зв'язків із текстом-джерелом, оскільки вони створюються на базі лише певних видів метафори, метонімії, розширення та звуження значення [4, 261 – 262].

Параметри номінації визначені для більшості типів номінативних одиниць [8], включаючи ФО. У своїх працях Є.Снітко відводить одне з центральних місць категорії внутрішньої форми при характеристиці різноманітного складу неоднослівних стійких найменувань.

Регулююча роль внутрішньої форми не обмежується її участю в створенні денотативно-сигніфікативного аспекту значення КВ, які з самого початку орієнтуються не лише на те, щоб іменувати, виділивши предмет/явище шляхом фіксації їх диференційних властивостей, але й виразити чуття-відношення того, хто говорить, до позначуваного об'єкта

з метою впливу на співбесідника. Внутрішня форма виконує також функцію носія конотації.

Специфіка епоніму як образної номінативної одиниці визначається перш за все наявністю в ній неповторної внутрішньої форми. Як експонент продуктивно-репродуктивного характеру номінації вона давно привертає до себе увагу дослідників, робота яких у цьому напрямку стимулюється глобальним інтересом до вивчення національної самобутності, причин перетворення мови в живе явище, яке чуттєво сприймається. Внутрішня форма забезпечує образність КВ, знаходячись із нею у відношенні прямої залежності: прозора внутрішня форма взаємопов'язана з яскравою образністю, її стирання призводить до втрати двоплановості.

Залежно від типу тексту-джерела в свідомості комунікантів виникають різні за природою і ступенем абстракції образи-уявлення. Найменший набір ознак має консітуація, що відображає реальну (або ту, яка видається за таку) подію минулого, напр.: *Den Rubikon überschrieten – Caesar* (перейти Рубікон – Цезар) [3, 443].

Внутрішня форма епонімів – неоднослівних утворень, які широко вживаються в трансформованому вигляді чи в різних варіантах, зближується в цьому відношенні з ідіомами та прислів'ями, лексичне варіювання компонентного складу і зміна синтаксичної структури яких зараховується до розряду унікальних властивостей. У цьому випадку вона виконує системно-утворювальну функцію [9, 149].

З огляду на це, внутрішня форма епонімів розуміється як виразник дериваційних відношень поміж цими одиницями, а також генетично зв'язаними з ними текстами, допомагає розкрити їх онтологію. Вона виконує організуючу роль у семантичній структурі, формуючи її денотативно-сигніфікативний і конотативний макрокомпоненти (або вказуючи на можливий діапазон позначування). Внутрішня форма наділяє образністю редукований аналог вихідної ситуації, відображеної в тексті-джерелі та створює перепони процесам розпаду епонімів у випадку формально-семантичних перетворень, зберігаючи їх лінгвістичну природу в текстах певної стилістичної направленості.

Отже, епоніми-КВ, які являють собою відтворені одиниці лексики та фразеології національної мови з імпрентованих масово-комунікативних текстів, характеризуються експресивністю (образністю) і (у випадку роздільнооформленості) лаконічністю.

У феноменологічному плані епонім є іпостасною формою взаємодії двох контекстів – первинного і вторинного: являючи собою за походженням цитату з одного контексту, він, у процесі функціонування стабілізує свої семантико-структурні параметри, включається в утворений іншим індивідом КВ як готова одиниця великого експресивного заряду.

Нагальною нам здається також проблема взаємовідносин епонімів з лексикографією, яка має не тільки теоретичне, а й велике практичне

значення. Це пояснюється в значній мірі тим, що проблема крилатих висловів залишається недослідженою ділянкою фразеології і без подальшої розробки теоретичних питань аналізованих одиниць важко очікувати, що якість словників буде відповідати сучасному рівню лексикографічної теорії та практики. Тому перспективою даного напрямку ми бачимо дослідження інвентаризації КВ тлумачними словниками німецької мови.

Література

1. **Büchmann G.** Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz der deutschen Volkes. – Berlin, 1864. 2. **Büchmann G.** Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz der deutschen Volkes. – Berlin, 1866. 3. **Büchmann G.** Der neue Büchmann. Geflügelte Worte. – München, 2002. 4. **Дядечко Л.П.** Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность. – К., 2002. 5. **Beyer H.** Sprichwörterlexikon: Sprichwörter und sprichwörtliche Ausdrücke aus deutschen Sammlungen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart / Horst und Annelies Beyer. – 2., unveränderte Auflage – Leipzig, 1985. 6. **Немецко-русский** фразеологический словарь. Сост. Л.Бинович. – М., 1956. 7. **Wahrig G.** Deutsches Wörterbuch: mit einem „Lexikon der deutschen Sprachlehre“ herausgegeben in Zusammenarbeit mit zahlreichen Wissenschaftlern und anderen Fachleuten. Jubiläumsausgabe. – Gütersloh / München, 2000. 8. **Снитко Е.С.** Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов, 1990. 9. **Астахова Э.И.** Внутренняя форма идиом и её функции // Фразеология в машинном фонде русского языка / Отв. ред. В.Н.Телия. – М., 1990.

The subject of this article is the consideration of the problem of eponymisation of the winged words in German language. We have realized the complete analysis of the category of eponym and interaction of two its main components – primary and secondary. In this work is accepted the nominativ nature of pithy expressions and the presence of the peculiar inside form in the learned units.

УДК 811.112.2 - 112'373.7

В.І.Школярєнко

АКТИВНІСТЬ ФРАЗЕОТВОРЧОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

У нашому дослідженні здійснюється спроба діахронічного аналізу фразеологічного складу німецької мови в межах останніх двох століть, тобто в період існування сучасної німецької літературної мови. У роботі виділяються три синхронних зрізи, які підлягають діахронічному аналізу: 1) кінець XVIII – початок XIX ст., 2) середина – кінець XIX ст., 3) кінець XX ст. Виділення саме цих часових зрізів пояснюється такими

причинами: 1) становлення та розвиток німецької фразеології в XIX столітті є цікавим з точки зору завершеності на той час формування німецької національної літературної мови; значні зміни в суспільному та економічному розвитку Німеччини протягом XIX – XX століть активізували появу нових фразеологічних одиниць; 2) особливого значення набуває вивчення розвитку фразеології сучасної німецької мови відповідно до періодизації її історії з 1650 року до теперішнього часу.

Матеріалом дослідження є ФО, вибрані з тлумачних словників XIX століття та з лексикографічних джерел кінця XX століття. Для верифікації мовних фактів ми використовуємо тлумачні словники німецької мови: словник Й. Кампе [1], словник К. Вандера [2], словники серії „Duden” за редакцією Г. Дроздовського [3; 4].

Слідом за А. Райхштейном ми розрізняємо високочастотні, середньочастотні та низькочастотні фразеологічні компоненти (ФК), межа між якими приймається умовно: низькочастотні компоненти наявні в 1 – 5 ФО, середньочастотні в 6 – 20 ФО, високочастотні в більш ніж 20 ФО [5, 92].

Подвійний антропоцентризм фразеології виявляється у використанні в якості частотних компонентів ФО слів, які позначають частини тіла людини, а також навколишнє середовище. Серед 23 частотних та середньочастотних лексем у складі ФО початку 19 століття нараховується 13 лексичних соматизмів. За даними словника серії Duden, серед 73 середньочастотних і високочастотних ФК нараховується 21 лексичний соматизм. Причини такої високої продуктивності лексем-соматизмів у якості компонентів ФО ми бачимо в прозорості образів, експресивності та надійній декодованості створених на їхній основі ФО. Кількість високочастотних та середньочастотних ФК збільшилася втричі, що свідчить про регулярність процесів фразеотворення. Це свідчить про збільшення в процесі розвитку ступеня регулярності фразеологічного складу сучасної німецької мови, оскільки “висока доля фразеологізмів, ядро значення яких сконцентроване в опорних – фразеологічно зв’язаних конститuentах, свідчить про підвищення регулярності фразеологічної системи, тому що фразеологічний зв’язок значення є фактором підвищення серійності фразеотворення” [6, 47].

У процесі розвитку фразеологічного складу значно розширилась тематична віднесеність середньочастотних компонентів. Серед них домінують конкретні імена, що позначають частини тіла людини та екологічне середовище, елементи побуту, продукти духовної і матеріальної діяльності [5; 7]. Таким чином, фразеологічна номінація базується на міцному фундаменті активних у фразеотворчому відношенні компонентів.

Існує пряма залежність між фразеотворчою активністю ФК та їхньою частотністю в мові: найбільш частотні лексеми належать до основного словникового складу і виявляють найвищу фразеотворчу активність. Такі ФК в основному стилістично нейтральні. До їхнього

складу не входять територіально та соціально-марковані компоненти. Безпосередній зв'язок між семантичною структурою слова та його фразеотворчою потенцією уже згадувався в лінгвістичній літературі. Серед названих середньо- та високочастотних ФК переважають іменники, які позначають життєво важливі предмети та поняття. Чим конкретніше уявлення, яке відображається прямим значенням одиниці, тим більш наочним і яскравим буде образ. Образно-експресивні потенції іменників значно вищі за дієслівні. Це компенсується більш інтенсивним розвитком німецьких дієслівних фразеологізмів [8; 5].

До високо- та середньочастотних ФК не входять унікальні компоненти, а також лексеми з обмеженою сполучуваністю. Кількість ФО з такими компонентами незначна у фразеологічному складі трьох синхронних зрізів. На сучасному етапі розвитку фразеології до середньочастотних ФК ввійшли абстрактні імена, слова, що позначають уявні поняття: *die Welt, der Hintergrund, der Gott, die Hölle, der Teufel*.

Фразеотворчі потенції ФК відрізняються на різних часових зрізах. Фразеологічна активність окремих компонентів зростає поступово, наприклад: *Campe – Duden: das Brot 4 – 8; das Fell 3 – 9; die Haut 15 – 18; der Hase 2 – 7*. Фразеотворча активність значної кількості ФК різко підвищилася: *das Auge 33 – 55; der Finger 9 – 33; das Blut 5 – 20; der Boden 4 – 20; der Fisch 1 – 9; das Ei 2 – 15; die Hose 3 – 17; der Himmel 4 – 16*. Підвищення фразеотворчої активності значної кількості ФК підтверджує тенденцію до збільшення регулярності фразеологічної субсистеми, тому що вища фразеотворча активність конститuentів знижує лексичну різноманітність, що говорить про регулярність фразеологічної системи [6, 47].

Будь-який об'єкт дійсності є практично невичерпним за своїм змістом. Так, наприклад, характеризуються регулярністю змінні словесні комплекси з компонентом *Hut*. В основі ФО з ФК *Hut*, зареєстрованих в словнику Кампе, – метафоричне переосмислення. Актуалізуються такі фразеосеми: *der Hut* – символ єднання: *viele Köpfe unter einen Hut bringen wollen (sie einig, eines Sinnes machen wollen)*; *der Hut* – символ панування, пріоритету: *die Frau hat den Hut (d.h. die Herrschaft)*; *der Hut* як синонім слова *der Kopf*: *es fehlt ihm unter dem Hute, oder es ist unter dem Hute nicht richtig (sein Verstand ist zerrüttet, er ist verrückt), er muss einen Vogel unter dem Hut haben (sagt man von einem, welcher unhöflicher Weise in eines andern Gegenwart den Hut aufbehält, oder ihn nicht mit Abnehmung des Hutes grüßt)*. У наш час у ФО з даним фразеологічним компонентом актуалізуються: фразеосема *der Hut* – символ єдності: *unter einen Hut bringen, unter einen Hut kommen*; метафоричне значення *Kopf* актуалізується у фразеологічних неологізмах: *eins auf den Hut kriegen, bekommen; jmdm. eins auf den Hut geben*. Фразеосема *der Hut* – символ панування деактуалізувалась, внаслідок чого ФО *den Hut haben* перейшла до розряду архаїзмів. Розширення асоціативних зв'язків цього ФК перейшло на бік метонімічного переосмислення, про що свідчать

неологізми: *seinen Hut nehmen (müssen); vor jmdm., etw. den Hut (ab)ziehen/(ab)nehmen; da geht einem der Hut hoch*. Фразеологічна активність ФК у процесі розвитку сприяє актуалізації різноманітних семантичних ознак, що входять до семантичної структури денотативного значення лексеми, що, в свою чергу, зумовлює високий ступінь абстракції від предметно-логічного значення.

Як свідчить матеріал, номенклатурний склад високо- та середньочастотних компонентів відносно стабільний. Межа між „центром“ та „периферією“ історично рухома. Так, у словнику Кампе не зареєстровані ФО з ФК *das Hemd, der Atem*. В Duden кодифікуються 10 ФО з ФК *das Hemd* та 8 ФО з ФК *der Atem*. Ці ФК в наш час входять до розряду середньочастотних.

Поряд із збільшенням фразеологічної активності значної частини компонентів ФО спостерігається і протилежний процес – зниження фразеологічної активності окремих компонентів ФО. Наприклад: *Campe – Duden: die Ader 4 - 1; das Bad 4 - 1; die Bank 8 - 2; die Feder 9 - 3; das Handwerk 8 - 3; die Tafel 5 - 1; das Maul 35 - 26*.

Таким чином, розряд активної у фразеотворчому відношенні лексики за досліджуваній період значно розширився, змінюється і семний склад ФК, який актуалізується у фразеологічній семантиці. Кількість високо- та середньочастотних фразеологічних компонентів зросла більш ніж в три рази, що свідчить про регулярність процесів фразотворення. До високочастотних компонентів відносяться переважно соматизми. Тематична належність середньочастотних компонентів ФО розширилась. Спостерігається зростання фразеологічної активності значної кількості фразеологічних компонентів. Номенклатурний склад високо- та середньочастотних компонентів є відносно стабільним. Динамічні процеси в розвитку фразеології створюють нові зв'язки між елементами його центру та периферії.

Література

1. **Campe H.-J.** Wörterbuch der deutschen Sprache. – Braunschweig Schulbuchhandlung, 1807 – 1811. – Bd. 1. – Bd. 6.
2. **Wander K.-J.** Deutsches Sprichwörterlexikon. – Leipzig, 1867 – 1876. – Bd. I. – Bd. 6.
3. **Duden.** Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden / Hrsg. und bearb. vom wissenschaftl. Rat u. d. Mitarb. der Dudenred. unter Leitung von G. Drosdowski. – Mannheim, Wien, Zürich, 1976 – 1981.
4. **Duden.** Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Bearbeitet von Günther Drosdowski und Werner Scholze-Stubenrecht. Duden Bd. 11. – Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1992.
5. **Райхштейн А.Д.** Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – М., 1980.
6. **Добровольский Д.О.** Функционирование и развитие устойчивых словесных комплексов, имеющих в своем составе компоненты-имена родства, в языке новоанглийского периода (XIX – XX вв.): Дис. канд. филол. наук. – М., 1984.
7. **Ройзензон Л.И.** О понятии

“фольклорная фразеология” // Проблемы устойчивости и вариативности ФЕ. – Тула, 1968. – С. 78 – 81. 8. Денисова О.И. Регулярность фразообразовательных процессов в современном немецком языке: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983.

The dynamic of German language phraseological components are contemplated in the article. Special interest represent changes in structure of active phraseological components in the development of phraseological units of modern German language.

УДК 811.161.2'373.2-112

І.В.Черевко

ФРАЗЕОЛОГІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ НАРОДЖЕННЯ ТА СМЕРТІ ЯК ПРОТИЛЕЖНИХ ПОНЯТЬ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ЛЮДИНИ

Наявність семантичних рядів „народжуватися / народитися” та „помирати / померти” фразеосемантичної групи „фізичний стан” у пам’ятках української мови XVI – XVII ст. зумовлена тим, що в кожній людині закладено проходження двох фізичних станів: початкового – народження та кінцевого – смерть¹. Досліджувані фразеологізми з протилежними значеннями мають прозору мотивацію і творяться здебільшого за структурною моделлю „іменник у знахідному відмінку + [займенник]+ дієслово (Sa[Pron]V) / „дієслово + іменник у знахідному відмінку” (VSa), що вказує на її продуктивність: *на [сець] свѣтъ прийти / приходити (показатися, появитися) // прийти (вийти) на свѣтъ; горло [своє] класти (ставити, тратити, важити) / положити (втратити, стратити, понести); голову покладати, а також менш продуктивними моделями – „іменник в орудному відмінку + дієслово” (SiV): *горломъ печатати / запечатати; „іменник у називному відмінку + дієслово” (SnV): *головой наложити.***

Фразеологічні одиниці (ФО) з іменником свѣтъ

Компонент *свѣтъ*, який став основою для творення невеликої кількості в українській мові варіантних сполук зі значенням „народжуватися / народитися”, займає з прийменником *на* здебільшого препозитивну позицію до дієслова, що вказує на важливість не самого

¹ Детальні дослідження мовознавців у цій галузі див. у ст.: Суховій О.О. Відображення уявлень про життя і смерть у фразеології проповідницького жанру (на матеріалі збірника казань кінця XVIII ст. Варлаама Ясинського) // Укр. мовознавство. – 1997. – № 27. – С. 55 – 62; Толстая С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 229 – 234; Юминова А.Б. Культурологический аспект развития семантики идиом поля “смерть” в современном русском языке (по результатам психолингвистического эксперимента) // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С. 221 – 226; Krzyżanowska A. Polska i francuska frazeologia śmierci. – Lublin, 1999.

процесу, а подію. Іноді він супроводжується образним конкретизатором *сесь*, тобто *цей*, що пов'язано з віруванням про існування цього, земного світу, і того, потойбічного. До того ж більшість фразеологізмів ужито в доконаному виді з перевагою дієслова *прийти*, оскільки за переказами душа ще ненародженої дитини вже існує і літає над своєю матір'ю, а в призначений Богом час проходить своєрідний шлях від втілення у лоні матері до народження. Вони не відзначаються високим ступенем експресивності і застосовуються авторами пам'яток для констатації факту народження, появи людини. ФО з іменником *свѣтъ* активно функціонують у конфесійному та полемічному стилях і вимагають суб'єктного оточення – назви осіб (пересічні люди або святі): *...котороежъ нас вспоможетъ посвѣдчитъ слово жебы тот, который на свѣтъ показался мѣл тыжъ в нбѣ быти...* (поч. XVII ст. Проп.р. 138 зв.); *...были и иныиѣе воины великиѣе межю жидами и поганами, коториѣе всѣ на свѣтъ пришедиши знеслъ, потлумилъ...* (Там само, 161 зв.); *...кды псевдопрофета магмета хвалци сараѣни, на свѣтъ ся появиши, моць свою розширали...Тогда евгеній папа римскій послал цесара ...послы (1598 Ист. фл. син. 33). Часто досліджувані ФО використовуються у дидактичних текстах, аби кожна людина після свого народження дотримувалася християнської моралі, брала за приклад життя Ісуса Христа та святих: *...[свѣтлость Христа]...просвѣщаеть вшелякого чловѣка, на сесь свѣтъ приходячого* (1621 Коп. Пал. 410); *...николай стий, скоро вышол на свѣтъ заразъ постъ познаваеть* (поч. XVII ст. Проп.р. 250). У пам'ятках української мови XVI – XVII ст. простежується також уживання в одному реченні фразеологічної сполуки та її слова-ідентифікатора, що стосуються одного суб'єкта: *... ото прійдет на свѣтъ богатый панъ народится з убогой двць нам* (поч. XVII ст. Крон. 76).*

Названі вище фразеологізми по-різному фіксуються у сучасній українській мові та в інших слов'янських мовах. У процесі дослідження виявилось, що з шести ФО зі значенням „народжуватися / народитися” лише фразеологізм *на свѣтъ ся появити* зберігся до нашого часу з певними словотвірними змінами та набутою в ході розвитку багатозначністю в сучасній українській мові, у результаті чого в ролі суб'єкта виступає як особа, так і неособа, пор.: *з'явитися на світ [божий]* у знач. 1) „народитися”: З тьми „невідомого” *з'явивсь я на світ...*; 2) „виникнути, поширитися”: *Хлібна картка з'явилася на світ божий...* (ФСУМ 1, 349). Схожі із тими ж значеннями варіантні сполуки, щоправда, більш численні за рахунок чергування дієслів недоконаного та доконаного виду, фіксуються у болгарській мові, напр.: *появявам се / появя се на [бял] свят* (ФРБЕ 2, 173), *явявам се / явя се на [бял] свят* (ФРБЕ, 2, 536). З поданих прикладів звернемо увагу на розширення структури фразеологізмів образними конкретизаторами *божий* в українській мові та *бял* у болгарській, які витіснили раніше вживаний

компонент *сесь*, що підтверджує спорідненість міфологічних уявлень слов'ян про всесвіт. Якщо наш народ наголошує на божественному походженні земного світу, то болгари називають його білим, оскільки земне життя, як знаємо з Біблії, постало з хаосу, темряви, тому білий колір почав асоціюватися зі світлом, життям.

Однозначна ФО *вийти на світ* проіснувала у нашій мові до ХХ ст. і зафіксована у словнику за ред. Є.Тимченка – *вийти на світ* (Тимч. 477). Болгарська ж мова фіксує видові варіанти цієї сполуки та її полісемію, пор.: *виждям / видя [бял] свят* у знач.: 1) „родитися”; 2) „опублікуватися” (ФЕБЕ 1, 149).

Серед аналізованих нами ФО найбільшого відображення в інших слов'янських мовах набули сполуки *на [сесь] світ* *приходити / прийти // прийти на світ*, особливо в болгарській мові, у якій простежується паралельне вживання факультативних компонентів *той, бял* і поява аж трьох значень, що не характерне для жодної зі слов'янських мов. Пор.: болг. *идвам (ида) на [тоя] свят* у знач. „народитися” (ФЕБЕ 1, 276); *излизам / излязя на [бял] свят* у знач.: 1) ставати відомим; 2) народитися; 3) опублікуватися (Там само, 410), а також у чес.м. *přijít na svět* (SČFI 1, 908).

Ці дослідження є достатньою підставою для висновку, що ФО з іменником *світ* у значенні „народжуватися / народитися” базуються на південнослов'янській основі, оскільки саме у болгарській мові ФО даного типу відзначаються семантичною та структурною різноманітністю.

ФО з іменниками ГОРЛО та ГОЛОВА

Зважаючи на те, що більшість досліджуваних ФО зі значенням „помирати” не конкретизують причину смерті¹, слід виділити окрему групу т. зв. соматизми – сполуки з іменниками *горло* та *голова* –, які найменує органи людського тіла, а в давній українській мові паралельно вживалися у значенні „життя”, взаємозамінювалися й завдяки яким утворилася значна кількість різноманітних ФО [див.: 1], наприклад: *горло понести, горла важити, голову покладати* та ін. Завдяки метонімічному зсуву семантики значення дієслова та іменного компонентів розчиняються у значенні словосполучення. „Така перебудова зосереджує увагу не на предметах, а на процесах та їх характеристиці” [2, 74]. Вони творять образ, який є символом смерті, зникнення життя на основі асоціації: втрата горла, голови – втрата життя. Іноді простежується нагромадження в одному реченні кількох ФО з

¹ Див.: Черевко І. Фразеологізми з іменниками Богъ, духъ, душа в українських пам'ятках XVI-XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – Л., 2003. – Вип. 4. – С. 110 – 118; Черевко І. Християнське бачення смерті у фразеології українських пам'яток XVI – XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – Л., 2003. – Вип. 30. – С.100 – 106.

даною семантикою або зі словом-ідентифікатором *гинути*, завдяки чому образ набуває більшої яскравості, і підкреслюється значення загибелі людей, наприклад: *...крови своєю проливають... не жаловали... противъ неприятелемъ горла свои наставовали* (1590 ЧИОНЛ XIV – 3, 98); *...тогда врьдъ ...// не откладаючи мене ничего... яко вже пересужоного правомъ, такъ якомъ первой горло понести мель, тогда на тотъ часъ мене горломъ карати и езекуцію остаточную на мнѣ виконати маеть* (1582 АрхЮЗР 8/III, 335); *...пловцы горла свои важатъ, жеся на оную отному пуцають, где тамъ сами изъ окрентами гинуть* (1614 Кн. о св. 440).

Такий факт можна пояснити тим, що в давнину досить поширеним явищем були бої та покарання за порушення закону із застосуванням холодної зброї, а саме – меча, яким відрубували голови або перерізали горло. Тому припускаємо, що ці звороти виникли у військовому середовищі та „виступають ніби формулою вірності, відданості... війську, церкві,... службі” [3, 97].

Ці сполуки є двочленими, характеризуються препозитивною позицією іменного компонента, вимагають називання суб’єкта, часто доповнюються займенником *свій* і в контексті набувають додаткових сем, а саме: 1) „пожертвувати собою, захищаючи, відстоюючи кого-, що-небудь” (частіше у бою; простежується також називання ворогів – монголи, турки, татари); 2) „перестати жити, одержавши справедливе покарання за порушення закону, загинути”. Їм характерне варіантне та синонімічне багатство дієслівного компонента, що впливає на створення образності ФО. Фіксуються наступні видові варіанти дієслів: *класти / положити; тратити / втратити, печатати / запечатати*, які однаковою мірою були поширені на той час у нашій мові. До того ж дієслова *печатати / запечатати* у складі ФО, на відміну від вищеназваних, книжного походження (що характерне для полемічної та конфесійної літератури), вносять у контекст відтінок урочистості, патетики. На нашу думку, дієслово *печатати* похідне від іменника *печать*, адже в давнину кожен документ закріплювався укладачем печаттю, тобто печаткою, що засвідчувало його правильність, достовірність і незмінність. Ураховуючи семантику слова *печать*, треба вважати, що фразеологізм *горломъ печатати / запечатати* означав „жертвувати своїм життям заради когось, чогось свідомо, через власні переконання, які є непохитними і незмінними”. Наприклад: *...для народу нашего горлом своим печатати готовъ* (1598 Ист. фл. син. 48 зв.); *Ты бо маєшь... горлом своим тую статеchnост свою запечатати* (1600 Катех. 76). Як бачимо, у другому прикладі ФО переривається називанням об’єкта, що свідчить про гнучкість її структури та взаємозв’язок зі словами в реченні.

Вивчаючи давні пам’ятки, ми виявили, що ФО з іменником *горло* застосовувалися з різною метою у текстах. Так, в офіційно-діловому стилі вони констатують загибель воїнів у бою за свою Вітчизну або ж

навпаки – загибель зрадника своєї країни, який продався ворогам, за що був покараний, наприклад: *...отъ поган Турковъ и Татаровъ на каждыя часы барзо не мало здоровье и горла свои кладучи, народу хрестіянского высвобождаютъ* (1610 АЮЗР II, 59); *Его Милость... в таковых службах и горла своего втратити не лютовал* (1522 АС III, 235); *...духнин сын против руси зрадливое именемъ королевскимъ пишучи відал за што горло свое стратил у вилни* (1599 ЦДІА Лен. 823, 3, 67, 6 зв.). У пам'ятках конфесійного та полемічного стилю ФО такого типу вживаються з повчальною метою, аби кожен цінував, любив і відстоював навіть ціною життя свій народ, віру, твердо стояв на своїй позиції і відповідав за власні вчинки. Приклади в контексті: *...готови не только врьдовъ позбывати, але и горло свое (для познаное правды) охотне положить!* (1599 Ант. 957); *...для покою людскаго и горло свое ставиль в руки тиранови идучи* (XVI ст. УС № 29519, 281 зв.); *...хто горло и учтивость свою за якій выступок тратит* (1605 – 1606 Перест. 42). Серед інших слов'янських мов лише у давній білоруській мові фіксується сполука *горъла не литовати* (ГСБМ 7, 80).

За нашими спостереженнями, найдавнішою з компонентом *горло* в українській мові можна вважати сполуку *горло [своє] важити*, яка є інверсійним варіантом до зафіксованої давніше сполуки (XIV – XV ст.) *ważyti horłom* (ССУМ 1, 150). Саме дієслово *важити* несе в собі основне семантичне навантаження і в сучасній українській мові функціонує як самостійна лексема зі значенням „ризикувати, наражати на небезпеку” і як компонент ФО *важити своєю головою* (НТСУМ 1, 155). Згодом образні сполуки з іменником *горло* зі значенням „загинути” занепали, оскільки змінювалися історичні обставини (виникла вогнепальна зброя), полемічна література припинила свій розвиток, а в офіційно-діловому стилі сучасної мови переважають стилістично нейтральні мовні засоби. Зараз ми знаємо лише два значення слова *горло*: 1. Передня частина ший, у середині якої знаходиться початок стравоходу і дихальних шляхів, горлянка. 2. Верхня звужена частина посуду, горловина, отвір (НТСУМ 1, 464 – 465).

У пам'ятках української мови XVI – XVII ст. також трапляються, але значно рідше, ФО з іменником *голова*, за яким закріпилося значення символу життя, існування. У цьому значенні компонент *голова* зазвичай уживався в сполученнях *голова спаде* (чия), *голову покладати*, *головою наложити*. Із них – лише одна ФО, побудована за структурою двоскладного речення, за допомогою якої автор у художньому творі застерігає кожного бути обережним і завбачливим, бо у будь-який момент можна позбутися голови, тобто загинути, наприклад: *Ледво окомъ мгнешь, алиж внетъ голова спадеть...* (1622 Сак. В. 50). Цю сполуку можна вважати автохтонною, оскільки вона притаманна лише українській мові, і на цей час фіксується широкий варіативний ряд такої ФО: *голова злетіла (впала і т. ін.) із плечей (з плеч, з пліч)* (ФСУМ 1, 181), що є відгомонам ратних боїв відважних вояків. Інші сполуки побудовані

за структурою підрядного словосполучення; вклинені у контекст документа, вони передають бажання людини загинути за свою віру, наприклад: *...за што Мы от давних часовъ Головы свои покладем, за в.:ру нашу православную, и за ц.:лост Домовъ Божийх* (1648 ЦДІАК 1407, 61, 1) або ж, виходячи із військового середовища, передбачають загибель через майно: *...впрод его милость отецъ Почаповский головою наложитъ, нижели тую церковь в посессии своее будет мел* (1636 АрхЮЗР 1/VI, 728). Дослідник Л.Костючук слушно зауважив, що лише українська мова фіксує сполуку *накласти (наложити) головою*, в якій простежується інше керування. „Це стало можливим у результаті контамінації з іншою ФО: *лягти (полягти) головою*. Дієслово *полягти* у вільному вжитку набуло значення „бути вбитим у поєдинку”, мабуть, у результаті семантичного стягнення – залучення до нього семантики всієї ФО” [4, 118]. Справді, сполучення дієслова з іменником в орудному відмінку фіксували у словниках Є.Тимченко: *головою накладати* (Тимч. 549), Б.Грінченко: *наложити, лягти головою* (Гр. 1, 301). З останнього прикладу бачимо, що в ХХ ст. іменний компонент ФО стоїть уже в постпозиції до дієслова, до того ж на сучасному етапі один із словотвірних варіантів занепав і в мові побутує лише ФО *лягти головою* (ФСУМ 1, 455).

Образ, який лежить в основі давньоукраїнського фразеологізму *голову покладати*, побутував і побутує в інших слов'янських мовах, тобто є спільнослов'янським. Пор. білор. *голову сложити* (ГСБМ 7, 36); рос. *голову положить* (СРЯ 4, 62). У польській та болгарській мовах також наявні аналогічні ФО з компонентом *голова*: польсь. *położyć (przyplacić, zapłacić) głową* (SFIP 1, 243); болг. *слагам / сложя глава* (ФРБЕ 2, 304), *оставям си / оставя си главата* (Там само, 42).

З образом складених кісток при позначенні загибелі людини пов'язана менш поширена ФО *кости покладати*, наприклад: *Ото любый отецъ, васъ дѣтокъ опускаеть, в томъ земномъ гробѣ кости свои покладаеть* (1628 Андр. Лям. 8). Трапляються вони й у польській мові: *położyć (złożyć) kości* (SFIP 1, 350), і в болгарській – *оставям / оставя кости* (ФРБЕ 2, 43), *слагам / сложя кости* (Там само, 305). Для фразеологічного фонду сучасної української мови теж характерна наявність у структурі аналізованих сполук варіантності іменного компонента: *складати голову (життя, кістки, кости)* (ФСУМ 2, 817).

Загибель людини від ран та отруєння виражає у давніх пам'ятках, а саме у конфесійному та офіційно-діловому стилі, ФО *кровю сплынути*. Завдяки гіперболізації значення компонентів розчиняються в загальному значенні, суб'єктом же дії може виступати не лише тіло людини, але й постіль пораненого. Приклади в контексті: *...тело небожъчиковъское, барзо трутизноу попсованое, ...и постель вся кровю сплынула* (1631 АрхЮЗР 8/III, 586); *...и пожультело, якъ колода увес опух и кровию сплынул...* (1650 АрхЮЗР 3/IV, 537); *...и самого протестуючого барзо збитого, ...кровю сплыненого..., барзо хорого видел и огледалъ* (Там само,

538); ...*О Твари бозская кровю вся сплыненная* (1630 Траг.п. 169); ...*и скололи главу его стои млсти ижъ кровію сплынула была* (II пол. XVI ст. Проп. Д., 8 зв.); ...*его стоє тѣло все кровію сплыло* (Там само, 2); ...*все тѣло кровію было сплынуло* (XVI ст. УЄ Трос. 63); ...*аж кровлю всѣ сплыли* (поч. XVII ст. Проп. р. 184 зв.).

На основі аналізу досліджуваного матеріалу можна зробити висновок, що фразеологізми зі значеннями „народжуватися / народитися”, „гинути / загинути”, які виражають фізичний стан людини, творяться здебільшого за структурною моделлю – „іменник у знахідному відмінку + [займенник]+ дієслово (Sa[Проп]V) / „дієслово + іменник у знахідному відмінку” (VSa), з перевагою препозитивної позиції іменника. Також їм притаманні прозора внутрішня форма, суб’єктне оточення, наявність факультативних компонентів *сесь, своє*. Фразеологізми з першим вказаним значенням фіксуються з перевагою дієслів доконаного виду, з другим – недоконаного виду. До того ж ФО, пов’язані з темою смерті, відзначаються більшою чисельністю, оскільки є табуйованими, а також містять вказівку щодо причини загибелі людини.

Аналізовані фразеологізми використовувалися переважно в офіційно-діловому, конфесійному та полемічному стилях, з часом деякі з них набули багатозначності, а більша їх частина занепала в сучасній українській мові. В результаті порівняльного аналізу у сучасній українській мові виявлено ФО *з’явитися на світ [божий], важити своєю головою, голова злетіла (впала і т. ін.) із плечей (з плеч, з пліч)*. Фразеологічний фонд інших слов’янських мов фіксує сполуки у білор. м. *горъла не литовати, голову сложити*, в рос. м. *голову положить*, у пол. м. *położyć (przyplacić, zapłacić) głową*, у болг. м. *идвам (ида) на [тоя] свят, излизам / излязя на [бял] свят, появявам се / появя се на [бял] свят, явявам се / явя се на [бял] свят, слагам / сложя глава, оставям си / оставя си главата*, у чес. м. *přijít na svět*, що дає підстави стверджувати про спільні мотиви у культурі та світогляді слов’ян.

Література

1. Коломиец Л.И. О фразеологических сочетаниях украинских актов XIV – XV веков // Начальный этап формирования русского национального языка. – Л., 1961. – С. 237 – 254.
2. Коломієць Л.І. З життя фразем // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 71 – 74.
3. Насилова Н.Д. Сложитъ голову // Русская речь. – 1989. – № 6. – С. 96 – 98.
4. Костючук Л.Я. Образность и фразеологизация // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования: Сб. научн. тр. – Новосибирск, 1980. – Вып. 9. – С. 116 – 125.

Умовні скорочення використаних джерел

Андр. Лям. — [Андреевич Давид]. Лямент по Святоблѣве зóшломъ, Велебномъ Гдну Ѡтцу Юаннѣ Василевичу Презвѣтери... – Луцьк, 1628. –

Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр СдК 926. **Ант.** — Антиризис або апологія проти Христофора Філалета. — Вільна, 1599 // РИБ. — Т. XIX: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Пг., 1903. — Кн. 3. — С. 477 — 982. **АрхЮЗР** — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Продоольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1883. — Ч. 1, т. VI; 1909. — Ч. 8, т. III; 1914. — Ч. 3, т. IV. **AS** — Arcyiwum ksiazat Lubartowiczow Sanguszkow w Slawucie. — Lwow, 1890. — Т. III (1432 — 1534). **АЮЗР** — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1865. — Т. II. **Гр.** — Грінченко Б. Словарь української мови: У 4 т. — К., 1997. — Т. 1. **ГСБМ** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1986. — Вып. 7. **Ист. фл. син.** — Исторія ѿ листрикійскомъ, то есть ѿ разбойническомъ ферарскомъ або флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная. — Острог, 1598. — Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки АН України, шифр І Ст.-3976, Арк. 33 — 34. **Катех.** — Катехізис або визнання віри соборної апостольської східної церкви. — Вільна, 1600 // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн. IV, отд. 3. — С. 11 — 81. **Кн. о св.** — Иже въ стыхъ ѿтца нашего Іоана Златоустого... Книга ѿ сщеньствъ... — Л., 1614. — Зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наук. бібліотеки АН України, шифр ІІ Ст.-2208. **Коп. Пал.** — Копистянський Захарія. Палінодія. — К., 1621 // РИБ. — Т. IV: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Пг., 1878. — Кн. 2. — С. 313 — 1200. **Крон.** — Кройника то есть исторія свѣта на шесть вѣковъ, а чтыри монархii роздѣлена. З rozmaитых историков жидовских и поганскихъ. — Л., поч. XVII ст. — Зберігається в рукописному відділі Львівської наук. бібліотеки АН України. — Ф. 77, № 59, Арк. 1 — 45. **НТСУМ** — Новий тлумачний словник української мови. — К., 2001. — Т. 1. — 926 с. **Перест.** — І.Борецький. Пересторога зѣло потребная на потомные часы православнымъ хрыстіанамъ. — Л., 1605 — 1606 // М.Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. — Л., 1954. **Проп. Д.** — Проповіді Данила (Смотрицького). — Смотрич, ІІ пол. XVI ст. — Зберігається у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина, ф. Погодына, № 840. **Проп. р.** — Різні проповіді. — Б.м.н., поч. XVII ст. — Зберігається в ЦНБ АН України, шифр 283 П/73. **Сак. В.** — Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного... Зложонный Презъ...Касіана Саковича. — К., 1622. — Зберігається у фондах Львівського нац. музею. **СРЯ** — Словарь русского языка XI — XVII вв. — М., 1977. — Вып. 4. **ССУМ** — Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. — К., 1977. — Т. 1. **SFJP** — Skorupka St. Słownik frazeologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1974. — Т. 1. — А/Р. **SČFI** — Slovník české frazeologie a idiomatiky: Výrazy slovesné. А-Р. — Praha, 1994. **Тимч.** — Історичний словник українського языка / За ред. Є.Тимченка. — Х.; К.,

1930 – 1932. – Т. 1. – Вип. 1 – 2. **Траг. п.** — Вірші з трагедії Христос пасхон Григорія Богослова. – Львів, 1630 // ЗНТШ. – Л., 1914. – Т. СХVII – СХVIII. – С. 170. **УЄ № 29519** — Учительне євангеліє. – З території Бойківщини, к. XVI ст. – Зберігається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 29519 (4231). **УЄ Трост.** — Тростянецьке учительне євангеліє (Уривки). – З території Лемківщини, XVI ст. // Prace filologiczne. – Warszawa, 1931. – Т. XV, cz. 2. **ФРБЕ** — Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр. Фразеологичен речник на българския език. – София, 1974. – Т. 1; 1975. – Т. 2. **ФСУМ** — Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. – К., 1999. – Кн. 1 – 2. **ЦДА Лен.** — Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. **ЦДАК** — Центральний державний історичний архів у Києві. **ЧИОНЛ** — Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1900. – Кн. XIV.

The paper is devoted to the insufficiently investigated issues of historical phraseology: it examines phraseological units with nouns **world, throat, head** which have opposed meanings „to be born”, „to be killed” found in Ukrainian sources of the XVI – XVII centuries. Their structural models have been thoroughly analyzed. Special attention is paid to their historical development and their characteristics in comparison with other Slavonic languages.

УДК 811.161.2'373.7

Т.С.Маслова

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТВАРИННОГО СВІТУ
У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ
“РОЗУМОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ”**

Фразеологічні одиниці (ФО) акумулюють у своїй семантиці суспільний досвід народу, його звичаї та особливості побуту, репрезентують характерні риси того чи іншого етносу. Вони, на думку В.Телії, можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символічний характер і в цій якості виступати як мовні експоненти культурних знаків [1, 250].

З найдавніших часів усе людське життя – господарська діяльність, взаємини між людьми, звичаї, обряди, вірування, традиції тощо – тісно пов'язане з природою, з її особливостями, характерними для даної території, а також стосунками людини з навколишнім середовищем. Одним з об'єктів світу природи є тварини. Тваринний світ завжди був водночас близьким і загадковим для людини, вона збагачувала спектр найменувань власних ознак, якостей, дій, станів за рахунок знакових ресурсів тваринного світу з огляду на свої уявлення, його оцінки, стереотипи цього світу [2, 145].

Мета розвідки – дослідити шляхи творення фразеологізмів фразеосемантичної групи (ФСГ) “Розумова характеристика людини” з компонентами-зоонімами, визначити роль психоментального та етнокультурного кодів у внутрішній формі подібних фразем.

Становлення фразеологізмів зі значенням “дурний, дурнуватий, пришепелуватий”, що містять у своєму складі зоонімічні компоненти, ґрунтується на міцних засадах етнокультури. У процесі пізнання навколишнього світу людиною були вироблені певні стереотипи та асоціації, що неабиякою мірою позначилося й на стереотипізації тваринного світу. Цікавим видається процес виникнення сталих асоціацій, пов’язаних з тваринами, оскільки, на думку О.Селіванової, стереотипізація ознак тварини й закріплення їх за певним типом людей є подвійною, зворотною метафорою [2, 147].

Фразеологічні одиниці із зоонімічними компонентами належать до групи фразеологізмів з міжконцептуальним типом зв’язку творення їх вторинного значення, який полягає в поєднанні апелювативів двох концептосфер, у нашому випадку ЛЮДИНА та ТВАРИНА. За участю зоонімів подібні фраземи розподіляємо на дві основні групи: 1) ФО, у яких активізується символічне значення зооніму; 2) ФО з домінантою екстралінгвальних чинників. Обидві ці групи мають досить виразний евфемістичний характер, хоча деякі вирази за своєю структурно-семантичною моделлю (ССМ) можуть належати й до неевфемізмів (маємо на увазі ті, що мають у своєму складі означення *дурний*, визначаючи при цьому первинність зоонімічного компонента).

До першої означеної нами групи відносимо вирази *голова, як у бика; хитрий, як лис, дурний, як курка, а впертий, як свиня; розумний, як овечка, а хитрий, як блоха; у нього розум, як у курки; дурна, як синиця; дурний, як ворона, а хитрий, як біс* [УППЛП]; *великий, як світ, а дурний, як теля; дурна (дурний) як віця; дурне (дурний) як теля; дурний, як баран* [УППЛП; Номис, № 6229]; *дурна, як гуска* [УППЛП; Лукаш]; *мужик дурний, як ворона, а хитрий, як лис* [Номис, № 1252]; *курячий мозок* [ФСУМ; Уд]; *курячі мозги* [Грица]; *ннад. умний, йак вутка; умний, йак вуточка, а дурний, йак селе^узе^н* [Чаб I-IV]; *баран безрогий (крутолобий, лисий); бугай без (на) прив’язі* [УВДС]; *ссл. до свідання гуси* (Лисич); *блошиний розум; як сто свиней; як сто свиней у кучі* [УВДС] (підсилення числівником *сто*); *баран бараном; баран з баранів; теля на мотузку; як віця кручена* [Чаб]; *овеча голова; осел над ослами* [Лукаш]; *споліс. дурний як віця; дурний як теля цяцьковане; дурний як цап; дурний як сива кобила* [Добр]; *дурний як коза; дурний як собака; дурний як ягня; розуму як у горобця; розуму як у равлика* [Доб]; *тупий як стадо овець; дурний як кіт* [3, 17]; *гуцул. [дур^ний] йег ма^ггар’* [4, 15] (*măgăr* – з румунської *осел*); *рос. глупый как лошадь; глупый (глуп) как баран; глупый (глуп) как осёл; глупый (глуп) как сивый мерин* [СФСРЯ]; *ежова голова; цыплячы (куриные) мозги* [ФСРЛЯ]; *ой, ты, бабушка Маланья, голова твоя баранья; щучья голова* [БСГ]; *дикая баля (баля –*

овца); лягушечья голова; царь куриный; язёвый лоб (язь – прісноводна риба сімейства карпів) [ЧРДФ]; лем. *стры'кув бык; бараня'ча гóлов; кўнська гóлов* [ВархІ]; пол. *głupi jak baran; głupi jak owieczka; głupi jak świnią; głupi jak byk* [НКР]; чes. *hloupy jako beran; hloupy jako vůl* [3, 82]; болг. *глупав като теле* [БРФС]. Наведені фразеологізми можна розподілити за наступними ССМ: 1) дурний (тупий і т. ін.) + як + тварина = дурний, дурнуватий, дуже дурний; 2) [голова, розум і т. ін.] + [як] + відзоонімічне означення = дурний, дурнуватий.

Як бачимо, символічне значення зоонімічних компонентів наведених вище фразем формується в рамках двох концептосфер: власне концептосфери ТВАРИНА та шляхом залучення знаків концепту ЛЮДИНА (сфера ПОБУТ).

Так, до власне концептосфери ТВАРИНА відносимо компоненти-зооніми *блоха, лягушка, равлик, ворона, вутка, дятел, горобець, язь, щука*, закріплення за якими значення тупої, нетямущої людини спричинено метонімічним перенесенням “*малий розмір тіла (голови) – малий розмір мозку, що не здатен розуміти*”. Таке перенесення стає особливо помітним у “пташиних” компонентах, і яскравим прикладом до цього слугують фрази з зоонімом *курка* (хоча цей птах і не належить до диких). На думку О.Селіванової, у зворотах зоонімічний компонент є метафоричним асоціатом позначуваної структури знань, а другий компонент являє собою метонімічний партонім концепту ЛЮДИНА (*куряча голова (мозок)*) [2, 148]. Серед простолюддя *курка* отримала оцінку сліпої, дурної, недалекоглядної птиці [5, 77]. Нами був проведений психолінгвістичний експеримент з метою виявити рівень сприйняття пересічними мовцями символічного значення цього зооніма, за результатами якого переважна більшість відповідей реципієнтів була такою: “у *курки* маленька голова і в ній мало мозку, *курка* – дурна птиця, *курка* завжди товчється на городі й витоптує рослини, не розуміючи, що цього робити не можна; *курка* – цікава птиця, вона дуже допитлива, завжди встромляє свій ніс куди не потрібно”. Відповідь про нестачу мозку в голові отримували й при поясненні інших пташиних компонентів.

Щодо другого шляху набуття символічного значення зоонімами, то треба відзначити насамперед роль традиційних взаємин людини й тварини в побуті. Показовими є зооніми *баран, вівця, коза, осел, теля, ягня* тощо. Так, за народними уявленнями, *баран* уважається символом глупоти, нерозумної, впертої людини [5, 11]. Можливо, таке символічне значення тварини викликано враженням про її невіддатливість до якого-небудь дійства або до дресирування та навчання її людиною. Так само в свідомості етносу виникає уявлення й про *вівцю* (*вівця* – дуже дурна тварина, *вівця* як баран, така ж уперта та невіддатлива, ця тварина спокійна, неспілива, її важко змусити що-небудь зробити). Перевага семи “впертість” характерна й для творення символічного значення зоонімів *осел, свиня, коза*. Деякі вчені (напр., А.Івченко) при аналізі

фразеологізмів з компонентами-зоонімами *теля, ягня* та подібних до них виділяють навіть окрему ССМ “дурний + як + молода свійська тварина = дуже дурний”. Проте ми дотримуємося думки про недоречність такого виокремлення, бо при творенні подібних фразем відбувається суміщення символіки зооніму (як бачимо, *ягня, теля* – це потомство *вівці* та *корови*) та семантики лексеми *молодий*.

До другої означеної нами групи відносимо фразеологізми, побудовані за ССМ 1) “[мати] + тварини + [в голові] = дурний, дурнуватий, розумово неповноцінний” та 2) “дурний + як + присвійний прикметник + тварини = дурний, дурнуватий”.

Здебільшого основу фразем першої ССМ становить не значення (семантичне або символічне) зооніму, а уявлення про звуки, що видають тварини. Ми не виділяємо окремих ССМ, що різнилися б лише за образним конкретизатором (ОК) (безпосередньо тварини, комахи, земноводні тощо), і як приклад наводимо наступні фразеологізми: *жуки в голові* [ФСУМ]; *жуки в голові завелися* [Чаб]; *гулі-гулі в голові* (звуконаслідування, за семантизацією звуків *голуба*); *гуси в голові*; *зайці в голові* [УВДС]; *з зайцем у голові*; *мухи в голові*; *мураши в голові* [3, 25 – 26]; *з оленкою в голові* (*оленка* – жук чорного або зеленувато-бронзового кольору) [УВДС], ссл. *таракани в голові*; *з тараканами в голові* (Луг, Стах); *черв'яки в голові* (Луг); *дятел в голові* (Луг); *жаби в голові квакають* [6, 158]; *у голові мов чмелі гудуть* [Доб], а також *дружити з мухами*; *немає ку-ку [в голові]*; *нема ку-ку, саме гав-гав* [УВДС], біл. *таўкуцця мухи в галаве*; *камары таўкуцця ў галаве*; болг. *имам брѣмбари (брѣмбарчета) в гала вата си (брѣмбарчета – жук)* [3, 113 – 114]; пол. *mieć muchy w głowie*; *świerszcze ma w głowie* [NKP]. За результатами психолінгвістичного експерименту щодо розуміння мотиваційної бази подібних фразем більшість відповідей реципієнтів була саме на користь нашого припущення про визначну роль шуму та звуків від наявності в голові тварин. Іноді вчені (А.Івченко, В.Ужченко) виділяють окремі ССМ для аналізованих нами фразеологізмів, ставлячи акцент на розрізненні образних конкретизаторів (“[мати] + комахи + в голові”, “мати + тварин + в голові”, “[мати] + птахів + в голові”), причому ще в межах таких моделей розрізняють ОК за мотиваційною основою. Так, виділяється три мотиваційних варіанти реалізації ССМ “комахи + в + голові” (“[мати] + комахи + в голові”): мотивація через наявність у голові різноманітних літаючих комах, які дуже голосно гудуть; наявність у голові людини комах, які завдають фізичного пошкодження мозкові; мотивація, пов'язана з наявністю в голові великої кількості павуків, які засновують мозок павутиною й таким чином створюють перешкоди для нормальної розумової діяльності. Для фразеологізмів з образним конкретизатором *тварина* розрізняється два варіанти мотивації: 1) “мати в голові пошкоджений тваринами мозок”, 2) “мати в голові шум внаслідок постійного руху тварин”; а для ОК *птахи* – шум від наявності в голові птахів [3, 25 – 26]. Як бачимо, для всіх

наведених ОК виділяється спільна мотиваційна основа – “наявність шуму”, а вже інші реалізації є додатковими.

Отже, в аналізованих нами фразеологізмах з компонентами-зоонімами чітко простежується антропоцентризм фразеосистеми. Творення фразем відбувається шляхом активної взаємодії концепту ЛЮДИНА та ТВАРИНА, причому під впливом психоментального та етнокультурного кодів внутрішньої форми фраземи відбувається зниження значення сем першого концепту та зростання ролі сем другого.

Список умовних скорочень

Біл – білоруське, **болг** – болгарське, **гуцул** – гуцульське, **лем** – лемківське, **Лисич** – Лисичанськ, **Луг** – Луганськ, **напр** – наприклад, **над** – нажньонаддніпрянське, **пол** – польське, **рос** – російське, **споліс** – середньополіське, **ссл** – східнослобожанське, **Стах** – Стаханов, **чес** – чеське.

Джерела

БРФС – Болгарско-русский фразеологический словарь. – М.; София, 1974; **БСГ** – Балясников А.В., Соколова О.И. Материалы к словарю диалектной фразеологии деревни Горки Варнавинского района Горьковской области // Вопр. фразеологии. – Самарканд, 1975. – Вып. 272. – С. 21 – 57; **ВархІ** – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. – Братислава, 1990; **Грица** – Грица Т.Г. Матеріали до фразеологічного словника Гуляйпільського району Запорізької області // Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області: Дис...канд. філол. наук. – Х., 1996; **Доб** – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. – Житомир, 2003; **Добр** – Доброльожа Г.М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин. – К., 1997; **Лукаш** – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк – К., 2003; **Номис** – Українські приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М.Номис. – К., 1993; **СФСРЯ** – Словарь фразеологических синонимов русского языка: / Под ред. В.М.Мокиенко. – М.2001; **УВДС** – Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 2002; **Уд** – Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – К., 1984; **УППЛП** – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. – К., 2001; **ФСРЛЯ** – Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX вв / Под ред. А.И.Федорова. – М., 1995; **ФСУМ** – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К., 1993; **Чаб** – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2001; **Чаб I-IV** – Чабаненко В.А.. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992; **ЧРДФ** – Алексеенко М.А., Литвинникова О.И.,

Белоусова Т.П. Человек в русской диалектной фразеологии: Словарь. – М., 2004; **НКР** – Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich / Pod red. akad. J. Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1969 – 1978.

Література

1. **Телия В.Н.** Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
2. **Селіванова О.** Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К., 2004. 3. **Івченко А.О.** Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Х., 1999. 4. **Олійник М.Я.** Фразеологія гуцульських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Л., 2002. 5. **Словник символів** / Потапенко О.І., Дмитренко М.К. та ін. – К., 1997. 6. **Ужченко В.Д.** Східноукраїнська фразеологія: Монографія. – Луганськ, 2003.

In the article the author gives an analysis of the creation's method of the phraseological units with the meaning "silly fool" which include the zoonim components and also he defines the stage of the correlation of the concepts human and animal.

УДК 811.161.2'37

Н.О.Шевченко

СЛОВО-КОНЦЕПТ – ФРАЗЕОЛОГІЗМ

Проблема взаємовідношення понять "слово-концепт" і "фразеологізм" міцно пов'язана з поняттям "картина світу", яка виникає в процесі всіх можливих взаємовідношень і контактів людини з навколишнім середовищем. Це вся сума поширених знань і уявлень народу, це те, яким собі малює світ людина у своїй уяві [1, 142]. На сучасному етапі під картиною світу розуміють "сукупність уявлень людини про її довкілля", а основна функція визначається як "опис будови світу, вираження реальної структури природних явищ" [2, 1].

Поняття "картина світу" трактується різними науками по-різному. Так виникли "філософська", "художня", "релігійна" та ін. картини світу. Однак вони є не повними, обмеженими, бо враховують лише одну сторону діяльності людини. Найбільш універсальними, на думку Л.Лисиченко, є концептуальна картина світу, пов'язана з цілокупністю знань про світ, і мовна картина світу – засіб експлікації цих знань. Під мовною картиною світу дослідниця розуміє "характер віддзеркалення в мові концептуальної картини світу й мовні засоби вираження знань про неї". Саме в мовній картині світу виявляється своєрідність членування концептуальної картини світу в різних народів. Концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, однак перша більш універсальна і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, тимчасом як мова відображає досвід кожного народу й виявляє не тільки спільні

знання, а й своєрідність бачення світу [3, 129]. Якщо змінюється концептуальна картина світу, певні зміни відбуваються й у мовній картині. Концептуальна картина світу, яка відтворена в свідомості людини, є вторинним існуванням об'єктивного світу, закріплена й реалізована в матеріальній формі, якою є мова.

У мовній картині світу “об'єктом вивчення стає семантика слова у всьому обсязі” [4, 162], власне, *концепт*. Вивченням концептів займалися чимало учених, серед яких Р.Джекендофф, А.Вежбицька, Р.Павіленіс, М.Алефіренко, О.Кубрякова, М.Кочерган, В.Телія, Ю.Степанов та інші. Єдиної думки про походження концептів у сучасній науці не існує. Це пояснюється тим, що концепт, будучи універсальним терміном, виступає об'єктом дослідження філософії, логіки, психології, лінгвістики, культурології. Сучасна лінгвістика, наголошуючи на актуальності та складності спроби лінгвістичного аналізу концепту, визначає його “як основну одиницю ментальності, що в межах словесного знака та мови в цілому постає у своїх змістових формах як образ, поняття, символ” [5, 81], як “усе, що ми знаємо про об'єкт” [6, 97], як “комплекс культурно зумовлених уявлень про предмет” [7, 215]. Ю.Степанов розуміє концепт “як згусток культури в свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини й за допомогою чого звичайна людина, не носій культурних цінностей, сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї” [8, 43].

Як інтерпретатори смислів концепти весь час уточнюються й модифікуються. Стаючи частиною системи, вони можуть видозмінюватися під впливом інших концептів. Наприклад, такий субстантив, як *дуб*, інтерпретується, з одного боку, як “багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами жолудями” [9, 550], з іншого боку – набуває інших, символічних, значень. *Дуб* – є священним деревом слов'ян, втіленням Світового дерева-прадуба, яке росте у вирії. Це дерево бога блискавки і грому Перуна, його шанують за міцність, красу, довговічність. *Дуб* – дерево замовлянь, у нього наймогутніша влада над лихими силами. Він оберігає людину від усяких нападів, від злого чародійства, ним лікуються від пропасниці [10, 134 – 135]. *Дуб* займає провідне місце в слов'янському дендрарії: він співвідноситься з першими елементами інших символічних рядів, а також з верхнім світом; йому приписують позитивне значення. Серби говорили про дуб – *цар дрва*, росіяни називали його *Цар Дуб*, поляки – *gospodarz lasu*; у сакральній практиці саме *Дуб* виконував ряд культових функцій, у фольклорі та практичній магії фігурував як *світове дерево* [11, 141]. Концепт - одиниця ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відбитої в людській психіці [12, 90], причому кращий доступ до опису й визначення природи концепту, на думку Р.Джекендоффа, забезпечує якраз мова [13, 16]. Це свідчення про те, що індивід знає, передбачає, думає, уявляє про об'єкти світу [14, 101 – 102].

А.Вежбицька виділяє окремо концепт-мінімум й концепт-максимум. *Концепт-мінімум* – це неповне знання смислу слова, коли мовець знає реалію, але йому відома “урізана” характеристика її. Пересічний українець знає, що *шулюм* (юшка з баранини)– національна страва кавказьких народів, але як це блюдо готується, які потрібні для цього інгредієнти, не знає. *Концепт-максимум* включає повне (настільки це можливо, оскільки життєвий досвід і начитаність мовців різні) знання реалії, у тому числі також її латентні семи. До цього виду можна віднести й концепт-символ *верба*. Українець прекрасно знає, де ростуть *верби*, які звичай пов’язані з ушануванням цих дерев. Він обізнаний з практичною корисністю та ритуальним значенням верби.

Залежно від структури концепти можна розглядати як *простіші* (ті, що складаються з одного слова) і *складніші* (ті, що представлені словосполученнями й реченнями). Деякі дослідники фразеологічні одиниці відносять до других, складніших, концептів. На нашу думку, це можливо лише тоді, коли певне явище не вербалізується окремою назвою. Тому, щоб зрозуміти його значення, потрібно вжити окреме словосполучення, речення чи навіть фразеологізм.

Концепти є складовою частиною фразеологічних одиниць. Закладене у фразеологізмі конкретне значення концепту зумовлює певну семантику стійкого вислову. Завдяки широті свого когнітивного діапазону концепт служить стимулом і джерелом формування фразеологічного значення [15, 5].

Метою статті є спроба з’ясувати взаємовідношення між поняттями “фразеологізм” та “слово-концепт”; залежність семантики фразеологізму від значення слова-концепту (на матеріалі флористичних слів-концептів та фразеологізмів).

Візьмімо для прикладу концепти *дуб*, *верба*, *осика*.

Частина фразеологізмів пояснюються через певну сукупність уявлень, які виникають у свідомості мовця, стосовно того чи іншого концепту. У такому випадку важливе значення мають властивість певного предмета, його характерні ознаки та сфера застосування. Велику роль відіграє і символіка концептів.

За силу, могутність, практичну корисність *дуб* по праву є найшанованішим представником нашої флори. Але, як відомо, з образом дуба в народі пов’язана й символіка недостатніх розумових здібностей, яка продукує негативно-оцінний зміст літературних (*дубова голова*, *дуб дубом*, *як дурень з дуба*) та діалектних чи напівжаргонних ФО (*дуб-дерево*, *дуб-дерево хвойне*, *Люба з дуба*, *як до дуба в’язати*). Глумачення даних фразеологізмів розкривається в низці відповідей у результаті лінгвістично-асоціативного експерименту: “дуб – міцне дерево, тому в дубову (твердолобу) голову знання не лізуть”, “з дурнем неприємно мати справу, так само як рубати міцний дуб”, “дуб є дупластим, а отже, порожнім деревом, що схоже на людину без розуму”.

Потрапивши до епіцентру метафоричного зміщення “властивість

предмета” → “інтелектуальна характеристика”, первісне значення фітоконцепту *дуб* як еталону твердості в мовній свідомості українського етносу набуло конотатом “негнучкість”, “нездатність до чогось”, що лягли в основу внутрішньої форми наведених ФО [16, 173].

В ареальному дослідженні фразеологізмів моделі “дурний (тупий) – як + дерево = дуже дурний” серед найпоширеніших у слов’янському мегаконтинуумі фітонімічних концептів дурості називають *дуб, дерево і пень* [17, 126 – 128].

Фразеологічна формула *на вербі груші (ростуть)* “наговорити нісенітниці” чи “обіцяти щось нереальне” значною мірою увібрала в себе ідею безплідності верби та плідності груші. У народній свідомості даний вираз експлікується тлумаченнями типу “це фантастично”, “верба – не плодове дерево”, “те, чого не бува на цьому світі”. Образним ядром вислову є семантична оксюморонна пара “верба – груша”, що наклала свій відбиток і на загальне значення вислову, і на його конотацію. Таке протиставлення міцно “вросло” в національний ґрунт, про що свідчать і фіксації фольклористичних збірників, як-от: *на вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть* [18, № 5353]; *така правда, як на вербі груші; та у нього на осиці кислиці, а на вербі груші ростуть* [19, 175, 479]; і експліцитні нарощення та розгортання внутрішньої форми, що стимулюються недостатністю семантики, необхідністю “посилити експресію, оновити мотивування” [20, 131]: *дарма верба, що груш нема – нехай і не родять; не бувають гості – нехай і не ходять; дарма верба, що груш нема! Аби зеленіла* [18, № 11914, 13855]; нарешті, щедре використання цього символу безглуздої вигадки й абсурдної неможливості у творах багатьох письменників [16, 152 – 153].

Спробу пояснити генетичну основу флористичного каламбуру *на вербі груші* робить М.Демський. Основою для цього послужили поширені в народі гумористичні оповідання, так звані небилиці та нісенітниці, у яких гумористична ситуація створюється “зміщенням загальновідомих фактів” [21, 68]. Проте корені його, очевидно, глибші. Семантично непокінчена образно-концептуальна пара “верба-груша” активно функціонує і в інших слов’янських мовах, пор.: рос. *не родит верба грушы; онъ сказываетъ на вербѣ грушу* [22, I, 178]; біл. *на вярбе грушы растуць* у каго [23, II: 85]; пол. *taka prawda, jak na wierzbie gruszki, gruszki na wierzbie, obiecujaje gruszki na wierzbie*. Зустрічається вона також у чехів, сербів, хорватів, болгар, а також у кашубів: *шукати диню на ліщині*.

Значення більшості фразеологізмів залежить від того, як глибоко вони сягають своїми етимологічними коренями у вірування певного народу. У такому випадку важливими стають усі можливі вірування, обряди, певні ритуальні дії стосовно того чи іншого концепту.

Дуже часто ми зустрічаємося з виразом *дуба дати* – “померти, загинути”. Одні вчені (Ю.Гвоздарьов) звертають увагу на зв’язок його з поховальним обрядом давніх слов’ян, у яких існувало повір’я, що після

смерті людини єдиним пристановищем душі стає дерево. Тому дно ями вистилали дубовим листом, пам'ятники на могилі робили з дуба. Інші натякають на те, що під дубом ховали померлих. Проте дивним видається, що дерево – символ довголіття – використовувалося для позначення смерті.

Природа фразеологічних каламбурів *дуба дати*, *дуба врізати* “померти” пояснюється в колі спільнокоренових “дубових” слів і словосполучень: *одубнути* “заклякнути”, *дубіти* “втрачати гнучкість”, *дублений* “холодний”, *одубіти* “заклякнути, закоцюбнути”, *одубітися* “околіти”, *дубом одубітися* “вмерти”, тобто “стати нерухомим, як дуб, випрямитися, захолюнути”. Тавтологізм *дубом одубіти* “вмерти” вказує на те, що хтось стає нерухомим, як дуб, випрямляється, захолюнає: *Був батько, да одубів* (К.Зіновійв. “Вірші. Приповіді посполиті”); *Гомоніла, поки й одубіла* (“Українські народні прислів'я та приказки”). Згодом дієслово *одубіти* розщепилося на дві частини: дієслівну, але беззмістовну (*дати*), та експресивно-образну, “змістовну” (*дуба*) й виник вираз *дуба дати*.

А.Івченко зауважує, що процес постання ФО *дати дуба* “померти” мав такий вигляд. На базі дієслова *дати* та прислівника *дуба* утворився безобразний фразеологізм зі значенням “впасти догори ногами”, який унаслідок зближення з відповідними одиницями семантичного ряду “померти” зазнав семантичного розвитку й набув свого нинішнього значення. Процес народноетимологічного зближення лексем *дуба* “догори ногами” та *дуб* “назва дерева” спричинився не лише до підвищення експресивності (завдяки переходу до образних фразеологізмів), але й до появи нових варіантів дієслівного компонента, пов'язаних зокрема з обробкою дерева, пор. *врізати дуба* тощо [24, 205].

Чітко простежується зв'язок фразеологізму *закохатися як чорт у суху вербу* з етнокультурою слов'янських народів. Словаки думали, що водяник часто сидить на найвищій вербі й виглядає свою жертву, а болгари вважали, що самодиви живуть на вербі та інших деревах. За уявленнями білорусів, на вербі з Водохрещення до Вербної неділі сидить чорт (до цього він живе у воді, у “лозі”, а після Вербної неділі на клені й у житі). Навесні чорти “відігриваються” на вербі, а після того, як вербу освятять у Вербну неділю, вони падають у воду, тому від Вербної неділі до Великодня не можна пити воду, зачерпнуту під вербою. При цьому чорти, за білоруськими й польськими віруваннями, віддають перевагу сухій, дупластій вербі, порівн. польську і білоруську приказки: “*Закохався, як чорт у суху (стару) вербу*” [25, 83].

Суха верба – на противагу зеленій, пишній, особливо свяченій – в українській етнокультурі “місце побутування нечистої сили, нечисте місце” [26, 37]. Навіть смерть верби – це втручання нечистого, тому й кажуть, напр., у Галичині: *учіти ся сухої верби, а не мене*. Учепитися сухої верби, пояснює І.Франко у своїх “Приповідках”, означає віддатися демонові, який живе в тій вербі, а може, і повіситися на ній. Власне,

значенням галицького вислову “іди до чорта!”, “іди до біса” І. Франко намічає і своєрідний метонімічний зв’язок простору й реалій, пов’язаних із названими концептами, які можна, додавши певні ланки ланцюга, розташувати таким чином: “місце, де навіть верба “всохне”, погане місце” (Фр.) – (місце це можна пов’язати з болотом, бо й чорти живуть, і верба, як вологолюбна рослина, росте на болоті) – “суха верба – осідок нечистого духу, місцеперебування демона” (Фр.) [27, 160].

Фразеологізм *вбити осиковий кілок* означає покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити щось, а вираз *до осикового кілка* набув значення – до кінця життя, до смерті. Цей фразеологізм пояснюється лише крізь призму української етнокультури.

Колись за звичаєм пробивали в могилі осиковим кілком усіх “непевних” (самогубців, відьом, упирів, чаклунів і под.), щоб вони не могли піднятися і стати причиною “великих загальних нещаст” (Б.Рибаків), не з’являлися ночами в домі і не завдавали “зла людям” (М.Довнар-Запольський), “не вешталися вночі цвинтарем” (Ф.Піскунов). Саме на це натякає й Леся Українка в устами дядька Лукаша: “Я, небоже, знаю, як, з чим і коло чого обійтися: де хрест покласти, де осіку вбити...” (“Лісова пісня”), а Шевченкові рядки “Росте в полі на могилі Осика заклята, Отам відьма похована...” (“Осика”) треба розуміти так: колись увіткнутий у могилу кілок проріс деревом.

Властивими для фразеології є різноструктурні “осикові” порівняння, що передають особливе хвилювання, полохливість, переляк: *дрижати як осиковий лист* [28, 314]; *дрожжати як лист на трепеті (на осіці)*; *трусується як осичина* (Номис); діалектне галицьке *телепає сі, як трепетів лист*; *трісе сі, як осика (гий восика)*; *тремтить як лист на осичині*. Те саме й російське: *как осиновый лист дрожит (трясётся)*; білоруське *як асінавы ліст дрыжыць (калоціцца, трысецца)*; польське *drzy jak osika* (дрижить як осика); чеське *třast se jako osikový list (dřevo)* (трясється як осиковий лист (дерево)); англійське *quake (shake, tremble) like a leaf (aspen leaf)*; французьке *trembler comme une feuille*.

На відміну від згаданих фразеологізмів, даний вираз, окрім етнокультурного тлумачення, пояснюється і з чисто наукової точки зору. Ботаніки розуміють його просто. Осикові листки мають довший за пластинку хвостик й особливу форму, а тому чутливі до найменшого подиху вітру.

Л.Рьорих у своєму фразеологічному словникові наводить такі версії: 1) осика дрижить тому, що була присутня при розп’ятті Христа; 2) осика “дрижить” тому, що була присутня й не схилилася, коли Бог ходив по землі, за що й була покарана вічним неспокоєм; 3) осика “дрижить” відтоді, як Іуда повісився на осиковому дереві та ін. [29, 247 – 248]. Такі версії побутують і в нашого народу.

Християнська легенда про осичину як прокляте дерево (як осиковий лист) заперечувалася вже в ранніх роботах О.Потебні (1865 р.). Деякі науковці (С.Токарев) прямо заявляють, що легенда про Іуду, що

повісився на осиці, створена в Східній Європі, бо в країнах, де складалося християнське вчення, осика не росте [30, 134 – 135].

У фразеологічних одиницях, образно-смісловий центр яких базується на ботанізмах, виділяється незначний ряд виразів, у яких флоризми з традиційною позитивною символікою набувають оказіонального негативного забарвлення, наприклад, в англійській мові: *oak may fall when reeds stand the storm* - дуб від бурі падає, а тростина стоїть як стояла. *Oak* (дуб) набуває негативної символіки "негнучкий, непоступливий", *reed* (тростина) гнучкий, поступливий. Ця семантична опозиція стала основою утворення значення стійких виразів [31, 43].

Таким чином, вивчення фразеологічних одиниць здійснюється не лише з лінгвістичної, але й з когнітивної точки зору. Це передбачає зв'язок ФО з образним мисленням, що зумовлює належність реалій об'єктивної дійсності духовному світу людини, а не самій реальній дійсності. У свою чергу об'єктом когнітивної семантики є концепт, власне, "семантика слова у всьому обсязі". Концепт, стаючи частиною фразеологізмів, продукує його семантику, істотно впливаючи на становлення їх внутрішньої форми й конотації. Тому значимим стає, з одного боку, уся сукупність уявлень, викликаних тим чи іншим концептом, а з іншого боку, зв'язок концепту з етнокультурою.

Література

1. **Кубрякова Е.С.** Роль словообразования в языковой картине мире // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.
2. **Соколовская Ж.П.** "Картина мира" в значении слов: Семантические фантазии или "катехизис семантики". – Симферополь, 1993.
3. **Лисиченко Л.** Мовна картина світу та її рівні // Зб. Харків. іст.-філол. т-ва. – Х., 1998. – Т. 6. – С. 129 – 144.
4. **Толстой Н. И., Толстая С.М.** Слово в обрядовом тексте (культурная семантика слав. *vesel-) // Славянское языкознание: XI Междунар. съезд славистов: Докл. рос. делегации: Сб. докл. / Отв. ред. Н.И. Толстой. – М., 1993.
5. **Колесов В.В.** "Жизнь происходит от слова" – СПб., 1999.
6. **Телия В.Н.** Коннотативный аспект семиотики номинативных единиц. – М., 2001.
7. **Вежицкая А.** Язык. Культура. Познание. – М., 1997.
8. **Степанов Ю.С.** Константы: Словарь русской культуры. – М., 2001.
9. **Словник української мови:** В 11 т. – К. – 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
10. **Войтович В.В.** Українська міфологія. – К., 2002.
11. **Славянские древности: Этнолингв. словарь:** У 5 Т. / Под ред. Н.И.Толстого. – М., 1995. – Т. 2.
12. **Краткий словарь когнитивных терминов** / Под. общей ред. Е.С.Кубряковой. – М., 1996.
13. **Jackendoff R.** Semantics and cognition. – Cambridge (Mass.), 1993.
14. **Павиленис Р.И.** Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка. – М., 1983.
15. **Алефиренко Н.Ф.** Фразеологическое значение как когнитивно-дискурсивная категория // Лінгвістика. – Луганськ, 2004. – № 2. – С. 5 – 12.
16. **Мельник Л.** Культурно-національна конотація українських

фразеологізмів: Дис. ... канд. філол. наук. – Луганськ, 2001. 17. **Івченко А.** Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. – Х., 1996. 18. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше / Спорудив М.Номис. – К, 1993. 19. **Українські** народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К, 1963. 20. **Мокієнко В.М.** Славянська фразеологія. 2-е изд., испр. и доп. – М., 1989. 21. **Демський М.Т.** Три мішки гречаної вовни // Укр. мова і л-ра в шк. – 1983. – № 12. – С. 68 – 71. 22. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1982. 23. **Тлумачальны** слоўнік беларускай мовы: В 5 т. – Мінск, 1977 – 1984. – Т. 1 – 5. 24. **Івченко А.** Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Х., 1999. 25. **Славянская** мифология: Энциклопедия-словарь. – М., 1995. 26. **Килимник С.** Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 2. 27. **Мельник Л.** Концепт верба в українській народній фразеології // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2000. – № 4. – С.152 – 160. 28. **Жизнь** и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / Под ред. В.В.Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. 29. **Röhrich L.** Lexikon der Sprichwortlichen Redensarten. – Freiburg; Bazel; Wien, 1982. – Bd. 1 – 4. 30. **Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г.** Українська фразеологія. – Х., 1990. 31. **Петрова Н.Д.** Лінгво-гносеологічні основи динаміки фразеологічної номінації (на матеріалі англійської фразеології живої природи): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1996.

The attempt to find out the interrelation between the concepts “Phraseologism” and “Word-Concept”, to explain the concepts influence on the value of phraseological units, their connection with ethnoculture (on the material of floral word-concepts and phraseologism) is given in the article.

Мовна картина світу і дискурс

УДК 81.411

В.Г.Ніконова

КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНА СВІТУ В ТРАГЕДІЇ В.ШЕКСПІРА “ГАМЛЕТ”

З того часу як на межі ХІХ – ХХ ст. термін “картина світу” був уперше уведений фізиками стосовно фізичної картини світу [1], а в аспекті філософії і логіки був запропонований Л.Вітгенштейном [2], статус цього поняття в сучасній науці залишається досить невизначеним. Підкреслюючи метафоричність цього поняття, Л.Вітгенштейн ототожнює картину світу і образ світу та представляє її як глобальний образ світу, який, будучи результатом усієї духовної активності людини,

лежить в основі світобачення людини і репрезентує сутнісні властивості світу в розумінні її носіїв. Картина світу з'являється при такому трактуванні як “суб’єктивний образ об’єктивної реальності і входить, отже, у клас ідеального, котре, не перестаючи бути образом реальності, опредметнюється в знакових формах і не запам’ятовується в жодній з них” [3, 21]. Інші дослідники, навпаки, вважають, що поняття “образ світу” не може бути синонімічним таким поняттям, як “мовна картина світу” та “когнітивна карта світу” [4, 18].

М.Хайдеггер писав, що при слові “картина” ми думаємо насамперед про відображення чого-небудь, тому “картина світу означає не картину, що зображує світ, а світ, зрозумілий як картина” [5, 103]. У дефініції даного терміна як обов’язкові варто виділити два компоненти: світобачення (бачення світу, сума уявлень про світ, знання про світ, що відбиває здатність людини мислити) і активна природа картини світу (пізнавальна діяльність людини, духовна активність, досвід людини). Таким чином, як зазначає В.Маслова, “картина світу” – це наше уявлення про реальність; цілісний, глобальний образ світу, що є результатом усєї духовної активності людини, він виникає в людини в ході всіх її контактів зі світом і уявлень про світ” [6, 122]. Якщо світ – це люди і середовище в їхній взаємодії, то картина світу – “результат переробки інформації про середовище і людину” [7, 5].

Вітчизняні філософи (Г.Брутян, Р.Павільоніс) і лінгвісти (Ю.Караулов, Г.Колшанський, В.Постовалова, Б.Серебренніков, В.Телія та ін.) розрізняють концептуальну й мовну картини світу. Концептуальна картина світу – це сукупність взаємопов’язаних концептуальних сфер, що відображають знання індивіда про певні фрагменти світу, центром якого він є. Концептуальні сфери як закодована соціокультурна інформація постають як сукупність інваріантних категорій, котрі розуміються як “основний семантичний “інвентар” культури, загальний фон або фільтри, які зумовлюють характер здобуття й організації нового знання та досвіду” [8, 18]. Зміст кожної концептуальної сфери визначається наявністю в них семантичних сфер, які відображують основні категоріальні інваріанти, що визначають певний культурно-історичний тип. Концептуалізація і категоризація дійсності коригуються мовною картиною світу, яка своєрідно членує й структурує світ. Мова створює свій світ, в якому присутні фрагменти культури, історії, менталітету, а також несвідомого, невербального [9, 226]. Мова – той засіб, завдяки якому ментальність породжує у своїх надрах культурні феномени.

Проблема співвідношення мовної і концептуальної картин світу не знайшла однозначного вирішення серед дослідників. В.Маслова вважає, що “мовна картина світу передує концептуальній і формує її, тому що людина здатна розуміти світ і самого себе завдяки мові; саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і

національний” [6, 122]. О.Кубрякова висловлює протилежну думку, відповідно до якої концептуальна картина світу значно багатша, ніж мовна картина світу: “Картина світу – те, як собі малює світ людина у своїй уяві, – феномен, більш складний, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, що має “прив’язку” до мови і втілена у мовних формах” [10, 142].

Що стосується картини світу в художньому творі, то, на наш погляд, питання про те, яка картина світу передує, мовна чи концептуальна, вирішується однозначно: ці картини світу співвіднесені. Концептуальна картина світу одного чи декількох творів автора реконструюється на мовному матеріалі цих творів, але сама по собі мова не створює концептуальну картину, вона задається саме поетом, його індивідуальним світовідчуттям та суб’єктивним осмисленням дійсності. “Поетична картина світу є індивідуально-авторською, вона в значній мірі суб’єктивна і містить у собі риси мовної особистості її творця.... Це образ світу, сконструйований крізь призму свідомості і мови поета, він є результатом його духовної діяльності. Матеріальним вираженням поетичної картини світу є твори поета, їх єдиний текстовий простір” [6, 122].

Мета цієї статті – дослідити концептуальну картину світу, якою вона постає в художньому творі, а саме в трагедії В.Шекспіра “Гамлет”, крізь призму мови драматурга. Для досягнення мети треба вирішити такі завдання: 1) описати механізм ідентифікації художніх концептів в шекспірівському тексті на основі функціональних особливостей концептуально значущих для даного твору мовних та мовленнєвих засобів; 2) розглянути семіотичний простір, створений художніми концептами, і виділити в ньому концептуальні сфери, що відображають знання поета про певні фрагменти світу, центром якого він є; 3) встановити ієрархію виділених концептуальних сфер в авторській картині світу.

Концептуальні параметри такої категорії, як “поетичний світ” трагедії Шекспіра, задані системою художніх концептів. У художньому концепті, на відміну від концепту пізнавального, найбільше повно виявлена “невизначеність можливостей”, що не підпорядковується ні вимогам відповідності реальній дійсності, ні законам логіки. “Зв’язок елементів художнього концепту ґрунтується на зовсім далекій логіці і реальній прагматиці художньої *асоціативності*” [11, 275]. Художній концепт існує в певній “ідіосфері”, обумовленій колом асоціацій кожної окремої людини, і виникає як натяк на можливі значення, як відгук на попередній мовний досвід людини в цілому – поетичний, прозовий, науковий, соціальний, історичний. Будучи згустком культури у свідомості автора, художні концепти в трагедіях Шекспіра є втіленням індивідуально-авторського світобачення. У художньому концепті сублімуються поняття, уявлення, емоції, почуття, вольові акти автора.

Шекспір вносить у концепт індивідуальні змісти, відмінні від загальнономовних, що обумовлено його оцінною позицією та специфічним світосприйняттям.

Для вирішення першого завдання цієї статті – ідентифікації художніх концептів в шекспірівському тексті – ми розробили методику семантико-когнітивного аналізу. В основі цієї методики лежить думка Д.Лихачова, яку він висловив у роботі “Концептосфера русского языка”, про те, що концепт існує для кожного окремого словникового значення слова. Те, яке зі значень актуалізується в концепті, залежить, насамперед, від контексту. Але концепт, як справедливо зауважує Д.Лихачов, “не безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом. Потенції концепту тим ширше і багатше, чим ширше і багатше культурний досвід людини” [12, 281].

Процес ідентифікації художніх концептів у текстах трагедій Шекспіра передбачає такі етапи:

- 1) виділення ключових фрагментів у тексті – трагедійно маркованих контекстів, у яких виявляється специфіка трагедії як драматургічного жанру епохи Відродження і реалізується естетична категорія трагічного;
- 2) виявлення смислових центрів трагедійно маркованих контекстів, тобто концептуально значущих елементів, що виконують головну функцію у відтворенні трагедійної картини світу;
- 3) дослідження функціонування мовних та мовленнєвих засобів, що втілюють ці смислові центри в трагедійно маркованих контекстах;
- 4) визначення оточення слів-понять і виявлення механізмів розгортання змісту понять в результаті їх взаємодії зі смисловими корелятами в контекстах;
- 5) виділення лексем, які використовуються як найменування концептів; у силу свого лексико-семантичного статусу (можливості категоризації) такими є загальні іменники;
- 6) виявлення й систематизація концептуальних метафор та інших концептуальних тропів (метонімії, оксюморона й інших образних структур) на основі ключових елементів контекстів;
- 7) ідентифікація художніх концептів як складових концептуальної системи автора на основі концептуальних метафор та інших концептуальних фігур.

Ключовим фрагментом у трагедії “Гамлет” є репліка монологічного характеру, яка відбиває вузловий етап у розвитку драматичного конфлікту, – катастрофу надій та ідеальних уявлень Гамлета про світ і сімейні відносини:

HAMLET: (1) O that this too, too solid flesh would melt, / (2) Thaw, and resolve itself into a dew! / (3) Or that the Everlasting had not fix'd / (4) His canon 'gainst self-slaughter! O God! God! (5) How weary, stale, flat, and

unprofitable / (6) *Seem to me all the uses of this world!* / (7) *Fie on't! ah, fie!*
'Tis an unweeded garden / (8) *That grows to seed; things rank and gross in*
nature / (9) *That it should come to this!* / (10) *But two months dead! Nay, not*
so much, not two. / (11) *So excellent a king, that was to this* / (12) *Hyperion to*
a satyr; so loving to my mother / (13) *That he might not beteem the winds of*
heaven / (14) *Visit her face too roughly.* Heaven and earth! / (15) *Must I*
remember? Why, she would hang on him / (16) *As if increase of appetite had*
grown / (17) *By what it fed on; and yet, within a month –* / (18) *Let me not*
think on't! Frailty, thy name is woman!– / (19) *A little month, or ere those*
shoes were old / (20) *With which she followed my poor father's body* / (21)
Like Niobe, all tears – why she, even she / (22) *(O God! a beast that wants*
discourse of reason / (23) *Would have mourn'd longer) married with my*
uncle; / (24) *My father's brother, but no more like my father* / (25) *Than I to*
Hercules. Within a month, / (26) *Ere yet the salt of most unrighteous tears* /
(27) *Had left the flushing in her galled eyes,* / (28) *She married. O, most*
wicked *speed,* to post / (29) *With such dexterity to incestuous sheets!* (30) *It is*
not, nor *it cannot come to good.* / (31) *But break my heart, for I must hold my*
tongue! [13, 9].

У наведеному трагедійно маркованому контексті міститься п'ять смислових центрів, тобто концептуально значущих елементів, що виконують головну функцію у відтворенні концептуальної картини світу: гіркі міркування Гамлета про увесь світ, що, як невиполотий сад заріс бур'яном, загруз у низьких, тваринних інстинктах і прагненнях людей (рядок 1– 9); про швидкоплинність любові матері до батька, навіть такої міцної і жагучої, угамувати котру було так само важко, як і сильний голод, але яка була забута через місяць після смерті батька (10 – 17); нещирість, лицемірство і віроломство усіх жінок (рядок 18); про підступність і зрадництво матері, котра так поспішно вийшла заміж за його рідного дядька, який схожий з покійним королем як Аполлон із сатиром (рядок 19 – 29); неясні передчуття Гамлета про те, що така поспішність не передвіщає нічого гарного (рядок 30 – 31).

Ці смислові центри втілюються у наведеному контексті такими мовними та мовленнєвими засобами, що є ключовими, концептуально значущими елементами у цьому контексті:

1) експресивно-емотивний метафоричний зворот *'Tis an unweeded garden that grows to seed* (“невиполотий сад, що заріс бур'яном”), що корелює в контексті із словом *world* (“світ”);

2) образні звороти *he might not beteem the winds of heaven visit her face too roughly* (“вітрам не давав дихати їй в обличчя”) та *she would hang on him as if increase of appetite had grown by what it fed on* (“вона до нього тяглася, начебто голод ріс від угамування”), які корелюють із словом *loving* (“любити”);

3) експресивно-емотивний зворот *Frailty, thy name is woman* (“о жінки, вам ім'я – віроломство”), зміст якого корелює зі змістом наступних десяти рядків;

4) експресивно-емотивні звороти *ere those shoes were old with which she followed my poor father's body like Niobe, all tears* (“цілі башмаки, у яких труну батька супроводжувала, у сльозах, як Ніобея”), *ere yet the salt of most unrighteous tears had left the flushing in her galled eyes* (“ще від солі лицемірних сліз у неї на очах червоність не спала”) та *a beast that wants discourse of reason would have mourn'd longer* (“звір, позбавлений розуму, нудився б довше”), які корелюють із словами *mourn* (“горювати”) та *speed* (“швидкість”);

5) експресивний зворот *it cannot come to good* (“не бачити від цього добра”), який корелює з фразеологічною одиницею *break my heart* (“розбийся, серце”).

На основі виділених образних та експресивно-емотивних зворотів, фразеологічних одиниць і авторських метафор, які виражають смислові центри цього контексту, виявляємо і систематизуємо концептуальні метафори: СВІТ – НЕВИПОЛОТИЙ САД (*an unweeded garden that grows to seed*), ЛЮБОВ – ГОЛОД, ЯКИЙ ВАЖКО ВГАМУВАТИ (*increase of appetite had grown by what it fed on*), ЛЮБОВ – ТУРБОТА, ОБЕРІГАННЯ (*he might not beteem the winds of heaven visit her face too roughly*), ЖІНКА – МОРАЛЬНА СЛАБИТЬ, НЕСТІЙКІСТЬ (*Frailty, thy name is woman*), СКОРБОТА – ЛИЦЕМІРСТВО (*ere yet the salt of most unrighteous tears had left the flushing in her galled eyes*), СКОРБОТА – ШВИДКІСТЬ, БИСТРОПЛИННІСТЬ (*ere those shoes were old with which she followed my poor father's body like Niobe, all tears; a beast that wants discourse of reason would have mourn'd longer*), ПЕРЕДЧУТТЯ ЛИХА – БІЛЬ У СЕРЦІ (*break my heart*).

Систематизація концептуальних метафор приводить до виділення художніх концептів, втілених у наведеному фрагменті: СВІТ, ЛЮБОВ, ЖІНКА, СКОРБОТА, ПЕРЕДЧУТТЯ ЛИХА. Зміст концептів, обумовлений жанровою специфікою тексту й особливостями авторської концептосфери, представлений через елементи поля концептів: **СВІТ:** безладний (СВІТ – НЕВИПОЛОТИЙ САД); **ЛЮБОВ:** жадібна, ненаситна (ЛЮБОВ – ГОЛОД, ЯКИЙ ВАЖКО ВГАМУВАТИ), дбайлива, турботлива (ЛЮБОВ – ТУРБОТА, ОБЕРІГАННЯ); **ЖІНКА:** слабка (ЖІНКА – МОРАЛЬНА СЛАБИТЬ, НЕСТІЙКІСТЬ); **СКОРБОТА:** бистроплинна (СКОРБОТА – ШВИДКІСТЬ, БИСТРОПЛИННІСТЬ), лицемірна (СКОРБОТА – ЛИЦЕМІРСТВО); **ПЕРЕДЧУТТЯ ЛИХА:** болісне (ПЕРЕДЧУТТЯ ЛИХА – БІЛЬ У СЕРЦІ).

Застосовуючи описану вище методику семантико-когнітивного аналізу, у ключових фрагментах в трагедії “Гамлет” ми виявили 57 художніх концептів, які реалізовано у 217 образних та експресивно-емотивних зворотах. У цих концептах, як у фокусі, відтворюється концептуальна картина світу в трагедії, тобто авторське світобачення та світосприйняття. Художні концепти створюють відповідний семіотичний простір, структура якого формується сукупністю взаємозв’язаних

концептуальних сфер: концептуальне поле ЛЮДИНА ЯК ФІЗИЧНИЙ ФЕНОМЕН, концептуальне поле ЛЮДИНА ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН, концептуальне поле ЛЮДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН. Як бачимо, в центрі уваги Шекспіра є світ людини. Інтерес Шекспіра до різних проявів цієї проблеми виходить з антропоцентричного характеру поглядів гуманістів. У працях А.Анікста, М.Морозова, Р.Самаріна, А.Смирнова, Ю.Шведова, М.Урнова, А.Горбунова й інших дослідників творчості драматурга, які розглядали цю проблему з літературознавчих позицій, відзначається, що будь-яка п'єса Шекспіра – це п'єса про людей і про їхні відносини, але це і п'єса про одну людину, що стоїть у центрі сюжету більшості драм Шекспіра.

Інтерес Шекспіра до світу людини у всій розмаїтості його буттєвих характеристик виявляється у складній структурі виділених концептуальних полів, зміст яких визначається наявністю в них різноманітних семантичних сфер. Для виявлення цих семантичних сфер при дослідженні структури концептуальних полів використовується методика, яка запропонована Д.Колесник [14]: з урахуванням принципу концептуальної супідрядності усередині концептуального поля, що розглядається як *клас* понять, на гіперо-гіпонімічній основі виділяються *підкласи*, які включають *кластери*, що складаються з *художніх концептів*.

Концептуальне поле **ЛЮДИНА ЯК ФІЗИЧНИЙ ФЕНОМЕН** в трагедії “Гамлет” нараховує 10 концептів, значення яких передають 52 образних утворення. Ці концепти створюють два підкласи: сутність людини та буття людини. Перший підклас **СУТНІСТЬ ЛЮДИНИ** створюється трьома концептами: жінка, свідомість, розум (їх значення передають 13 образних утворень). У другому підкласі – **БУТТЯ ЛЮДИНИ** – 42 образних утворення, які групуються у два кластери: кластер: стан людини (концепти: життя, судьба, хвороба, смерть); кластер: час людського буття (концепти: вік, молодість, старість).

Концептуальне поле **ЛЮДИНА ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН** є найбільш насиченим і різноманітним. У ньому 27 художніх концептів, які реалізовано в 97 образних утвореннях. У цьому полі – три підкласи.

Підклас **РИСИ ХАРАКТЕРУ** об'єднує 12 художніх концептів, які реалізовано у 23 образних утвореннях. Цей підклас складається з двох кластерів: кластер: позитивні риси характеру (концепти: достоїнство, честь, чесність, доброта, вірність); кластер: негативні риси характеру (концепти: лицемірство, наївність, обережність, честолюбство, боягузтво, нерішучість, жорстокість).

Підклас **ПОЧУТТЯ ТА ЕМОЦІЇ** нараховує 46 образних утворень, які передають значення 9 художніх концептів. Цей підклас складається з двох кластерів: кластер: позитивні почуття та емоції (концепти: любов, дружба, шанування); кластер: негативні почуття та емоції (концепти: божевілля, горе, сум, скорбота, передчуття лиха, жах).

У підкласі ПСИХІКА 6 художніх концептів, значення яких реалізовано у 28 образних утвореннях. Цей підклас має два кластери: кластер: вірування (концепти: Бог, душа, покаяння, пекло); кластер: марновірство (концепти: пророкування, віщування).

Концептуальне поле **ЛЮДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН** складається з двох підкласів, у яких міститься 20 художніх концептів. Їх значення реалізовано у 68 образних утвореннях.

Підклас **ВІДНОСИНИ МІЖ ЛЮДЬМИ** (14 художніх концептів, які передаються 44 образними утвореннями): кластер: позитивні дії (концепти: правдивість, справедливість); кластер: негативні дії (концепти: обман, лицемірство, маскування, підступництво, злий намір, помста, пороки, помилки, самовпевненість, наклеп, обережність, пихатість).

Підклас **СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ** містить шість художніх концептів – світ, королівська влада, держава, народ, багатство, бідність, зміст яких передається 24 образними зворотами.

Художні концепти **СВІТ, ЛЮБОВ, ЖІНКА, СКОРБОТА, ПЕРЕДЧУТТЯ ЛИХА**, виділені у наведеному вище прикладі, є членами різних концептуальних полів. Концепт **СВІТ** – елемент концептуального поля **ЛЮДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН** (підклас: суспільні відносини), концепти **ЛЮБОВ, СКОРБОТА, ПЕРЕДЧУТТЯ ЛИХА** – елементи концептуального поля **ЛЮДИНА ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН** (підклас: почуття та емоції, кластери: позитивні та негативні почуття та емоції), концепт **ЖІНКА** – елемент концептуального поля **ЛЮДИНА ЯК ФІЗИЧНИЙ ФЕНОМЕН** (підклас: сутність людини).

Для вирішення останнього завдання статті – виявлення ступеня значущості концептів в концептуальній системі трагедій Шекспіра та встановлення ієрархії виділених концептуальних сфер в авторській картині світу в трагедії “Гамлет”, ми застосовуємо метод кількісного аналізу художніх концептів. Зазначений метод відповідає вимогам наукового дослідження: він універсальний, процедура його проведення складається з дискретних операцій, результати його представляються в числовій формі; у цілому даний аналіз формує частотну модель концептуальної картини світу. Подібний аналіз представляється нам винятково як підготовчий, тому що подальші кроки (виключення концептів, що посідають незначне місце в концептуальній системі автора; визначення механізмів взаємодії концептів; опис змісту концептів) можливі лише при дослідженні контекстів уживання ключових слів, а єдина парадигма такого аналізу поки ще не сформована.

За результатами кількісного аналізу досліджуваного матеріалу в трагедії “Гамлет” встановлена ієрархія виділених концептуальних сфер в авторській картині світу. Найбільш численним за кількістю художніх концептів та контекстів, у яких вони вживаються, є концептуальне поле **ЛЮДИНА ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН** (27 художніх концептів у 97

контекстах); на другому місці – концептуальне поле ЛЮДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН (20 художніх концептів у 68 контекстах); на третьому місці – концептуальне поле ЛЮДИНА ЯК ФІЗИЧНИЙ ФЕНОМЕН (10 концептів у 52 контекстах).

За результатами кількісного аналізу 57 художніх концептів, які виявлено в трагедії “Гамлет”, встановлено, що в системі концептів всіх концептуальних полів панує чітке протиставлення концептів з позитивним та негативним забарвленням. Так, у концептуальному полі ЛЮДИНА ЯК ФІЗИЧНИЙ ФЕНОМЕН актуалізовано концепти ЖИТТЯ та СМЕРТЬ у майже рівній кількості контекстів – 14 та 15 відповідно. У концептуальному полі ЛЮДИНА ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН це опозиція двох кластерів: позитивні почуття та емоції (22 контексти) та негативні почуття та емоції (24 контексти). У концептуальному полі ЛЮДИНА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН кластер концептів, які позначають негативні дії, значно перебільшує кластер концептів, які позначають позитивні дії, – 12 : 2 відповідно.

Превалювання концептів негативної діяльності чи негативних почуттів і емоцій над концептами позитивної діяльності пояснюється тим фактом, що під час створення великих трагедій у світогляді Шекспіра відбувся перелом, обумовлений утратою надій на здійснення ідеалів гуманізму та переглядом драматургом основ гуманістичного світогляду. Оптимістична оцінка розуміння природи людини змінилася визнанням зла не як зовнішнього стосовно особи, а як такого, що споконвічно корениться в природі людини: люди – нерозумні, піддані слабостям, дурним пристрастям, здатні на жахливі злочини. Шекспір визнає, що неможливо досягти і здійснити гармонію між мікрокосмом і макрокосмом, між “я” і світом. Життя стає для Шекспіра хаосом, у якому панують безглузді сили. Але значна кількість концептів з позитивною забарвленістю свідчить про те, що основу філософії трагічного періоду Шекспіра становить не беззаперечний песимізм, а уявлення про цілісність людини, що розпалася, про боротьбу добра і зла як у ній самій, так і у всій дійсності.

Виконане дослідження показало зумовленість концептуальної картини світу в трагедії Шекспіра “Гамлет” культурно-історичними тенденціями епохи Ренесансу, реальними протиріччями громадського життя, державного ладу, усієї духовної культури епохи. Ієрархія концептів у текстовому світі трагедії обумовлюється світоглядними настановами Шекспіра, новим розумінням природи людини, що підкреслювало її найглибшу внутрішню суперечливість.

Подальші розробки у цьому напрямку передбачають визначення логіко-семантичних зв'язків між концептуальними сферами та встановлення їх значення у формуванні структури концептуальної картини світу в трагедії В.Шекспіра „Гамлет”.

Література

1. Герц Г. Принципы механики, изложенные в новой связи // Жизнь науки: Антология вступлений к классике естествознания. – М., 1973.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. Перевод с нем. – М., 1981.
3. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 8 – 70.
4. Леонтьев А.А. Психолингвистика. – М., 1993.
5. Хайдеггер М. Искусство и пространство // Самосознание европейской культуры XX века. – М., 1991. – С. 27 – 39.
6. Маслова В.А. “Языковая картина мира” и “поэтическая картина мира” и их роль в межкультурной коммуникации // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. – Том 17(56): Филологические науки. – Симферополь, 2004. – С.121 – 127.
7. Цивьн Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990.
8. Колесник О.С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі давньоанглійського епосу та сучасних британських художніх творів жанру фентезі): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003.
9. Терехова Д.І. Про мовну картину світу та образ світу // Проблеми семантики слова, речення, тексту: Зб. наук. статей. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 26 – 32.
10. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 70 – 87.
11. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997. – С. 5 – 37.
12. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М., 1997. – С. 280 – 287.
13. Shakespeare W. Hamlet // The Complete Works of William Shakespeare. – In 12 vol. – N. Y., 1899. – Vol. XI. – P. 25 – 159.
14. Колесник Д.М. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А.Мердок: Дис. ... канд. филол. наук. – Черкасы, 1996.

This article presents the results of cognitive analysis of the literary concepts in Shakespeare's "Hamlet"; the method of quantitative analysis helps in establishing the hierarchical structure of the conceptual fields distinguished in the author's world picture.

УДК 811.161.2'37

Н.В.Агошкова

ВПЛИВ ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНИХ ТА ІНТРАЛІНГВАЛЬНИХ ІНДИКАТОРІВ НА ВЕРБАЛІЗАЦІЮ КОНЦЕПТІВ ЖИТТЯ І СМЕРТЬ У ПОЕЗІЇ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Вплив екстралінгвальних та інтралінгвальних індикаторів на мовне вираження концептів *життя* і *смерть* у поезії періоду Великої

Вітчизняної війни досі не потрапляло у поле зору дослідників поетичної творчості цього періоду. Однак дослідження цього питання сприяло б глибшому вивченню мовної та концептуальної картин світу через те, що кожний носій мови додає у концепт своє індивідуальне бачення навколишнього світу, яке тією чи іншою мірою відмінне від загальнонаціонального. Особливо це помітно у поезії через те, що поетичний текст має антропоцентричний характер і репрезентує дійсність через призму естетичного сприйняття її індивідом (автором). Не завжди у художньому тексті наявні лексеми на позначення концептів *життя* і *смерть*, немає роздумів на цю тему, однак читач (реципієнт) розуміє і відчуває, що мова йде саме про ці поняття. Сприйняття (рецепція) інтенції здійснюється за допомогою індикаторів – „мовних засобів, що сигналізують про відповідні концепти, вказують на них та експлікують їх” [1, 128]. Отже, концепти *життя* і *смерть* можуть бути представлені у художньому тексті як експліцитно, так і імпліцитно.

Проблемі експліцитного та імпліцитного планів вираження у текстовій структурі присвячено чимало праць вітчизняних та іноземних дослідників (Н.Амосова, Й.Блейк, Дж.Бовер, В.Богданов, Т.Ван Дейк, Т.Дрідзе, Н.Зарубіна, І.Колегаєва, Г.Колшанський, Р.Лангакр, О.Пешковський, М.Поспелов, Г.Солганік, У.Тиле та інші). Учені встановили, що у художньому тексті екстралінгвальні та інтралінгвальні фактори перебувають у перманентній взаємодії. Як зазначає О.Селіванова, у зв'язку з цим проблема текстової інтерпретації набуває якісно нової орієнтації: “сприймання тексту є насамперед проникнення у свідомість, концептуальну систему автора як мовної особистості. Ефективність цього проникнення залежить від комунікативно-прагматичних стратегій автора, їхньої реалізації у тексті та від оптимальної відповідності до цих стратегій читача, його концептуальної системи” [2, 122]. Сучасна лінгвістика тексту вийшла за межі мовознавства і потребує залучення надбань когнітивної науки, теорії комунікації, психології творчості, естетики, поетики тощо. Сам термін “індикатор” був уведений когнітивною лінгвістикою по відношенню до мовленнєвого акту. У нашому дослідженні ми поділяємо думку О.Лисицької, яка розглядала цей термін стосовно тексту. У лінгвістичній науці індикатори розглядаються у різних аспектах: 1) з точки зору рецепції: поверхневі (системно-мовні засоби та засоби номінації, що допомагають розпізнати і зрозуміти ідею твору і прямо вказують на концепт) і глибинні (представляють інформацію, що потребує розшифрування, апеляції до філософських, історико-культурних знань або встановлення логіко-асоціативного ланцюга, ідентифікуючи концепти *життя* і *смерть*); 2) з точки зору інформації, про яку сигналізують: індикатори логічних зв'язків (вказують на причинно-наслідкові зв'язки між концептами і подальшими подіями), аксіологічні індикатори; 3) способу репрезентації інформації та засобів вираження концептів індикатори загальних знань (екстралінгвальна пресуппозиція)

– носії інформації екстралінгвального характеру: норми моралі, духовні цінності; 4) у прагматичному аспекті (відношення автора до зображуваного) – індикатори авторської оцінки. Усі індикатори можна поділити на два види: прямі і опосередковані. Прямі індикатори репрезентують інформацію про життя і смерть прямо, за допомогою слів, словосполучень та інших мовних засобів з семою ‘життя’ або ‘смерть’. Опосередковані індикатори сигналізують і виражають концепти *життя* і *смерть* не прямо, а за допомогою лексем, які асоціативно пов’язані з концептами або зображаючи вчинки героїв, які спричиняють, несуть смерть чи репрезентують життя [1, 131].

Індикаторами можуть бути мовні одиниці (морфеми, слова, словосполучення, речення), окремі граматичні ознаки (морфологічні і синтаксичні (власне мовні), і сюжетні елементи, заголовки, особливості композиції, засоби, що забезпечують когерентність тексту (системно-мовні індикатори).

Метою нашого дослідження є виявлення і аналіз індикаторів концептів *життя* і *смерть* у поетичній спадщині періоду Великої Вітчизняної війни. Поставленою метою зумовлені такі завдання: 1. Виявити екстралінгвальні та інтралінгвальні індикатори концептів *життя* і *смерть* у поезії періоду Великої Вітчизняної війни і встановити особливості їх використання тим чи іншим автором, визначаючи семантичні зміни, що при цьому відбуваються; 2. Здійснити аналіз індикаторів концептів *життя* і *смерть*, встановлюючи асоціативні зв’язки між ними.

Індивідуальна картина світу поета є відображенням суб’єктивних рис мовця, її творця. Кожний автор представляє концепти *життя* і *смерть* по-різному, і для кожного поетичного твору засоби відображення інтенції є своєрідними, притаманними лише йому. Як відомо, загальнонаціональна основа і загальномовні засоби знаходять своє відбиття у концептах. Порівняння засобів відображення концептів *життя* і *смерть* у поетичній спадщині авторів періоду Великої Вітчизняної війни допомагає розмежувати загальне та індивідуально-авторське. Увагу привертає вивчення творчої спадщини авторів, які змушені були емігрувати й створювати картини українського буття за межами Батьківщини – Яра Славутич і Олекса Гай-Головко.

Олекса Гай-Головко і Яра Славутич зустріли Велику Вітчизняну війну у молодому віці, що також мало вплив на сприйняття поетами понять *життя* і *смерть*. Однак відображення концептів *життя* і *смерть* у поетичній творчості цих митців різняться, через що спостерігається і відмінність у сприйнятті цих концептів читачем. Поезія Яра Славутича змушує читача як замислитися над подіями, що мали місце у цей період, так і пережити певні почуття, у той час як О.Гай-Головко стихійно розкриває думки і почуття як собі, так і читачеві.

Концепт *життя* у поезії Яра Славутича представлений за допомогою прямих поверхневих індикаторів (*життя, буття, живуці*),

поверхневих прямих і опосередкованих індикаторів асоціативного зв'язку, у яких наявна сема 'тривалість життя людини' (*вік, життєдайні дні*), сема 'періоди людського існування' (*весна, березіль*), сема 'пробудження, народження' (*розмай*), сема 'мандрування' (*дорога, шлях, путь*), сема 'світобачення' (*дерево життя*), аксіологічними індикаторами позитивної оцінки, індикаторами загальних знань, індикаторами авторської прагматики, індикаторами емоційного зв'язку (опис пробудження природи, початок нового дня) а також глибинними індикаторами асоціативного зв'язку, репрезентованими за допомогою індивідуально-авторських символів (*Україна, південь*).

Концепт *смерть* репрезентовано значно ширше за концепт *життя* і експліковано за допомогою прямих поверхневих індикаторів (*смерть, кончина, згуба, прах, могила, поминальна, кості, кістяки, поховані, вбивати, задушити, ударити об землю, колоти списами, полягти, спочити, умирати, немає*), поверхневих прямих і опосередкованих індикаторів асоціативного зв'язку (*чорна могила, чорний ворон, сон, край, спати*), глибинних індикаторів асоціативного зв'язку (*Чорне море – могила; жалібні бандури – поминальна пісня; зозуля: З довгої дороги/ Клала їх у ряд:/ Голови на ноги –/ Ніби на парад./ Божже, скільки тисяч/ Тут лягло от куль!/ Знає в небі місяць,/ Лічить зойк зозуль [3, 94]; “есеси”: І відбиваються берези/ В холоднім склі очей мерця.../ і з уст до уст летить “есеси!” – / Як символ згубного кінця [3, 34]*), поверхневі індикатори логічного зв'язку (назви віршів і авторські підписи: *“FINALE”, “ПАМ'ЯТІ СПАЛЕНИХ ДОНЬКИ І ДРУЖИНИ”, полеглим у бою 12 червня 1942 р, у Вінниці 1943 р. оглядаючи масові могили*), індикаторами авторської прагматики (*наче полозів, рубають їх; “виходь-но, муравелю,/ Най тебе розчавлю нігтем” [3, 10]*), індикаторами емоційного зв'язку (*плачуть липи, ридають села; Лиш над вами вітри з-за Десни/ Колихають шумкі ясени/ Що, в жалобі схиливши гілля,/ Поминальну шумлять у поля [3, 92]*).

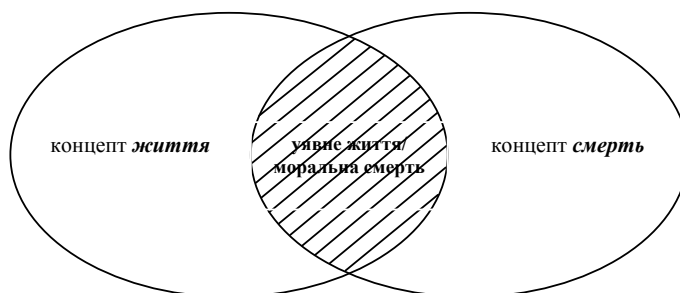
Зображаючи війну 1941 – 1945 років, Яр Славутич звертається до теми історичного минулого (кімерійці, скити, Золота орда, козаччина), актуалізуючи лексику цих епох (*згуба, спочити, конати, поточився дик тилатий, пронизав стрілою пацу* – на позначення концепту *смерть*). Автор на прикладі історії народу (хоробрість русичів, волелюбність козаків та січових повстанців) демонструє велич України і патріотичний настрій її народу. Описуючи певний фрагмент дійсності під час експлікації концептів *життя* і *смерть*, Яр Славутич використовує не тільки певні лексеми, які характеризують епоху, а й лексеми з підсиленням конотативним макрокомпонентом значення, з великим асоціативним потенціалом, який виражає максимальну інтенсивність ознак і має широку прагматику: *Передихаючи, зведусь на руки/ І пригадаю південь України./ Я пригадаю світ у різних барвах./ Зелений, синій, жовтий, пурпуровий./ Що розстелився в полі килимами./ Що – як веселка – в небеса устав./ Я пригадаю степові могили,/ Сади вишневі,*

села біловиді, / Могутній плін широкого Славути, / Найкращі в світі затишні гаї [3, 21]. Концепт *життя* асоціюється у поета з рідною Батьківщиною – Україною, яка є наскрізним образом у поезії Яра Славутича. Лексема *Україна* безпосередньо не пов'язана з концептом *життя*, однак враховуючи соціо-історичні умови й загальнолюдські знання можемо простежити певний конотативний зв'язок. Реально-предметні вираження переносяться в соціо-історичну площину, де мають місце суспільні відносини. У цій площині вільна *Україна* безпосередньо сприймається як саме життя, через те що метою цілих поколінь було визволення Батьківщини, а також, як відомо, перед обличчям смерті людина пригадує усе своє життя. Символічність лексеми *світ* (поверхневий індикатор асоціативного зв'язку) безперечно пов'язана з контекстуальним індивідуально-авторським символом *Україна* (глибинний індикатор асоціативного зв'язку) і концептом *життя*, вона своєю семантикою надає додаткової мотивації, актуалізуючи імпліцитну сему 'життя'. Традиційні символи, що репрезентують Україну, стають номінантами і концепту *життя* (*сади вишневі, степові могили, села біловиді, Славути, затишні гаї*), відображаючи і авторське ставлення (любов до України → любов до життя). Отже, встановлюється асоціативний ланцюг УКРАЇНА – НАЦІЯ – ЖИТТЯ.

Життєві обставини (почуття, які переживав у цей час О.Гай-Головка), сприйняті крізь призму психологічного типу і темпераменту, спричинили своєрідну експлікацію концептів *життя* і *смерть*.

На репрезентацію концептів *життя* і *смерть* у поезії О. Гай-Головка зазначеного періоду має великий вплив тематика, до якої звертається автор. Поряд з патріотично-піднесеними віршами, які були опубліковані у збірці "Сурмач", виходить любовна лірика, а також "імітована" іронічна любовна лірика ("Коханіяда"), поява якої була зумовлена атмосферою, що панувала у цей час: відчай "перед лицем воєнної дійсності, яка на кожному кроці посвідчувала ту істину, "нині живеш, а завтра вмреш", люди масово заломлювалися морально, і починали практикувати гедоністичне "лови момент", а з анархії інстинктів зродилася "філософія" пожадливої любашности – "любов – це право володіти" [4, XXXII]. У період Великої Вітчизняної війни поет сприймає смерть індивіда не тільки як фізичну (природну або насильницьку) смерть, а і як "моральну смерть", яку можна визначити як "уявне життя", що позначається на репрезентації концептів *життя* і *смерть*. Спостерігається семантичний дуалізм поняття "уявне життя" (життя, однак життя з предикацією, що вводить сему протилежного поняття – смерть), яке відноситься як до концепту *життя*, так і до концепту *смерть*, вводячи поняття "подвійної реальності". Світ стає ареною для боротьби між життям і смертю, а смерть переважно з'являється у масці життя. О. Гай-Головка вважав, що "уявне життя" страшніше, ніж фізична смерть, і носіями "уявного життя" є морально деградуючі люди, які живуть у світі примар.

Перетин концептів *життя* і *смерть* у поезії О.Гай-Головка періоду Великої Вітчизняної війни можна зобразити схематично:



Уявне недійсне життя (моральна смерть) експлікується як за допомогою власне-мовних індикаторів, так і системно-мовних, які можна поділити на групи, об'єднані певною загальною семою: 1) номінації і характеристика способу життя: *дні суєтні, пустоцвіт, нидіти, тиняться по базару* (ярмарок суєти), *блукати*; 2) 'мертвий простір, де немає життя' і 'фантастична нереальна дійсність': *небесне дно; тіні привидів; прірва темноти, безталання; темрява; безмежна яма ночі; несамовита ніч; пекло; у сні привиджуються*; 3) 'ідолопоклонство': *Під замком у любовній в'язниці! Я молюся до верби-жалібниці!* "Вербо, вербонько! Як мені жити?" / *Мовчить! У тенетах недолі страшної! Я молюся до землиці святої!* "Земле, земелько! Як мені жити?" / *Мовчить! У кайданах передвісника злого, Я молюся до сонця ясного!* "Сонце, сонечко! Як мені жити?" / *Мовчить* [5, 91]; 4) 'прокляття': *Не виходь! Благаю! Боже, Боже, / Ти ідеши?! Будь проклята! Іди!* [5, 90]; 5) 'порожні слова' ("мертві" слова): *Коли ж нареши в світлий час! Тобою став порожній, / То склав присягу я ураз, / Що вірний буду кожній* [5, 110]; *Ворог часто з сили рветься, / Що він друг єдиний, / І у вірності клянеться! Невірна дружина* [5, 113]; 6) 'отрута': *трунок, отрута, сірчаний квас, отрута кохання*; 7) слова, що номінують продукт розпаду і виражаються за допомогою образних індикаторів (метафори): *А мого кохання пустоцвіт! Не потішить жадібний цей світ, / А зів'яне, зсохне, облетить, / Щоб на купі стліти і зігнить* [5, 101], *серединка прегнилая*; 8) 'гріх': *І ти прийшла – п'янка і похитлива* [5, 100]; передчуття біди (скоєння гріха), моральної смерті передається за допомогою індикаторів логічного (читач відчуває, що повинні бути певні наслідки зі знаком «→») і емоційного зв'язків (*аж чую* – стрімкість подій, нагнітання емоцій), загальних знань (знання сюжету Біблії): *Стою, радію: день дзвенить! Любуюся тобою. / Аж чую – шепіт шелестить / На грядці, що за мною...* [5, 87]; 9) *Наближається вечір, мов тінь, / Червоніє ясна голубінь, / Сон тріпоче крильми по землі, / Відлітають у світ журавлі* [5, 97]; *Туман зникає. Калина тремтить. / Зозуля замовкла. Зозуля мовчить. / Зів'яла вишня молода. / ... / Зігнулись тихі явори* [5, 85]; *І хмарки відпливали у журбі / До якогось незнаного моря* [5, 102]; *Чорний*

демон рік гуркоче, / Дикий шум летить з загір'я [5, 110] – як системно-мовні індикатори виступають цілі фрагменти тексту, однак у їх межах знаходяться власне-мовні індикатори (індикатори емоційного зв'язку: *мов тіль, тремтить, журба*, індикатори загальних знань *відлітають, зникає, замовкла, зів'яла, зігнулись, відпливають, гуркоче*, поверхневі індикатори асоціативного зв'язку *чорний демон, червоніє ясна голубинь*).

Концепт *життя* у фронтовій поезії О.Гай-Головка експлікується за допомогою прямих поверхневих індикаторів, у яких безпосередньо наявна сема 'життя' (*життя, буття, живий, життєвський, жити, живцем, живучий нектар*); поверхневих прямих і опосередкованих індикаторів асоціативного зв'язку, у яких наявні семи 'світло', 'тепло' (*сонце, свічка, світло, ясний, золотий*), сема 'тривалість життя людини' (*вік, дні, час, хвилинка*), сема 'період життя людини' (*юність: весна*), а також семантикою предикатів, в основі яких актуалізується антропоцентрична поведінка (*ходити, пити, славити*), аксіологічними індикаторами позитивної оцінки, індикаторами загальних знань, індикаторами авторської прагматики, індикаторами емоційного зв'язку (опис пробудження природи, початок нового дня) а також глибинними індикаторами асоціативного зв'язку, репрезентованими за допомогою індивідуально-авторських символів (*слово, ніст*).

Концепт *смерть* реалізує велика кількість індикаторів. Поверхневі індикатори: індикатори логічних зв'язків (назва вірша "*На могили каменяра*", "*Тарасові Шевченкові епітафія*"); індикатори асоціативних зв'язків (злий сміх – *В садку гуляють марева зелені/ І жовтий сум регоче на землі* [5, 94]; такі поверхневі індикатори, які вказують на нього прямо і виражені за допомогою іменників, дієслів, прикметників: *смерть, небуття, скін, труна, могила, кістки, плаха, згуба, отрута; померти, конати, (з)гинути, убити, зарубати, замучити, знищити, погубити; мертвий, чорний*.

У поезії О.Гай-Головка і Яра Славутича періоду Великої Вітчизняної війни, як правило, майже відсутні індикатори логічних зв'язків (причинно-наслідкові) на позначення як концепту *життя*, так і концепту *смерть*. На нашу думку, це зумовлено тим, що у мові поезії здійснюється максимальна реалізація смислового і структурного рівнів, і це призводить, як зазначає Н.Сологуб, до зростання інформативності і до зменшення словесної надлишковості. З мети художньої доцільності поетичний текст "витискує" із слова все, що можна. У результаті відбувається "згущення" думки, синтез трьох моментів – зовнішньої форми, внутрішньої форми і змісту [6, 16]. У віршованому тексті спостерігається семантичне перевантаження поетичного слова, що зумовлено відсутністю опосередковуючого фактора між словом і образом. Відсутність великої кількості індикаторів логічного зв'язку можна пояснити і тим, що події, які відбуваються під час війни, читач переважно сприймає серцем, а не розумом – емоції превалюють над раціо. Отже, спостерігається широке вживання як поверхневих (прямих і

опосередкованих), так і глибинних (прямих і опосередкованих) індикаторів асоціативного, емоційного зв'язків, аксіологічних індикаторів, індикаторів прагматики та екстралінгвальної пресуппозиції, яка вказує не тільки на загальнолюдський характер концептів **життя** і **смерть**, а і на їх національну специфіку, що дуже широко представлена у поезії Яра Славутича. Індикатори авторської прагматики яскраво висвітлені у поезії Яра Славутича зазначеного періоду, що впливає на сприйняття концептів **життя** і **смерть**.

Висвітлення проблематики, порушеної у цій статті, сприятиме у подальшому дослідженні як індивідуальної концептосфери поетів, так і концептуальної й мовної картин світу.

Література

1. Лисицкая Е.П. Концепты "добро" и "зло" в русской языковой картине мира: Дис. ... канд. филол. наук.– Х., 2001.
2. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
3. Славутич Яр Твори: У 5 т. – К., Едмонтон, 1998. – Т. 1 – 2.
4. Мулик-Луцик Ю. Олесь Гай-Головко // Поетичні твори: У 3 т. – Торонто – Канада, 1970. – Т. 1.
5. Гай-Головко О. Поетичні твори: У 3 т. – Торонто – Канада, 1970. – Т. 1.
6. Сологуб Н.М. Мовний портрет Яра Славутича. – К., Вінніпег, 1999.

This article is devoted to the influence of extralinguistic and intralinguistic indicators on the concepts **life** and **death** in the poetry of WWII period.

УДК 811.161.1:811.111'371

Е.П.Лисицкая

КОНЦЕПТ "ЗАКОН" В РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ КАРТИНАХ МИРА

Восприятие и отражение в человеческом сознании окружающей действительности является сложным процессом, в результате которого возникает общая картина мира, представленная в виде концептуальной и языковой. Под концептуальной картиной мира многие ученые понимают совокупность знаний о мире, систематизированную в соответствии с реальными отношениями, характерными для реального мира [1, 26]. Языковая картина мира является как бы отчужденным объективным миром, поскольку объективная действительность отображается вторичной материальной (знаковой) системой – языком [2, 7]. Однако картина мира и ее образ в языковой форме представляют собой диалектическую связь и отношение. Вопросы, связанные с ее изучением, членением и отражением в языке, являются чрезвычайно актуальными, так как описанию и анализу подвергаются лишь отдельные элементы

национальных картин мира, то есть фрагменты, выражающие связь концептов, которые, соответственно, отображаются в различных языках по-разному.

Существует общеизвестное положение, согласно которому многочисленные языки мира – это различные пути, способы духовного освоения действительности, в основе которых лежат одинаковые принципы человеческого мышления, ведущие к адекватному постижению реальности. Но поскольку язык является одной из форм мышления, носители разных языков отличаются друг от друга и формами своего языкового мышления. Соответственно система языковых значений – “результат отражения” структурирования объективной реальности, осуществленного носителями именно данного языка [3]. В связи с этим интересным представляется исследование отдельных фрагментов действительности в языковых картинах мира различных наций: что именно “мыслится” носителями языков одинаково, а что по-разному? Какие явления реального мира представлены в языковых картинах мира одних наций более подробно в отличие от языковых картин мира других?

Данная проблема вызывает постоянный интерес также потому, что процесс познания является в реальном мире непрерывным, что приводит к усложнению соответствующих концептуальных картин мира и отражению их в языке.

Как известно, вопрос о картине мира рассматривается в различных аспектах. В работах многих авторов обнаруживается такая оппозиция, как “научная – наивная (или обыденная) картина мира” [4]. Изучение как наивной, так и научной картин мира помогает выявить специфику восприятия действительности этносом, а также особенности лексической системы. Подобный анализ был проведен на примере сравнения того, как отражен концепт “Закон” в русском и английском языках.

Материалом исследования послужили существительные и прилагательные, отражающие концепт “Закон”, представленные в различных словарях, анализировались также примеры их употребления в специальных текстах.

Одной из составляющих концептуальной модели мира выступает иерархия категорий, представляющая логическую структуру разбиения концепта. Семасиологическая структура представляет конкретное семантическое наполнение в рамках данного языка. Языковой материал позволил выделить 8 категорий концепта “закон”, выраженных в русском языке существительными. Представим их:

1. “закон” (*закон, действующий закон*);
2. “законность” (*законность, правомерность*);
3. “отсутствие законности” (*беззаконие, незаконность*);
4. “отражение закона в документах” (*законоположение, свод законов, законодательство*);
5. “создание законов” (*законотворчество*);

6. “лицо, занимающееся созданием законов” (*законодатель, законотворец, ученый-юрист*);
7. “носитель закона” (*юрист, адвокат, судья, прокурор*);
8. “правовая наука” (*законоведение, право, юриспруденция*).

Как видим, языковой коллектив выделил различные аспекты функционирования и проявления “закона”: соответствие поведения, жизни, взаимоотношений между людьми своеобразной норме (*законность, беззаконие, незаконность*), наличие документов, отражающих такие нормы (*закон, законоположение, свод законов, законодательство*), существование лиц, связанных с созданием и толкованием законов (*законодатель, законотворец, ученый-юрист, юрист, адвокат, судья, прокурор*).

При сопоставлении логической структуры групп существительных и прилагательных было выявлено, что группа существительных включает большее количество подгрупп, чем группа прилагательных. Это объясняется лингвистическими причинами, в частности, тем, что в группе существительных формируется информация о носителях признака.

Менее подробно языковой коллектив обозначил составляющие концепта “закон” в прилагательных. В группу прилагательных входит четыре подгруппы, к которым относятся шесть прилагательных: 1. “имеющий законную силу” (*законный, правомерный*); 2. “создающий закон” (*законодательный, законотворческий*); 3. “соблюдающий закон, подчиняющийся закону” (*законопослушный*); 4. “не имеющий законной силы” (*незаконный, беззаконный*).

Анализ отражения фрагмента действительности “закон” в английской языковой картине мира позволил сделать вывод о том, что носители английского языка представляют концепт “закон”, характеризуя те же признаки и категории, что и представители русскоязычного этноса. Выделенные группы зеркально соответствуют друг другу. Это совпадение можно объяснить тем, что носители разных языков воспринимают концепт одинаково, выделяя одни и те же признаки и характеристики, что свидетельствует о схожести концептуальных картин мира обеих наций. Но семасиологическая структура, наполнение групп в русском и английском языках отличаются в некоторой степени. Особенно ярко это проявляется в подгруппе “имеющий законную силу”. В русском языке к этой подгруппе относятся слова *законный* и *правомерный*. В английском языке в подгруппу входят пять прилагательных: *lawful, legal, legitimate, rightful, valid*. В качестве примеров словоупотребления этих прилагательных можно привести следующие словосочетания: *lawful arrest* (*законный арест*), *rightful owner* (*законный владелец*), *lawful representation* (*законное заявление*), *valid document* (*законный, юридически действительный документ*), *legal custody* (*законное содержание под стражей*). Все эти значения соответствуют значению одного русского прилагательного *законный*.

Данный пример иллюстрирует тот факт, что в ходе развития английского языка его носители разграничили такие аспекты проявления законности, которые считали главными (“неоспоримый”, “правомерный”, “действительный”), что отразилось в языке при помощи вышеуказанных прилагательных.

Сопоставление ЛСГ прилагательных и существительных, отражающих концепт “закон” в русском и английском языках, дает возможность сделать вывод о том, что логическая структура групп абсолютно совпадает, а в их наполнении зеркальное противопоставление отсутствует. Различие в наполнении групп можно объяснить не только лингвистическими, но и экстралингвистическими причинами: культура народа, особенности судебной и политической системы и т.д. Таким образом, языковая картина мира в каждом языке имеет свои особенности, но в общих функциональных, понятийных планах она в принципе типична для всех языков, в противном случае люди не имели бы возможности понимать друг друга. У каждого субъекта, носителя языка, языковая картина мира тоже имеет определенные индивидуальные особенности, поскольку им производится своеобразная переработка собственного речевого опыта. Следует учесть, что в данном случае анализу подвергался фрагмент научной картины мира, в которой все явления реального мира представлены с точки зрения номинации, что позволяет предположить, что изучение данного концепта в обыденной (или наивной) картине мира с привлечением анализа фразеологизмов, пословиц и поговорок даст несколько иные результаты, но данный вопрос должен стать объектом отдельного исследования.

Литература

1. **Арутюнова Н.Д.** От образа к знаку // Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. – М., 1988. – С. 147 – 162.
2. **Колшанский Г.В.** Объективная картина мира в познании человека. – М., 1990.
3. <http://sitim.sict.ru> **Ефремов Н.Н.** Языковая картина мира. // Наука и образование. – 1998. – № 2.
4. **Сукаленко Н.И.** Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К., 1992.

The ways and specific features of depicting different concepts in language picture of the different nations are researched in this article on the example of the analysis of nouns and adjectives that represent the concept “Law” in Russian and English language picture.

The reasons of the identity of logical structure and difference in semantic one of the Russian and English pictures of the world are established.

КОНОТАТИВНІСТЬ ПРІЗВИСЬК ЛУГАНЩИНИ

Аналіз конотативного макрокомпонента значення є складовою частиною дослідження сучасних прізвиськ Луганщини, актуальність якого визначається тим, що зазначений клас антропонімів є ще маловивченим українськими мовознавцями, а прізвиськовий матеріал даного регіону взагалі не аналізувався. Зважаючи на те, що прізвиська є додатковою емоційно-оцінною характеристикою, то дослідження їх конотативності набуває особливого значення для виявлення впливу екстралінгвістичних факторів на процес ідентифікації особистості мовцями.

Зважаючи на неоднозначність тлумачення конотації різними вченими, за вихідне положення нами обране визначення О.Ахманової: “Це додаткове значення слова (або виразу), його супровідні семантичні або стилістичні відтінки, які накладаються на його основне значення, служать для вираження різного роду експресивно-емоційно-оцінних обертонів” [1, 203 – 204].

Аналізуючи конотативний аспект прізвиськ, варто звернути увагу на визначення самого терміну „прізвисько” у словниках та різноманітних ономастичних дослідженнях, у яких зазначається характеризуюча специфіка семантики даного класу антропонімів та додаткові компоненти значення, як-от, за твердженням Л.Сергєєвої: “Прізвиська є конотуючими іменами, які здатні не тільки називати, але й визначати щонебудь, імплікувати атрибут; їх семантичну основу складає вказівка на суттєву, характерну якість названої особи. На відміну від офіційних найменувань (імені, по батькові та прізвища), прізвиська завжди пов’язані з образними хвилюваннями й виражають емоційну оцінку” [2, 147].

Н.Подольська виділяє “прізвиська зневажливі” – “Прізвисько, яке містить бажання того, хто називає, принизити, словесно знищити, висловити зневагу до тієї людини, яку називають” [3, 116].

Визначення свідчать про провідне значення конотативного макрокомпонента у прізвиськах, а особливо у прізвиськах характеризуючого типу.

Один з дослідників семантики прізвиськ С.Аксьонов справедливо стверджує, що основу конотації прізвиськ складають чотири семи: 1) сема емоційності; 2) сема експресивності; 3) сема оцінки; 4) сема образності [4, 11].

Емоційність прізвиськ зумовлюється насамперед тим, що називання людини за прізвиськом, а не офіційним іменем вже означає певне ставлення до нього номінатора. Сема емоційності наявна як у відапелятивних прізвиськах: *Ушастік* – у носія прізвиська дуже великі вуха; *Торопуля* – робить усе швидко (м. Луганськ), так і у відонімних,

наприклад, *Белочка* й *Белка* від Белкіна (м. Лисичанськ), *Кроль* та *Король* від Корольов (сmt. Біловодськ). Утворення двох різних прізвиськ від одного й того ж прізвища свідчить про різні, в емоційному плані, асоціації, які воно викликає у мовців, різне ставлення їх до референта.

Оцінність – це семантична категорія, яка ґрунтується на протиставленні часткових значень негативної, нульової, позитивної цінності, “виражає ставлення мовця до названого словом предмета чи поняття” та часто визначається на інтуїтивному рівні [5, 9]. Негативна оцінка простежується, наприклад, у прізвиську *Нацист* – носій прізвиська дуже суворий у бійках (м. Свердловськ), а позитивна оцінка у прізвиську *Русалонька* – дівчина має довге красиве волосся (м. Рубіжне).

Нейтрально-оцінне значення прізвиська надає йому видільного характеру, не зазначаючи при цьому оцінного ставлення номінатора до певної людини. Наприклад: *Біла* – прізвисько надане за колір волосся (м. Лисичанськ), *Длинний* – за високий зріст (м. Сіверськодоонецьк). Але при цьому слід зазначити, що видільні прізвиська, основою для яких є апелятиви, що позначають певні людські вади, набувають негативної конотації: *Горбань* (м. Кремінна), *Безрукий* (м. Луганськ).

Експресивність актуалізує якісно-кількісні відтінки ознаки, властивості, дії й т. ін. та в прізвиськах простежується на рівні їх мотивування, тобто на номінатора впливає надмірність виділення якоїсь риси. Експресивність як конотативна сема визначається у взаємодії із семами оцінки та емоційності: *Мізер* – хлопець дуже маленького зросту (м. Артемівськ)

В основі семи образності лежать уявлення, що мотивовані різними причинами: внутрішньою формою слова, семантикою, звуковими асоціаціями [6, 76]. У складі значення прізвиська ця сема формується завдяки метафоричному чи метонімічному перенесенню значення з певного образу на людину. Метою вживання такого прізвиська є характеристика особи, яка відображена в семантиці даного слова. Наприклад, прізвисько *Слон* надане людині через велику вагу та важку ходу, *Телескоп* – внаслідок великого розміру очей (м. Луганськ).

Семи образності, емоційності, експресивності, оцінки між собою перебувають у різних зв'язках. Прізвиська, у семантиці яких наявні усі конотативні компоненти, складають ядро антропонімної структури. Далі від ядра знаходяться прізвиська, семантичний потенціал яких включає неповний набір компонентів. Периферію ж складають антропоніми, що дають тільки чисту характеристику носію [7, 92].

Нашарування конотативних сем можна простежити на прикладах прізвиськ:

- **емоційність + оцінність + експресивність + образність:** *Клоун* – прізвисько дуже веселої людини (м. Луганськ); *Лиса* – прізвисько дуже хитрої людини (м. Сіверськодоонецьк); *Пузо* – дуже товста людина (Лутугинський р-н);
- **емоційність + оцінність + експресивність:** *Нудьга* – прізвисько

- сумної та дуже нудної людини (с. Михайлівка Кременського р-ну);
- **емоційність + оцінність + образність:** *Король* – ходить королем та всі до нього прислухаються (м. Новоайдар); *Лопух* – прізвисько неосвіченої людини, яка всім довіряє (с. Огульчанськ Краснодонського р-ну); *Тельонок* – недосвідчена людина, схожа на теля (Лутугинський р-н); *Шляпа* – безхарактерна людина (м. Алчевськ);
 - **емоційність + експресивність:** *Чудік* – дивна людина (сел. Ольхове);
 - **емоційність + оцінність:** *Соня* – прізвисько людини, що багато спить (сел. Мілове);
 - **оцінність + образність:** *Звір* – у носія прізвиська крутий норов (с. Новоборове Старобільського р-ну);
 - **оцінність:** *Товстий* – прізвисько повної людини (м. Красний Луч);
 - **образність:** *Волчки* (укр. дзиги) – родове прізвисько, носії якого були проворні, все знали, про все допитувалися (м. Горськ Первомайського р-ну).

Вищенаведені приклади прізвиськ є вторинними знаками від оцінно-маркованої, емоційно насиченої апелятивної лексики, яка має систему словникових ремарок типу *зневажл.*, *фаміл.*, *ірон.* З огляду на це, за правомірне слід вважати виділення конотативних класів, що запропоновані Н.Лук'яною: експресивно-емоційно-оцінні слова, експресивно-емоційні слова, експресивно-оцінні слова, експресивні слова, емоційно-оцінні слова, емоційні слова, оцінні слова [8, 17], до яких ми додаємо ще сему образності, включаючи тим самим до огляду словникову ремарку *перен.*

Аналізуючи сучасні прізвиська Луганщини, нами відзначено, що їх конотація виникає не тільки завдяки емоційно насиченій лексиці. Основа прізвиськ може бути полісугестивна, і домінуюча асоціація розкривається лише шляхом пояснення мотивування такої номінації. Наприклад, прізвисько *Велосипед* надане хлопцю за те, що він дуже худий (сел. Мілове); *Будильник* – так носія називають друзі, яким він любить дзвонити рано вранці (м. Золоте-1). За основу прізвиськ взяті семантично нейтральні слова „велосипед” та „будильник”, які завдяки онімізації набули всього комплексу конотативних сем.

Наступні прізвиська утворилися через стійкі метафоричні перенесення значень нейтральних апелятивних основ, мотивація номінації яких розуміється мовцями й без їх додаткового декодування: *Глобус* – прізвисько надане вчительці географії через повноту (м. Луганськ); *Лимон* – людина завжди в'яла та кисла (с. Пархоменко Краснодонського р-ну); *Швабра* – носій прізвиська дуже високого зросту (м. Луганськ); *Урка* – прізвисько людини, що краде (Лутугинський р-н); *Муха* – хлопець маленького зросту, дуже жвавий (м. Луганськ); *Страус* – дуже висока людина (м. Свердловськ).

Основою для творення конотативних значень прізвиськ можуть бути імена персонажів художніх творів, кінофільмів, прізвища та сценічні імена відомих акторів, спортсменів, громадських та політичних діячів. У цьому випадку весь комплекс конотативних сем, властивих носію імені, набутих ним завдяки певним особливостям характеру, зовнішності чи поведінки, переноситься на прізвисько та, відповідно, його носія. Наприклад, негативною конотацією позначені прізвиська: *Квазімодо* – прізвисько надане за зовнішньою схожістю з персонажем (м. Рубіжне); *Шапокляк* – за характером людина схожа на героїню мультфільму (м. Кремінна); *Франкенштейн* – людина дивної зовнішності; *Тайсон* – прізвисько походить від прізвища відомого боксера Майка Тайсона, який прославився своєю надмірною жорстокістю ведення бою; носій прізвиська одержав його за задирилий характер (м. Луганськ). Позитивної конотації набули прізвиська *Гаррі Поттер* – походить від імені головного персонажа популярної дитячої книги та однойменного фільму, який бореться за перемогу добра, прізвисько надане мініатюрній чарівній жінці-вчительці; *Вімас* – сценічне ім'я відомого співака, надане носієві з-за зовнішньої схожості (м. Луганськ). Відонімні прізвиська такого виду можуть утворюватися не тільки за подібністю рис характеру, зовнішності чи поведінки, а й за співзвучністю з іменем реального носія. При цьому комплекс конотативних сем так само, як і в попередньому випадку, зберігається у значенні прізвиська. Наприклад: *Капітула* – прізвисько утворилося від прізвища Капітула та від того, що ця дівчина схожа на героя мультфільму – маленька й кругленька (м. Рубіжне); *Шариков* – утворилося від прізвища Шатунов та від того, що носій прізвища має зовнішню схожість з літературним персонажем (м. Красний Луч); *Шер* – від прізвища Шеркунова та від того, що у дівчини гарний голос (м. Луганськ).

Прізвиська – продукт вторинної номінації людей, при якій враховується емотивна семантика номена. Аналіз фактичного матеріалу прізвиськ Луганської області дозволив розмежувати системну організацію конотативних сем, простежити їх визначення шляхом з'ясування семантики апелювання або декодування мотивації надання прізвиська.

Подальша робота з пропонованим матеріалом передбачає вивчення залежності ставлення носія до власного прізвиська від його конотативного значення.

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Сергеева Л.А. Об аксиологической природе прозвищ // Номинация в ономастике: Сб. статей / Под ред. М.Э.Рут. – Свердловск, 1991. – С. 147 – 151.
3. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1978.
4. Аксенов С.С. Проблема семантической

организации русских прозвищ (на материале советской художественной прозы 60-х – 80-х годов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1988. 5. **Солганик Г.Я.** Лексика газеты. – М., 1981. 6. **Лукьянова Н.А.** О семантике эмоционально-оценочных слов русского языка // Семантическая структура слова: Сб. науч. тр. / Отв. ред. О.И.Блинова. – Кемерово, 1984. – С. 74 – 82. 7. **Никулина З.П.** О структуре и формировании семантики прозвища // Семантическая структура слова: Сб. науч. тр. / Отв. ред. О.И.Блинова – Кемерово, 1984. – С. 92 – 101. 8. **Лукьянова Н.А.** О соотношении понятий экспрессивности, эмоциональности, оценочности // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1976. – Вып. 5. – С. 16 – 21.

Suggested research represents the analysis of nicknames of the Lugansk area, collected during 2001 – 2005, from the point of view connotative component of their value.

УДК 81'42:070

Г.В.Яновська

**ФРЕЙМ “СВОЇ—ЧУЖІ”
ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ДИСКУРСУ ПРЕСИ:
РОЛЬ У СТВОРЕННІ ІРОНІЧНОГО ЕФЕКТУ**

Сучасний інформаційний бум вимагає від мовознавця особливо уважного погляду не лише на систему мовних категорій, але й на систему категорій мислення, які формуються у взаємодії з мовою. Адже у формуванні мовної картини світу мова є не деміургом, а лише формою вираження поняттєвого (розумово-абстрактного) змісту, набутого людиною в результаті своєї діяльності [1, 25]. Через це для повного розуміння іронії як виду комічного та її виявів у сучасній пресі видається важливим звернутися до теорії фреймів. Чимало феноменів із величезної кількості інтуїтивних уявлень і спостережень можна адекватно описати саме в її термінах [2, 81]. Застосування апарату фреймів для моделювання психічної діяльності в сучасній науці – заслуга головним чином М.Мінського [3] та його послідовників, хоча виникнення цієї теорії передбачив ще О.Потебня у своєму вченні про апперцепцію [4, 79 – 97]. Відзначивши, що слово (або вислів) – це вербально втілене уявлення як із чуттєвої картини світу, так і з внутрішньої поняттєво-дієвої структури (а також внутрішня форма образу, або образ образу) [4, 100], він фактично показав, що за цим словом або висловом стоїть фрейм [5]. Ми розглядаємо фрейм як специфічну категорію мислення, яка актуалізується в мовленні, є спільною для мовця й реципієнта, чим забезпечує адекватність спілкування. Для нашого дослідження доречним є визначення фрейму, яке дав В.Дем'янков: фрейм – це одиниця знань, організована навколо певного поняття, але така, що, на відміну від

асоціацій, містить дані про суттєве, типове й можливе для цього поняття [6, 188]. Фрейми формують “наївну” (повсякденну) картину світу, яка існує в людській свідомості [7]. Зазвичай фрейм містить знання про певну частину позамовної (і/або мовної) ситуації, які можуть мати вигляд множини дрібніших фреймів – слотів більшого фрейму. Також у фреймі є інформація про мовні одиниці, які здатні його актуалізувати.

Іронію ми розглядаємо як один із трьох найбільш поширених видів комізму: гумор, іронія, сатира. Іронія спрямована в основному на ті самі об’єкти, що й сатира, але, на відміну від останньої, ніби залишає повне формулювання комічного аспекту ситуації реципієнтові (скеровуючи його при цьому за допомогою імплікативних зв’язків) і не обтяжена моралізуванням, чим стоїть ближче до гумору. Іронічна імплікація, як правило, виключає буквальне розуміння сказаного. Деякі дослідники вважають іронію перехідним явищем між гумором і сатирою й не відокремлюють її від них [8, 101]. Ми ж, беручи до уваги досвід мовознавців, зокрема С.Походні [9, 116], вважатимемо іронію самостійною формою комізму через уже описані особливості. Ця форма комізму створюється автором тексту, який бажає цим показати своє ставлення (суб’єктивне чи з претензією на об’єктивність) до предмета мовлення. Іронія є одним із різновидів імплікації, основною функцією якого є реалізація суб’єктивно-оцінної модальності. Тут може бути доречним означення Ш.Баллі, за яким модальність є активною мисленневою операцією над уявленням, що міститься в диктумі (фактичному змісті) повідомлення [10, 44; 11, 303].

Те, як людина позиціонує себе у світі, неминуче пов’язане з поділом світу на “своїх” і “чужих”. Базовість такого протиставлення для свідомості як індивіда, так і цілого суспільства є очевидною. Користуючись будь-якою знаковою системою, людина веде нескінченну суперечку з Чужим. Можна навіть сказати, що ми постійно стверджуємо себе на протигагу Ненашим (“жахливим чужим нелюдам” [12, 49] — архетип Чужого як звіролюдини є одним із базових). Через багатогранність проблеми мовного розмежування “своїх” і “чужих” маємо чимало праць, їй присвячених, як із різних галузей лінгвістики (можемо відзначити статті Д.Вороніна [13], Д.Будняк [14], О.Іссерс [15], М.Китайгородської та Н.Розанової [16]), так і з філософії (авторами досліджень такого плану є І.Карівець [17], Б.Попов [18], А.Ашкеров [19], І.Касавін [20], М.Печерських [21], К.Якимець [22]). Але особливість нашого дослідження полягає в спробі розглянути відповідні категорії мови та мислення засобами теорії фреймів і в аспекті, який залучено в названих роботах лише побіжно, – репрезентація іронії в пресі.

Як акратична, так і енкратична мова преси неможлива без опозиції “свої – чужі”. Цей фрейм може мати різне наповнення, актуалізуватися більш чи менш експліцитно, але преса, формуючи певну систему знань, не може без нього обійтися. Метою нашого дослідження є огляд і аналіз

найсуттєвіших властивостей цього важливого протиставлення на матеріалі преси останнього десятиліття.

Як пише Д.Воронін, маючи на увазі первинну сутність протиставлення “свій – чужий” – етнічну, “на рівні соціально детермінованої психіки система відносин “Я – Інший” є основою етно- і соціогенезу, втілюючись в опозиції “Ми – Вони”. В основі цього протистояння, за спостереженням етологів, лежить певна частка агресії, яка перешкоджає “розпиленню” виду” [13, 52]. Інші критерії “чужості” мають вторинний характер, але, звичайно, у сучасному суспільстві важать більше, ніж етнічний критерій. Також дослідник зазначає, що психологічно значущі опозиції набувають основного змісту на рівні рефлексії. Важливими є, наприклад, “вертикальне” протистояння “верхній – нижній світи”, протистояння “ліве – праве”, яке ґрунтується на специфікації півкуль мозку [13, 53]. Такі протистояння часто становлять метафору позиції “своїх” і “чужих”.

Специфіка іронії ніби й не передбачає обов’язкового перебування об’єкта й суб’єкта іронії на різних полюсах цієї опозиції, але не можна не погодитися, що будь-який свідомо генерований вид комізму вимагає, щоб суб’єкт належав до “своїх”. Ще А.Бергсон відзначав, що сміх завжди є “сміхом певного кола” [23, 18 – 19]. У межах такої концепції, звичайно, суб’єкт іронії неодмінно є “своїм”, а об’єкт – “чужим”. Ми ж будемо менш категоричними, але визнаємо, що в більшості випадків іронічний комізм у пресі дійсно позиціонується так. Головною причиною цього ми вважаємо не природу іронії, а природу преси, бо остання формує громадську думку. Таким чином, журналіст намагається конструювати мовними засобами певну модель світу, невіддільною частиною якої є також визначення кіл “своїх” і “чужих”; інтерпретаційні можливості мови дозволяють йому планувати вплив тексту на читача. Мовна взаємодія часто визначається немовними завданнями. Сутність впливу тут полягає в такому використанні мови, за якого в модель світу реципієнта вводяться нові знання й модифікуються наявні [24, 12]. Формування “свого кола”, пише О.Іссерс [15], є однією з головних мовленнєвих стратегій, яких потребує політичний дискурс. Як нескладно помітити, це твердження слушне і для неполітичного дискурсу, наприклад спортивної преси.

На цей фрейм спирається така яскрава іронічна тактика в реалізації стратегії дискредитації, як зменшення авторитету через висміювання [15]. Отже, спробуємо визначити, які особливості має актуалізація фрейму “свій – чужий” для преси. Матеріалом дослідження є українська, російська, польська та англomовна періодика останнього десятиліття.

Спочатку назвемо найбільш поширені види цього протиставлення, що використовується з іронічною метою, спільні для преси, яку ми розглядаємо. Відносна кількість тверджень, які актуалізують фрейм “свої – чужі”, у пресі є доволі високою незалежно від країни (причому значна

частина протиставлень має політичну природу). Знаходження таких співвідношень може становити перспективу досліджень у цій галузі.

Критеріїв відчуження, ясна річ, існує дуже багато, і в цьому оглядовому дослідженні доцільним є об'єднання їх у мінімальну кількість груп. Отже, можемо виділити такі широкі критерії відчуження: морально-етичний (протиставлення добрі—злі), суспільний (під яким об'єднуємо такі критерії відчуження, як етнічний, класовий, професійний тощо; протиставлення “наші”—“не наші” в найбільш буквальному його розумінні), критерій життєвої позиції (під яким розуміємо набір цінностей, прийнятних або неприйнятних для конкретної групи осіб із точки зору “розумності”, “правильності”, іноді — моральної стійкості, психологічної сили: розумні (і сильні духом), як ми,— нерозумні (і слабкі)). В українській, російській, польській та англійській пресі (передусім в аналітичних статтях) ми виявили найбільш поширені приклади цієї опозиції (див. таблицю).

№	Свої	Чужі	Критерій поділу
1	Прості, чесні люди	Злочинці, донощики	Морально-етичний
2	Прості, чесні люди	2а Влада (політики, судді) ¹ 2б Економічні монополісти 2в Інші конкретні групи осіб	Суспільний з морально-етичними елементами
3	Громадяни своєї держави	3а Іноземці, які нас не розуміють	Суспільний з елементами життєвої позиції
		3б Іноземці, які шукають вигоди та зиску	Суспільний з морально-етичними елементами
4	Ми і наша спортивна команда	Їхня спортивна команда та її вболівальники	Суспільний
5	Партія X і ті, хто з нами	Партія Y і ті, хто з ними	Суспільний; можливе введення морально-етичного
6	Розумні, небайдужі люди	Обивателі	Життєва позиція
7	Молоді, внутрішньо вільні, прогресивні	Старші, закомплексовані, нерационально консервативні	Життєва позиція
8	Старші, досвідчені, помірковані	Молоді, наївні, непостійні в переконаннях	

Як бачимо, названі широкі критерії відчуження здатні комбінуватись, і комбінація загалом зустрічається частіше, ніж один критерій. Міцність зв'язку між морально-етичним і суспільним критеріями, на нашу думку, має фреймову природу, бо ґрунтується на етнічних, професійних та інших стереотипах (стереотип є реальністю, архівованою в схему, що не відкладається до пам'яті, а активно використовується в тому самому плані реальності, із якого отримується [26, 54]).

Морально-етичний критерій ми відрізняємо від критерію життєвої позиції через те, що ставлення до “чужих у морально-етичному плані” й

¹ На рівні побутового мислення президент як голова виконавчої влади до цієї групи належить, а владні органи на зразок міліції, поліції, СБУ, ФБР є окремим фреймом “конкретної групи осіб”.

“чужих із точки зору життєвої позиції” є суттєво відмінним. “Чужі з точки зору життєвої позиції” – це потенційні “свої” (наприклад, обиватель, прочитавши статтю, що в ній іронічно використовується фрейм **6**, може замислитися над своїм світосприйняттям). “Чужих у морально-етичному плані”, з точки зору повсякденної логіки, практично неможливо перетворити на “своїх”. За нашими припущеннями, критерій життєвої позиції може походити від суспільного критерію, причому його формування відбулося доволі давно. Він міг виникнути, зокрема, на основі протиставлення “вільний—раб”, яке є характерним для всіх індоєвропейських народів [26, 212; 233]. Для античної цивілізації фрейм “раб” тісно пов’язаний із фреймом “чужий”: чужинець — це потенційний раб, а раб, як правило, є чужинцем. Така людина для давнього грека являла собою мікрокосм без макрокосму; точніше, єдиним макрокосмом для неї було тіло, і то не своє власне: для раба — тіло господаря, органом якого він повинен стати, а для чужинця — тіло держави (“нашої”), яка обмежує його в правах. Таким чином, і один, і другий позбавлені обличчя [19]. Повернувшись до таблиці, можемо відзначити, що названі ознаки цілком можуть претендувати на критерій відчуження за життєвою позицією, незважаючи на безумовну відмінність людських стосунків і моралі в сучасному й античному суспільствах.

Донощиків ми віднесли до фрейму **1**, спираючись на спеціальне дослідження [27]. Аналізуючи метафоричні назви, його автор виявив суто негативну оцінку донощиків у лексиці європейських мов (англійської, фінської, турецької, білоруської, російської, української, польської, французької, мов народів Балтії) [27, 46].

Для фрейму **2** ми зафіксували, зокрема, такі різновиди “конкретної групи осіб” (слово “група” тут розуміємо як непорожню множину людей; цей слот в окремих випадках може заповнюватись і якоюсь однією особою): лікарі та фармацевтичні компанії, сексуальні меншини, журі на спортивних змаганнях, державні організації (NASA, Міністерство охорони здоров’я, органи виконавчої влади тощо) та їх представники (чиновники, автоінспектори та ін.), відомі особи, які показали себе не з найкращого боку.

Найпомітніший маркер відчуження – це спосіб номінації через невігідне для об’єкта порівняння, навішування ярликів тощо. Іншими словами, відчуження пов’язане з тією чи іншою мірою імпліцитної агресії. Найбільше цей маркер поширений в актуалізаціях фрейму **2** і соціальних фреймів **4**, **5**. Проаналізуємо деякі приклади.

„His [Tony Blair’s] *apparatchiks*, known in Whitehall as “the Hitler youth”, *rampage at will*”¹ [The Mail on Sunday. — 2002. – 17.02]. Тут маркерами відчуження виступають номінації, що ототожнюють “чужих” із представниками двох історично ворожих для автора й реципієнта

¹ Його [Тоні Блера] апаратники (*sic!* — Г.Я.), відомі у Вайтхоллі як „гітлерівська молодь”, виробляють, що їм заманеться.

режимів (радянського та фашистського). Іронію в реченні репрезентовано головним чином навішуванням на державних діячів ярлика молодіжної організації (отже, залучено ще й фрейм 8), що створює натяк на несерйозність і непоміркваність дій цих людей, легкість маніпулювання ними. Основний критерій відчуження — суспільний у комбінації з морально-етичним (чітко негативна оцінка дій відповідних осіб).

“У нашому місті нещодавно з’явилися, як прищі на шиї підлітка, оранжеві намети тих, хто знає, вірить і... можемо” [Репортер / Тернопіль. – 2004. – 07.08]. Сама по собі констатація наявності таких наметів навряд чи актуалізувала б механізм відчуження (принаймні в читачів газети на момент її виходу), отже, автор статті вдався до мовних засобів іронії, щоб показати своє ставлення до цього явища. Первинний критерій відчуження – суспільний, але на його тлі відбувається “наведення” інших критеріїв на фреймовому рівні: те, що викликає в “нас” огиду (лексема *прищі*), – “чуже” (дія цього порівняння подібна до дії метафори, яка в класифікації А.Чудінова дістала назву морбіальної [28]). Лексема *підліток*, крім того, актуалізує інший фрейм, пов’язаний із фреймом 8, що надає характеристиці іронічного забарвлення (актуалізованими компонентами є незрілість і максималізм), підкріплюючись елементами фрейму 5 (посилання на відоме гасло): “*тих, хто знає...*”. “Чужих”, які претендують на знання (контекстуальний синонім істини), слід висміювати, оскільки знання – це те, що належить винятково “своїм” [22, 42]. Звичайно, сам по собі такий погляд на речі видається нелогічним, але на рівні “наївної” картини світу визнати чинює рацію означає зробити цю особу “своєю” хоча б на короткий час.

„*Jeffrey Archer, another Tory skeleton that rattled last week*”¹ [The Sunday Times. – 2002. – 29.09]. Лексема *skeleton* корелює з поняттям “політичний труп” (політик, який не має жодного впливу й нікого не цікавить). Фрейм “смерть” серед інших фізіологічних дій, за класифікацією А.Чудінова [28], актуалізується порівняно часто, і потужність його актуалізації підкріплюється місцем цього фрейму в людській свідомості, через що багато виразів (зокрема, стійких), де він використовується, ще не стали стертими метафорами. У цьому прикладі ефект посилюється вживанням у ролі присудка експресивного дієслова *to rattle*, яке, крім прямого значення “гриміти”, “торохкотіти”, має семему “швидко говорити, “тарабанити”. Перше наведене значення надає буквализації метафори зневажливого характеру.

Ще одним явищем, яке також може претендувати на роль маркера відчуження, є стратегія перемикування кодів між двома дискурсами (“своїх” і “чужих”). Перемикування кодів часто відбувається за сценарієм

¹ Джеффри Арчер, ще один скелет із Торі, який гримів [кістками] минулого тижня.

діалогу [29]. Спорідненою стратегією є свідоме використання коду “чужих” у поєднанні з доведенням думки до абсурду.

“Уже после того как газета увидела свет, между пронизанных сердечным теплом стихотворных строк во всей своей отвратительной очевидности проявился злой умысел: если прочесть первые буквы в каждой строчке, получается оскорбительная для главы государства фраза. Ученые-литературоведы называют такое “акrostих”, но мы выразимся проще — злобный пасквиль (1)... Во избежание подобных казусов Минобраз просто обязан ввести акrostихи в учебные программы средних школ, чтобы каждый сознательный белорус мог распознать и предотвратить идеологическую диверсию, рядящуюся в пестрые одежды проникновенной лирической исповеди” (2) [Белорусская газета. – 2004. – 04.10]. Маємо тонке використання зазначеного фрейму з іронічною метою. Частина (1) виглядає як виразний приклад енкратичного дискурсу з характерною для нього сукупністю штампів і загальним настроєм (хоча деякі вкраплення з-поза стилю офіційної публіцистики дають зрозуміти, що цей дискурс чужий для автора статті: *“называют **такое** акrostих”*). Частина (2) своєю гіперболічністю й односпрямованістю (удавана серйозність) руйнує враження від (1) і дискредитує відповідний тип мислення. Отже, тут комізм посилюється ефектом обманутого очікування.

Спорідненим явищем можна вважати й варваризми як маркер відчуження та негативної оцінки. Зокрема, в українській пресі російські слова, передані українською графікою, містять великий прагматичний потенціал [30, 202]. Не останню роль тут відіграє незвичність, “неприродність” чужомовних слів у такій транскрипції.

“...Сдине, що поки Януковича втішає (мов “бальзам на душу”),— це блиц-візит до “блокаментной” президентського адміністратора Медведчука з рапортом: мовляв, “єдиним кандидатом від влади”, щоб зберегти “преемственность”, висунуто В. Януковича” [Українське слово. – 2004. – 28.04 – 11.05]. Російські слова подаються в лапках як елементи чужого дискурсу разом з україномовними елементами того ж дискурсу, при цьому комбінуються фрейми **2а** і **3б**. Про підзвітність чужій владі свідчить, зокрема, уживання в наведеному контексті слова “рапорт” (усне або письмове повідомлення про що-небудь вищій інстанції, керівництву).

Не менший потенціал мають і українські слова, передані російською графікою (ця експресивна техніка більше поширена в українських російськомовних виданнях, ніж у власне російській пресі).

У фрейму **3** є деякі особливості репрезентації, які ми й розглянемо далі. Відображення в усному фольклорі рис далеких і близьких народів має яскраво виражений оцінний характер. Епітети й метафори, які вживаються стосовно “чужих”, дозволяють говорити про можливі ірраціональні складники такого роду пізнавальної діяльності. Ситуація контакту культур є емоціогенною. “Фольклор будь-якого етносу

надзвичайно багатий на “сміхові випадки” на адресу не лише чужоземців, а й безпосередніх сусідів” [13, 50; 52]. Щодо західноєвропейців у пострадянській пресі, особливо в російській, активно експлуатується стійке уявлення “людей зіпсувала цивілізація” (зіпсованість полягає в неприродній поведінці, прагматизмі й несамостійності окремого індивіда). Імовірно, воно було закладене ще радянськими мас-медіа, але на сьогодні дещо модернізувалося: “*Английские родители с утра пили индустриальное (1) количество пива у бассейна, а их дети носились по гостинице, ужасая отдыхающих своими проделками... Взрослые мужчины, неустрашимые английские мореплаватели (2), выходя из своего гостиничного номера, оглядывались во все стороны в опасении подвоха (3)*” [Новая газета. – 2004. – 26.01]. Характеристику, породжену національним стереотипом (2), було введено спеціально для її спростування шляхом створення комізму контрасту (3) (на семантичному рівні: “*неустрашимые английские мореплаватели*” (2) — “*оглядывались во все стороны в опасении...*” (3)). Оказіональний епітет (1) указує на велику кількість і здатний актуалізувати при цьому в реципієнтів різні фрейми, зокрема, пов’язані з діяльністю, яка вимагає багато сил, або зі схильністю людей робітничих професій до пияцтва.

Відчуження або, навпаки, приєднання до “своїх” тих чи інших іноземців часто має під собою виразне історичне підґрунтя: “*Na dworcu kolejowym Łódź Fabryczna zapowiedzi odjazdów i przyjazdów nadawane są w trzech językach: polskim, niemieckim i ostatnio... w żydowskim jidysz. Ta linia kolejowa została oddana do użytku w 1864 roku, kiedy w mieście mieszkali Polacy (40 proc.), Niemcy (25 proc.), Żydzi (23 proc.) i Rosjanie (12 proc.). Żeby już całkiem wrócić do przeszłości, z megafonów kolejowych powinien również rozbrzmiewać hymn „Boże, cara chrań!”*¹ [Fakty i mity. – 2004. – № 27]. Росіяни в зазначений час (1864 р.) володіли значною частиною Польщі, що й викликало іронічні роздуми автора статті: як бачимо, росіянам серед названих народів надається особливе місце. Імовірно, вони серед них є й “найбільш чужими”. А “Боже, царя храни” й на початку ХХІ ст. залишається прецедентним текстом.

Вимогою розширити коло “своїх” на рівні мовлення можна вважати так звану політкоректність. Вона покликана зменшити кількість “суспільно чужих”, що на практиці компенсується збільшенням множини “чужих у морально-етичному плані”, а також “чужих із точки зору життєвої позиції”. Одним із виявів політкоректності є спроби іронічної деконструкції фрейму “свій – чужий” [31]. Англійський журналіст пояснює нерівномірність висвітлення стихійних лих, а саме причину того, що багато повідомляється про не дуже сильний тайфун, який

¹ На залізничному вокзалі Лодзь-Фабрична оголошення про приїзд і від’їзд потягів даються трьома мовами: польською, німецькою й останнім часом... єврейською ідиш. Ця залізнична лінія розпочала роботу 1864 року, коли в місті мешкали поляки (40%), німці (25%), євреї (23%) та росіяни (12%). Щоб уже повністю повернутися до минулого, із вокзальних мегафонів також мав би лунати гімн “Боже, царя храни”.

насувається на Флориду, але практично нічого — про потужну повінь, що забрала тисячі життів, у Бангладеш: “*The easy conclusion is that people in Florida are white and speak English (except lots of them are Latin and speak Spanish), while Bangladeshis are neither white nor English-speaking*”¹ [Guardian Weekly. – 2004. – 27.08 – 02.09]. Таке розкриття “критерію відчуження” вказує на приховану відсутність гідної моральної позиції в тих працівників мас-медіа, про яких ідеться в статті. Іронія посилюється також згадуванням у тій самій статті про те, що багато журналістів, вочевидь, більше переймається долею флоридського Диснейленду, ніж життям людей, хоч би навіть незнайомих і далеких.

Отже, як бачимо, опозиція “свій – чужий” є одним із базових фреймів для іронії в сучасній пресі, про що, зокрема, свідчить його розвиненість і розгалуженість. Актуалізація цього фрейму пов’язана з великим комплексом морально-етичних, історичних, соціальних та психологічних мотивів, причому деякі з них належать до глибоко підсвідомих, можливо, навіть архаїчних виявів людської психіки. Утім, поширеною в текстах преси є сублимація первинних механізмів відчуження в такі, в основі яких лежать етичні або світоглядні мотиви. Сучасна мораль вимагає від журналіста політичної коректності, і найбільш потужною ця тенденція є в англійських джерелах з-поміж розглянутих у цій статті.

Крім критеріїв відчуження, ми виділяємо деякі особливо поширені його маркери: невідгідне для об’єкта ототожнення, іронічне використання дискурсу об’єкта проти нього самого тощо. Перспективою подальших досліджень у цій галузі може бути оцінювання відносної частоти розглянутих (а можливо, і деяких інших, більш рідкісних) критеріїв і маркерів відчуження в пресі останнього десятиліття або будь-якого іншого періоду, а також зіставлення отриманих таким чином даних – як синхронне, так і діахронне, що дасть змогу стверджувати, які уявлення розділяють і протиставляють людей і як відповідні фрейми виявляються на рівні дискурсу.

Література

1. **Колшанский Г.В.** Объективная картина мира в познании и в языке. – М., 1990.
2. **Филлмор Ч.** Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – М., 1988. – С. 52 – 92.
3. **Минский М.** Остроумие и логика когнитивного бессознательного // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 23. – М., 1988. – С. 281 – 309.
4. **Потебня А.А.** Мысль и язык. – К., 1993.
5. **Зевахина Т.С.** Метафора мертвая и метафора живая: экспериментальный подход к паремиологии дунганского и китайского языков // www.dialog-

¹ Звідси простий висновок, що люди у Флориді білі й говорять англійською (крім величезної кількості латиноамериканців, які розмовляють іспанською), тоді як бангладешці не є ні білими, ні англійськими.

21.ru/archive_article.asp?param=7316&y=2002&vol= 6077. 6. **Краткий** словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрат Ю.Г., Лузина Л.Г. – М., 1996. 7. **Чудинов А.П.** Политический нарратив “выборы” в метафорическом зеркале // www.utmn.ru/frgf/No13/text01.htm. 8. **Дземидок Б.** О комическом. – М., 1974. 9. **Походня С. И.** Языковые виды и средства реализации иронии. – К., 1989. 10. **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. 11. **Ляпон М.В.** Модальность // Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1998. – С. 303 – 304. 12. **Якимович А.К.** “Свой – чужой” в системах культуры // *Вопр. философии.* – 2003. – № 4. – С. 48 – 60. 13. **Воронін Д.І.** *Ми та Вони: від моделі простору до моделювання соціокультурної взаємодії* // *Мовознавство.* – 2003. – № 5. – С. 50 – 55. 14. **Будняк Д.** Сучасне бачення світу з комунікативної точки зору // *Ucrainica I: Současna ukrajínistika: Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník článků.* – Olomouc: Univerzita Palackého, 2004. – С. 348 – 351. 15. **Иссерс О.С.** Паша-“Мерседес”, или речевая стратегия дискредитации // www.rusword.org/articler/view.php?i=r1. 16. **Китайгородская М.В., Розанова Н.Н.** “Свое” – “Чужое” в коммуникативном пространстве митинга // *Русистика сегодня.* – 1995. – № 1. – С. 93 – 116. 17. **Карівець І.В.** Що таке спільне? // *Філософські обрії.* – 2004. – № 11. – С. 80 – 94. 18. **Попов Б.В.** Альтернативна модель етносу та людини (кілька зауваг щодо відцентричної парадигми) // *Філософська думка.* – 2001. – № 4. – С. 37 – 54. 19. **Ашкеров А.** “Чужой – свой”, “раб – свободный” // www.traditio.ru/ashkerov/antichn_chuzhoj.htm. 20. **Касавин И.Т.** Язык повседневности: между логикой и феноменологией // *Вопр. философии.* – 2003. – № 5. – С. 14 – 29. 21. **Печерских Н.А.** Отчуждение как феномен коллективности // *Вопр. философии.* – 2003. – № 5. – С. 30 – 43. 22. **Якиме К.И.** Своё и чужое // *Вопр. философии.* – 2003. – № 11. – С. 28 – 42. 23. **Бергсон А.** Смех: Нарис про значення комічного. – К., 1994. 24. **Баранов А.Н.** Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1990. 25. **Шульгин Н.Н.** За горизонтами политкорректности // *Вопр. философии.* – 2003. – № 6. – С. 54 – 68. 26. **Бенвенист Э.** Словарь индоевропейских социальных терминов. – М., 1995. 27. **Селі гей П.О.** Делікатна професія у дзеркалі мови // *Мовознавство.* – 2004. – № 2 – 3. – С. 34 – 47. 28. **Чудинов А.П.** Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000) // www.durov.com/linguistics2/chudinov-01.htm. 29. **Яновські Г.В.** Фрейм діалогу в пресі: особливості іронічного використання // *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна.* – № 583. – Серія: Філологія. – Вип. 37. – X., 2003. – С. 63 – 66. 30. **Космеда Т.А.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики. — Львів, 2000. 31. **Яновські Г.В.** Деконструкція фреймів у мові преси: іронічний аспект // *Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна.* – № 627. – Серія: Філологія. – Вип. 40. – X., 2004. – С. 116 – 119.

The article concerns the role of frame opposition “we — aliens” in frame representation of irony in the press in Ukrainian, Russian, Polish and English. The criteria and markers of alienation are considered from the frame theory point of view. Attention is also paid at the role of political correctness in the irony representation.

УДК: 811. 162. 3’37

В.Д.Ужченко

„ПОМАРАНЧЕВА” НОВОМОВА В ПІДСТИЛІ МАС-МЕДІА

1. Різкі соціальні зміни нашого часу спричинюють перехід від дискурсу тоталітарного до демократичного (а в певні періоди – і до демократично-революційного), до звільнення від старих стереотипів, кліше, зумовлюють упровадження до повсякденного вжитку нових ідеологем на зразок *демократична влада, євродім, проукраїнськи налаштовані європейці, Захід, незалежність України, безнадійна флюгерна політика Кучми, нові зовнішньополітичні інтереси, громадянське суспільство*, викликають фразеорефлекси новомови, тобто використання старих ідеологем, але вже з іронічною чи саркастичною конотацією (*старший брат, світле майбутнє*). Їх інтерпретація й кваліфікація викликає загострений інтерес до джерел, сфери функціонування, мовних параметрів, фразеографічної фіксації, прагматичних проблем лексико-метафоричної і фразеологічної неології (С.Алаторцева, М.Кочерган, Г.Мінчак, Л.Пашинська, А.Смерчко, О.СТИШОВ, О.Федосов, М.Аleksiejenko, J.Hlavsová). Активізуються семантично й стилістично різнопланові поєднання слів, суміщається їх пряме й переносне значення, використовується внутрішньо-семантична тавтологія (*нафтовий король, нафтова дієта, гарячий телефон, єдиний пріоритет, корумпована мафія*). Серед ономазіологічних доміант лексичної і фразеологічної неології варто відзначити цілеспрямовану тематичну вибірковість, смислово концентрованість на експресивно маркованих семантичних полях, майже тотальну націленість на характеристику людини й найрізноманітніших сфер її діяльності (антропоцентризм), оцінний характер [1, 67].

Президентська кампанія кінця 2004 року з боку провладного кандидата була жорстокою, підлою й цинічною. Груба фальсифікація підсумків виборів, усіялі махінації з відкріпними посвідченнями, голосування вдома і просто вкиданням пачками бюлетенів за „потрібного” кандидата, використання адмінресурсу, безчинства карного елемента „в законі”... Агресивне, зухвале видовище в Сіверськодоонецьку з безглузким закликком створити Південно-Східну автономну республіку для „удільних” князьків-губернаторів, навіть відділитися, – і тим порушити статтю Конституції про Україну як унітарну державу. Влада була впевнена, що народ, як і 1991 року, стерпить, змовчить, змириться.

Не сталося! „*Помаранчева країна* Піднялася проти зла”, як поетично ствердила Л.Медзінська у вірші „*Помаранчева країна*” (ВЖ, 4.12.04). Адекватно чинила й прогресивна, демократична преса. „Не мовчали” й засоби масової інформації (ЗМІ).

Мова, її лексичний і фразеологічний склад чутливо реагує на різкі соціальні зміни. Формування новомови зумовлюється „як рисами національного менталітету, так і особливостями соціального, політичного, історичного розвитку цих народів [2, 384]. В епохи соціальних зрушень і революцій (навіть „*оксамитових*”), тобто докорінних змін у суспільстві, мова зазнає особливо відчутних перетворень [3, 284]. Слово „навіть”, як побачимо, не зовсім коректне. Виступаючи в Давосі на Всесвітньому економічному форумі президент В.Ющенко акцентував увагу на соціальній ідентичності „помаранчевого” й „оксамитового”: „Українці засвідчили: європейські цінності об’єднують людей на *помаранчевому* Майдані в Києві так само, як на *оксамитовій* Площі Вацлава у Празі” (УК, 01.02.05). Нові явища політичного життя адекватно й концентровано відбиваються в динаміці лексико-семантичного рівня, у помітних чи прихованих змінах, у мікроструктурах пов’язаних між собою слів синхронічною чи діахронічною парадигмою, у вібрації вербалізмів відносної мовної стабільності й лексико-семантичних і фразеологічних інновацій, які в певні періоди стають прикметами передреволюційної ситуації чи революційного вибуху. Як би не називали період кінця листопада 2004 р. – середини лютого 2005р., мовний „революційний вибух” та мовна реакція на нього безсумнівні й свідчать про глибокі суспільно-економічні, культурні й політичні перетворення в житті українського соціуму.

Завдання дослідника мови (і це буде метою статті) – якнайповніше зафіксувати динамічні процеси мовних ресурсів, пояснити дію прихованих механізмів накопичення кількісних і якісних змін, простежити над співвідношенням інноваційних процесів та стійкого ядра національної мови, коли епоха відносної мовної стабільності змінюється активізацією та денотативно-конотативною переорієнтацією лексико-фразеологічних одиниць. Об’єктом спостереження обраний лексико-фразеологічний фрагмент мови ЗМІ невеликого, але бурхливого виборного й післявиборного періоду від 21 листопада 2004 року (дня другого туру виборів) і до середини лютого 2005 року, коли відлуння президентських перегонів трохи вщухли, а мовні революційні символи втратили свій блиск. Якраз у цей час формується виразний специфічний політичний дискурс. Під останнім звичайно розуміють зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, історико- та соціокультурними, психологічними – чинниками (Т. ван Дейк, І.Штерн, В.Петров, Ю.Караулов); текст, узятий в подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія (Н.Арутюнова, Г.Кук, К.Пайк).

Упадає в око мовне **поле революційних кольорів-символів**, які формують смислове поле революційного дискурсу. Його складають насамперед прикметники жовтувато-рожевих відтінків – *оранжевий, помаранчевий, жовтогарячий, революційно-помаранчевий*, його соціальна характеристика, як-от в Олесі Сандиги: „Мій улюблений колір – *Жовтий, / Жовтогарячий, / Безстрашний і безжурний...*” (ЛЮ, 13.01.05). У єдиному революційно-кольоровому полі зображені бурхливі дні Революції в добірці Т.Майданович: „Хтось каже: – Вона *помаранчева!* Хтось мовить: – *Жовтогаряча!*.. (ЛЮ, 27.01.05). Домінантні кольорові образи поєднуються з назвами рослин („*Духом цвіте Україна В жовтогарячих настуриях; В гірко-червоних калинах*”); з назвами явищ природи („*Жовтогарячі зливи Над київськими горбами*”); з абстрактними словами: *помаранчева мрія, жовтогарячий дух*; з високими духовними номінаціями („*Боже, прийми нашу скруху, Злотокиплячу по слову, Жовтогарячу по духу*”). Кольоросимволи активно включаються в побудову політичного дискурсу відповідно до прагнення автора, групи, партії, блоків, політичних об’єднань, стають у фокусі прагматичної дії досягти певного комунікативного результату, матеріальною формою якого є політичний дискурс, а основним провідником – стилістичне використання мовних засобів (Т. ван Дейк, К.Серажим). Див. також: „*Це колір чистого серця, світлої душі, здорового духу. Саме оранжевий колір має аура духовно здорової, світлої людини*” (ВЖ, 4.12.04). Пряме їх значення активно взаємодіє з переносним, коли й саме слово „колір” набуває метафоричних революційних відтінків („*революційні кольори*”, „*кольори гніву*”, „*кольори Майдану*”). Тут одиничні метонімічні ментальні образи „кольорів спротиву” – навіть віддалені (прапори та гасла несли *заряд сонця*) чи ближчі („*Київ переповнений людьми, емоціями, оранжевим кольором*”; ВЖ, 27.11.04) – відбивають цілу категорію настроїв спротиву, формуючи революційно-смислове поле політичного дискурсу, переводячи його на вищий кодовий рівень. Ось іще декілька прикладів: „*Першою ознакою сезонної „політичної моди” (у хорошому сенсі цього терміна) став жовтогарячий колір логотипів давно відомих газетних брендів*” (УМ, 17.02.2005); „*Учора столичний майдан Незалежності з самого ранку закипів жовтогарячими кольорами гніву – там зібралось майже 50 тисяч прихильників Віктора Ющенка*” (примітна й назва статті – „*Майдан закипів кольорами гніву*”; ГУ, 23.11.04); „*Уже сьогодні багато змінилось в нашому революційно-помаранчево налаштованому суспільстві*” (ВЗ, 24.02.05); „*З огляду на співучасть у гучній телевізійній революції проти медведчуківської цензури і васильєвських „темників” – прикрасила себе оранжевою обкладинкою і „Телекритика”...*” (УМ, 17.02.05) (ідеться про причетність до революції різних видань). „*Колір цієї революції оранжевий, повідомляє „Таймс”... Європа повинна надати негайну й повну підтримку українським „оксамитовим” революціонерам*” (ЗВУ, 27.12.04) – ніби підкреслюючи не тільки характер перебігу народного виступу, а й фразеотворчу

наступність конотативних маркерів революцій сучасності (*оксамитовий* – *оранжевий*). Проте О.Стишов у додаток „Нові слова” до монографії „Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)”, опублікованої 2003 р., включає тільки лексему *оксамитник* – „той, хто був активним учасником „оксамитової революції” в Україні 1991 року” [4, 126], визнаючи таким чином і звичність словосполучення *оксамитова революція* в кінці минулого століття. Кольорова символіка нової революції (*оранжевий, помаранчевий, жовтогарячий*) з’явиться після 21.11.04 р. – дня другого туру президентських перегонів в Україні, проведеного з масовими порушеннями, і захопить велике поле іменослова: *оранжевий опонент* (ЛУ, 20.01.05); „Я у захваті від *оранжевої народної революції* на моїй коханій Батьківщині!” (ЛУ, 27.01.05).

Цікава трансформація відбувається і з кольоровим революційним символом. Цілком очевидно, що нова влада, незважаючи на гучні заяви, діє аж надто повільно, практично багато чого залишається без змін – не на користь демократично-національним інтересам, не користується ситуацією, коли ми стали „живим народом”. У статті відомого режисера, народного артиста України Юрія Іллєнка „Культура переходить в опозицію”, який „тричі голосував за Ющенка”, уже в революційні дні йдеться про „евфемістичні” прорахунки нових владців: „Перше, що зробила нова влада, ... назвала цю революцію *Помаранчевою*, бо злякалась її справжнього імені – *Національна Українська Революція*”; „І це була лише репетиція *Національної Революції*, яка буде неминучою, якщо Влада не втілить у життя імперативи Національної (а не *якоїсь бананово-помаранчевої*) Революції” (УС, 16 – 22.02.05).

У нових ЗМІ часто практикується **протиставлення кольорів-символів** [оранжевий – біло-голубий] в обраному автором жанрово-політичному реєстрі. Вони виступають втіленням семантико-мовних опозицій, „протистояння” знакових смислів, „фонового” заперечення, активізації ситуативної семантики. Інтенсивно генерують протиставлення опозиції „своє” – „чуже”, „демократичне” – „антидемократичне”. Вони досягають рівня ідеологем, елементів базового рівня в організації системи переконань, агітації. Реалізуються семантико-мовні й соціально-політичні опозиції „норма / антинорма”, „прихильність / відраза”, „демократичний / антидемократичний”, „творчий / грабіжницький”, „народний / антинародний”, „свій / чужий”: „Ось на вітри осінні, Вийшли нащадки козачі. Думи в одних – *біло-сині*, В інших – *жовтогарячі*” (ЛУ, 27.01.05), „День та вечір 21 листопада ще сяяв хоч якоюсь *помаранчевою надією*, та вранці 22-го, коли було оприлюднено попередні результати підрахунків голосів ЦВК, *помаранчева надія* згасла, змінилася на *кольори деспотичності й неправди*” (ВЖ, 27.11.04); „Упродовж того шоу [мітингу, організованому прибічниками провладного кандидата] привокзальну площу поступово *затопило помаранчеве море. Команда синьо-білих моряків* дедалі ближче

тулилась до рятівної сцени”. Згадується також і *помаранчева повинь* прибічників народного кандидата – В.Ющенко (ЗВУ, 07.12.04); „...*Помаранчева ріка* рушила до майдану незалежності, центральних площ обласних та районних центрів” (ВЖ, 27.11.04); „...У *„помаранчевому океані”* розчиняться сепаратистські настрої” (ВЖ, 04.12.04). Скрізь тут превалює узгоджена з морською термінологією символічна кольористика обох кандидатів. При цьому кольори як вид метонімії, як „базова характеристика пізнання” (Дж.Лакофф) уживаються замість соціальних виступів, партій, прогресивного чи реакційного руху в країні, які дотримувалися „помаранчевих” чи „біло-голубих” поглядів. Часом одна з колірних опозицій замінюється її символічним синонімом, експлікуючи, конкретизуючи соціальну оцінку всього напрямку. Так, у поезії „Крила свободи” О.Лупій замість „провладного”, „офіційного” біло-голубого підставляє авторське „зловісне”, темне, ганебне: „В *помаранчевім промінні* Світанкової пори Зникли вмить *зловісні тіні* Поневолення й ганьби” (ЛУ, 20.01.05). Символи, які співвідносяться із зовнішнім світом, „представляють собою „внутрішні репрезентації зовнішньої реальності” [5, 11]. Регулярно вживана соціально-кольорова символіка новими ідеологемами чинить вплив на масову свідомість.

Оскільки категорія контрасту відзначається підвищеним ідеологічним порогом, мовні засоби масової інформації (політичного дискурсу) постійно вимагають вербальної чи ситуативної „опори” – експліцитної чи імпліцитної – на протилежні семіотичні категорії.

Евалюативність політично-майданного дискурсу втілюється у варіативності його жанрових і композиційних форм. З’явилися **численні поезії** безпосередніх учасників спротиву чи симпатиків помаранчевої революції, у яких превалюють образно-фразеологічні мотиви ідіом чи фольклорних жанрів, людей, що „розправили свої плечі” й відчули себе нацією: „*Переповнилась чаша терпіння* І дух волі в народі *воскрес*” (М.Добровольський. Не скорити! // ВЖ, 27.11.04); „Повстало місто й кожне село. Йдуть *піднімати* нашу *калину*”. З історичним *Січ – козацька мати* кореспондують рядки новітніх „рицарів волі”, як називали запорізьких козаків: „У нас у *жилах козацька кров*, А Україна – то наша мати” (П.Пежак. Нам допоможе Ісус Христос // ВЖ, 04.12.04); „Ми – *нації козацький цвіт!*” (Ю.Дишкант. Ми – нація // ВЖ, 04.12.04). Особливо активізується ідіома *піднятися з колін* – як антитеза до безнадійного *стати на коліна*: „Вже Україна *встала з колін*, Йде захищати сонце свободи” (П.Пежак. Нам допоможе Ісус Христос // ВЖ, 04.12.04); „Дорога вже в минуле не проляже. *Вставай*, *вкраїнська націє*, з *колін!*”; „*Не став* нас, Боже, *більше на коліна*. Єднайсь, моя державо! Вже пора!! (З.Ірик. Ющенко, так! // ВЖ, 27.11.04); „Україно! Україно, наша рідна мати! Чи ще довго *на колінах* ти *будеш стояти?*” (М.Костев. Україно моя! // ВЖ, 27.11.04). Ніби називаючи причини поразки провладних кучмо-януковичів, В.Олексин у статті „Розгромна поразка влади!” відповідає: „Тому що *Нація стала з колін!* Тому що *Нація*

підняла голову! Тому що нація зрозуміла: *Українець – це звучить гордо!*” (ВЖ, 4.12.04).

Окреслюються мовні параметри політичної неології: мовні кліше й стереотипи, семантично збагачена ідіоматика, фразеологізовані сучасні кліше (уривки з пісень, політичних гасел, мови реклами), індивідуально-авторські вислови, мовна гра політично актуальних термінів, „нестримна” граматичними й семантичними рамками „загострено-актуальна” лексична валентність. Серійне впорядкування актуалізованих засобів вираження, зауважує В.Костомаров, приводить до того, що в сполученні опорними стають всі компоненти. Як результат взаємодії серій постають логічно невмотивовані, але експресивно й функціонально дієві словосполучення. Спостерігається **яскрава метафорика**: „Ось Я – Альфа й Омега, Ось вам – і схід, і Захід, *Жовтогаряче небо*, – Стягів крилатих змахи” (Т.Майданович. *Жовтогаряче небо* // ЛУ, 27.01.05); *Жовтогаряче небо* Тетяни Майданович; „Весна прийшла зимою З надією і зміною, *Жовтогаряче сонце* Встає над Україною”; „*Жовтогаряче сяйво* Усміхом гріє лиця” (ЛУ, 27.01.05). У різних виданнях зустрілися такі словосполучення, як-от: *помаранчеві місяці, із помаранчевого циклу* (ЛУ, 24.02.05); *помаранчева революція, „помаранчеві” володіння, помаранчева солідарність, табачникізація та медведчукізація влади* (Ким працює Кучма? – Леонід Кучма працює президентом в адміністрації Дмитра Табачника; ЛУ, 13.01.05); *помаранчева феєрія* (ЛУ, 03.02.05). Політична метафорика і фразеологія як частина метафорики чутливо реагує на соціальні рухи. Уживаються **сполучення з власними назвами**: настінний календар із видами *помаранчевого Хрещатика* (УМ, 17.02.2005), *помаранчевий Київ* (ЛУ, 03.02.05), *народний Президент* (бо прийшов „від української людності”), „Є речі, яких „*помаранчева*” *Україна* не дозволить навіть своєму улюбленому Президентові” (ЛУ, 13.01.05). Внутрішньо виправданими, наповненими елементами помаранчевої системи постають **новотвори**, наприклад, прибічники „*Р-революції*” (УМ, 17.02.2005) (де можна розуміти і як *Піар-революція*) – інновація міцно спирається на прецедентні іншомовні графічні скорочення за участю абрєвіатури PR; **гра слів**: „Хлопці з громадського радіо” потішили Майдан газетою ... „Майдан” (УМ, 17.02.2005); „*В Україні здобуваймо – Україну!*” (ЛУ, 03.02.05)”; відбувається **насичення короткого відрізка тексту фразеологізмами або революційно-національними символами**: „Революцію зробив не Ющенко, Порошенко, Тимошенко, Томенко і Мороз. Революцію зробили Кучма і Медведчук. Зробили тоді, коли намагались *перегнути українську націю через коліно, поставити на коліна, обікрасти і плюнути в душу*. Нація підвелася з колін. Нація вийшла на Майдан” (Ілленко Ю. Культура переходить в опозицію // УС, 16 – 22.02.05); „Хвилюється, *оранжем* грає море, І котить хвилю сонячну *Майдан*. Чудуються *Грушевський і Богдан*, І дзвоном золотим гудуть *собори*” (Р.Лубківський // ЛУ, 03.03.05).

Дієвим засобом впливу на читача є **трансформація**

фразеологічних одиниць – „явище оказіональне”, що „завжди має специфічне стилістичне забарвлення” й уможлиблюється слівним статусом компонентів, який підтверджується дослідженнями функціональних потенцій фразеологізмів, здатністю ФО до варіювання [Архангельська 2004: 180]. Обов’язковою умовою уживання видозмін є їх „цілеспрямований характер” [6, 107; 110]. У процесі структурної перебудови чи найрізноманітніших зіставлень традиційна ідіоматика зазнає семантичного збагачення – і тим досягається бажаний ефект. Ось декілька прикладів. Як відомо, під час агітаційної передвиборної поїздки до Івано-Франківська в Януковича було кинуте місцевим студентом яйце, після чого Януковича („кров з молоком”) спішно відвезли в реанімацію. Трагікомічний епізод „пошкодження” претендента увійшов до фольклору буремних днів – гумористичні пасажі, анекдоти, численні іронічні пісні майдану „про яйця”. Підхопили його й засоби масової інформації. „Наталія [Вітренко] ... здійняла галасливу кампанію супроти законно обраного нового глави держави. А що аргументи її з юридичного боку *не варті розбитого в Івано-Франківську яйця*, то прогресивно-соціалістична товаришка активно налягає на стару, биту і заяложену карту мовного питання” (Вадим Федорів. Тінь малоросійства на стежці війни за електорат” // УГ, 10.02.05). Утримується цей факт і в гумористично-іронічному контексті М.Лукашевича, поданому в газеті „Вільне життя”: „Одного разу колишній батяровитий хлопчисько, а нині трохи підтоптаний вуйко аж беркицьнув від такого *яйця*” (ВЖ, 04.12.04). Згаданий прецедентний факт як матеріал для текстотворення, змістового збагачення у всіх контекстах утримується, відповідно оцінюється. Цікаво, що в „рейтингу резонансних подій” інцидент з Януковичем в Івано-Франківську отримав спеціальну номінацію – „курйоз року” (ГУ, 03.02.05); „Немає сумніву, що, як тільки на очах усього світу український лідер перестане *скидати мовну шапку* перед Кремлем, ніякі морози та вітренки навіть теоретично не вдаватимуться до розігрування мовної карти в середовищі недосформованої української нації” (Вадим Федорів. Тінь малоросійства на стежці війни за електорат” // УГ, 10.02.05) (ідеться про те, що Ющенко в поїзді до Кремля говорив з президентом російською мовою – усупереч дипломатичному протоколу); „А московський політичний бомонд здійняв би таке вороняче галакання, що під стінами Видубецького монастиря на берегах Дніпра *заворушились би кістки Юрія Долгорукова*” (Вадим Федорів. Тінь малоросійства на стежці війни за електорат” // УГ, 10.02.05) [якби українські президенти заговорили в Кремлі „мовою народу, який обрав їх”]. Вигадки дружини претендента Віктора Януковича про „наколоти апельсини” (із виступу її на площі Леніна в Донецьку), які буцімто дають на майдані Незалежності, винесені в один із заголовків у газеті „Вільне життя” – „*Апельсин з „Вітьмянами*” (ВЖ, 04.12.05).

Сатирично обігруються сумно-крилаті рядки відомих політичних діячів. Так, кравчукове „*маємо, що маємо*” слугує облудності цього діяча

в інвективі „Аферизми”: „*Масмо – що масмо: Крадемо – й ховаємо. Крадені мільйони – У офшорні зони*” („Сатиричні співомовки” // ЛУ, 27.01.05). Осучаснюються крилаті рядки, які постали як вербалізація давноминутих, але співзвучних подій. Чи думав Павло Григорович, розмірковує літературознавець М.Насенко у статті „*На майдані ... революція іде*”, що цей його образ через майже століття трансформується в реальність? Навіть вигук „*ХАЙ – ЧА – БАН!*” набуде цілковитої конкретики: „*Ю – ЩЕН – КО!*”.. *За отамана буде!*” (ЛУ, 27.01.05). Пор. ще рядки Л.Медзінської із збереженням ритму й словесного наповнення тичининського оригіналу – „*На майданах в Україні Революція іде*” – у поезії „*Революція*” (ВЖ, 04.12.04). Текстові ремінісценції майданної революції міцно поєднані образом новітнього *Майдану* (у Києві), семантика якого неймовірно розпросторила в численних вербалізмах ЗМІ. Знання таких текстів свідчить про клич роду й народу, належність мовної особистості до певної епохи та її культури (Ю.Караулов), у даному випадку – до аналізованого періоду помаранчевих подій.

Звичайно гарний газетний **заголовок**, сигналізуючи про зміст інформації в статті, відзначається ясністю, точністю, виразністю, свіжістю й актуальністю. На взаємовплив синтаксичної структури й семантичної синтагматики вказував В.Гак, відзначаючи, що в мові „синтаксис семантичний, тобто його категорії й елементи співвідносяться певним чином із зовнішніми об’єктами, а семантика – синтаксична, тобто відображає відношення між символами-позначеннями” [7, 367]. Особливість багатьох заголовків цього періоду у використанні кольорової символіки народної революції – „*Помаранчеве відродження нації*” (УМ, 17.02.05), „Навіть „Зелена Планета” стала *помаранчевою*” (УМ, 17.02.05), „Європа вітає *помаранчевий* вибір” (УК, 09.02.05), „*Помаранчева* ніч Хрещатика” (ГУ, 24.11.04), „*Помаранчевий тиждень* світової преси” (ГУ, 25.11.04), „*Помаранчева солідарність*” (ЛУ, 13.01.05), „*Помаранчева пошта*” (ЛУ, 24.02.05), „*Помаранчева революція і письменники*” (ЛУ, 13.01.05), „*Оранжева* Москва” (про автомобілі з оранжевими стрічками в Москві) (ЗВУ, 27.11.04); актуальні реалії цього періоду, як-от *Майдан* (центральна площа в Києві), „*Пора*” (назва молодіжної революційної організації) і просто окремих фразеологізмів з їх афористичністю, влучністю характеристики, образністю: „Газетний бум *Майдану*” (УМ, 17.02.05), „*Нова доба! Або чи не пора?*” (УМ, 17.02.05), „*Медовий місяць* нової влади” (ГУ, 05.02.05). Подібні символічні лексико-фразеологічні маркери концентрують увагу читача на актуально революційній екстралінгвістиці, несуть не тільки потрібну інформацію щодо подій, а й виконують прагматичну функцію.

Значний семантико-стилістичний ефект викликає **словотворення**: „Так сталося, що П’ятий міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика від самого початку *позначений помаранчевим*” (ЛУ, 20.01.05); *молоді помаранчеві революціонери* (ЛУ, 13.01.05). Є епохи в

історії мови, наголошує Ю.Сорокін, коли ... творення нових слів стає особливо активним, і „за відносно обмежений термін лексична система мови поповнюється великою кількістю неологізмів”. Такою „епохою” можна вважати й оранжеві дні. Крім того, новотвори одночасно свідчать про закорінення базових мовних одиниць в політичному дискурсі, про їх „лавиноподібний характер”. Серед них іменники-новотвори (*оранжист*); „рожевість” Верховного Суду (ЛУ, 13.01.05), іменники із суфіксами суб’єктивної оцінки („*Помаранчик*”), прикметники, утворені афіксальним (переважно суфіксальним) способом, відприкметникові прислівники (*революційно-помаранчево*). Ось деякі приклади в контексті: „Журналіст Андрій Лубенський за сприяння інформаційного агентства „Контекст-Черкаси” запустив оригінальний проект під назвою „*Оранжевист*” (УМ, 17.02.05). „... В поштових скриньках з’явився *псевдо-„Оранжевист*” (чорно-білі листівки брутального змісту, які ображали ветеранів)” (УМ, 17.02.05); „Чи може „Іжак” не бути „*оранжистом*”? (УМ, 17.02.05); „Але перед тим, як ітиметься про новітній самвидав, народжений людьми Майдану, згадаймо й феномен „*помаранчевіння*” вже існуючої преси” (УМ, 17.02.05); „Студенти...Київського міжнародного університету верстали і поширювали таборовий листок „*Помаранчик*”...” (УМ, 17.02.05); „Уже сьогодні багато змінилося в нашому *революційно-помаранчево* налаштованому суспільстві” (ВЗ, 24.02.05).

У новотворах домінують **іменникові словосполучення** з революційними прикметниками-означеннями. Відзначимо велику інтенсивність уживання іменникових словосполучень з прикметниками *помаранчевий, оранжевий, жовтогарячий*: нові зразки „*помаранчевої*” *періодики* (УМ, 17.02.05); „Отже, Янукович і його різнокаліберна команда мають рацію: західний „*помаранчевий слід*” у тих подіях, ніде правди діти, зафіксувати вдалося” (УМ, 17.02.05) (ідеться про участь у революційних подіях журналу „Кореспондент”, який видає громадянин Сполучених Штатів Америки Джед Санден); *помаранчеві революціонери* (УМ, 10.02.05). Тільки в невеликій статті „Гріх не скористатися *помаранчевою хвилею*” фіксуємо складні словосполучення *на хвилі перемоги помаранчевої революції, ефект свіжості помаранчевих подій, озолотити жовтогарячі настрої в Європі* (ВЗ, 24.02.05).

„Лавиноподібно” активізуються „**демократичні словосполуки**”. Лише в „Літературній Україні” зустрілося *колір надії, крила свободи, мільйонновільна Україна*; „...Похмурий день нової України засвітився *вогнем очищення*” (Б.Хижняк. *Вогонь очищення*”, 20.01.05); „...*Високий дух революції* ... вирвався... на сьогоднішні вулиці та майдани Києва” (Г.Тарасюк. „Будьмо!” – клич роду і народу, 20.01.05); „Світова преса тоді породила метафору „*Серце Європи б’ється в Україні*”...” (ЛУ, 27.01.05); „*Ось – посполите рушення Добра, Ось – посполите рушення Надії. Ось – наше слово. Діло. Чесна гра. Ось – наші поривання, наші мрії*” (ЛУ, 03.03.05); *Україна соборна* (ЛУ, 10.02.05).

Активно „працює” структурна фразеомодель „м’яких революцій”: *оксамитова революція* (у Чехії), *трояндова революція* (у Грузії), *кедрова революція* (у Лівані). Помаранчева й оранжева революція в Києві синонімізується з місцевою *каштаною революцією* (Київ – місто каштанів). За прикладом української готується й виступ опозиції в сонячній республіці: „Найімовірніше, обійдеться [у Молдові, де 6.03.05 відбудуться парламентські вибори] без „*виноградної революції*” (ВЗ, 03.03.05).

Вихідна словосполука *оксамитова (бархатна) революція* – чes. *sametová revoluce*, у свою чергу є калькою англ. *velvet revolution* – строго обмежена хронологічними рамками: вона „народилося” 17 листопада 1989 р. після серії студентських, а потім і всенародних демонстрацій у Празі, які завершилися виборами нового президента й парламенту. У цьому є певна спільність *оксамитової* (у Празі) і *помаранчевої* (у Києві) *революцій* – у фіксованому початкові, їх характерові, кінцевому результаті – і мовній структурно-семантичній моделі фразеотворення. Як відомо, через 10 років президент Вацлав Гавел назве її „*ніжна революція*”, колишній прем’єр Вацлав Клаус – „*листопад 89-го*”, академік Віхтерле – „*переворот*”, а замість офіційного виразу „*падіння тоталітарного режиму*” більшість політиків використає просто сполучення *po/od listopadu* (тобто після листопада) [8, 32], цит. за [9, 406].

Семантика таких словосполук мотивується не тільки їх внутрішньою формою, але й соціально-актуальним значенням стрижневого символу (*помаранчевий, жовтогарячий*), де він набуває значення „революційний, прогресивний, демократичний, народний”, що вносить і в ширший контекст емоційність, оцінність, прагматичний аспект висвітлення тих чи інших подій.

У тексті масової комунікації завжди є „певна установка автора й чітко виражена оцінна інтерпретація мовних засобів” [10, 229]. В умовах революційної ситуації стали регулярно відтворюватися Ющенківські гасла, рядки пісень, навіть окремі слова-заклики. Відбулася **активізація революційних символів-закликів, революційних локалізмів**. Їх можна тлумачити як „ідеологеми”, природні елементи базового рівня організації „системи переконань”, комплекс мовних ознак, що характеризують „суб’єктів соціально-політичної дії”, ідея „ключових слів” і термінів опорних ідей тексту [11, 254 – 255]. Підтримані мільйонними виступами народу, вони стали наймогутнішою мобілізуючою зброєю в часи виборчої кампанії.

Феномен *Майдану* – „постійного і вічно оновлюваного явища” ще чекає на „всебічне дослідження”. З одного боку, конкретика місця, а з другого – *одностайність дій, зорієнтованість на правду й справедливість*, „*грандіозний генератор спротиву*” (Р.Лубківський. Республіка янголів / ЛУ, 03.03.05). й центральна площа країни, і тисячі таких, як вона: *майданна революція* (ЛУ, 27.01.05), *майданні*

революціонери й обивателі (УМ, 17.02.2005), електронний „Майдан”; „Ту енергетику створили не самі лише майданівці..., а й десятки мільйонів моїх земляків...” (ЛУ, 13.01.05). Образ, що єднає / роз’єднує дві епохи („Майдан – безмежжя, стиснуте між двох Епох – уже старою і новою”, ЛУ, 03.03.05). Ключове слово „Пора!” – назва нещодавно виниклого однойменного українського молодіжного руху – наповнює семантико-лексичну модель-актуалізатор разом із сербським словом „Отпор” і грузинським „Кмара” („Досить!”) (ЛУ, 13.01.05); „Де мертвий, а де Живий, По духу дивиться ж ви. Пора розуміти! Пора, Бо це вже смертельна гра” (ЛУ, 27.01.05). Так! „Продовжував виходити – щоправда, уже в чорно-білому виконанні, листок „Так!”, що його видає штаб Віктора Ющенка” (УМ, 17.02.2005). Усіляко обігруються революційні Ющенківські гасла – „Так!”, пісенні рядки своєрідного революційного гімну „Разом нас багато, Нас не подолати!”: „Україна в огні [майже Довженкове. – В.У.]. Це палають Помаранчеві стяги в містах, Це у селах страху вже не мають, Це в мільйонів скрізь „Так!” на вустах” (М.Добровольський. Не скорити! // ВЖ, 27.11.04); „Так – у серцях на раду.; Так... – Благодать на Майдані, Сяйво на київських горах” (Т.Майданович. Жовтогаряче небо //2 ЛУ, 27.01.05), „Так! Ющенко!” Як музика атак, Лунає гомін” (ЛУ, 03.03.05); „Хто уміє захищати Свою гідність, як козак, Той виходить на Хрещатик І говорить твердо: „Так!” (О.Лупій. Крила свободи // ЛУ, 20.02.05) „Скажімо: „Так!!!” демократичній владі! Ми повноправні газди на землі” (З.Ірик. Ющенко, так! // ВЖ, 27.11.04); „Грими, грими! Відлунюють „Гринджоли” (ЛУ, 03.03.05)

Заактивізувалися різні жанри, зокрема, фрази: *В Україні професорів скільки завгодно, професор – тільки один* (ЛУ, 10.02.05); ганебні топосимволи (*Сіверськодоонецьк*).

У буремні дні з’явилося багато пісень. Однак лідерство за створеної на єдиному подихові піснею „Разом нас багато, нас не подолати”, написаною Романом Калином і Романом Костюком з івано-франківської групи „Гринджоли”, підхоплену Майданом; гасло, що має, за словами С.Плачинди, „велику об’єднуючу силу” (ЛУ, 10.02.05). Вона є адаптацією російськомовного „Пока мы едины, мы непобедимы”. Так колись переклали з іспанської „Pueblo unido jamas sera vencido” – девіз Че Гевари: „Вкраїно, ми будемо з тобою. Ми – єдність, і нас не здолати. За тебе стаємо до бою. Ми разом. Нас дуже багато!” (Н.Береза. З колін піднімемося назавжди!” // ВЖ, 27.11.04). Окремі ланки логотипу вплітаються і в прозове філософське узагальнення-висновок: [Письменники] були „першими в країні, котрі увіч переконалися у тому, що „ми разом, нас багато, і нас не подолати” (ЛУ, 20.01.05); „У 1991 році вони не вийшли на барикади, у 2001 їх було надто мало, а ось у листопаді 2004 – вони „разом, багато” – і їх „не подолати!” (ВЖ, 27.11.04). „Пісня свободи”, як кваліфікують її автори, у результаті конкурсного відбору буде представляти Україну на „Євробаченні –

2005". За словами учасників гурту „Гринджоли”, слова „разом нас багато” – узагальнений образ, він представляє людей у всьому світі (із виступу на телебаченні 2 березня 2005 р.). Пристрасно-поетично заперечуються „провладні” епітети („козли”), якими нагороджував не дуже освічений „професор”-кандидат український електорат, як-от у поезії Д.Павличка „Ми – не козли”: „Ми – не козли, не барани, Ми – не овець отара, Ми – сила сонця і весни, Неподоланна, яра!” (ВЖ, 04.12.04).

Мова „живе” (Л.Булаховський), а живе – значить змінюється, „прагмалінгвістично” функціонує, а отже, вимагає оперативної фіксації й інтерпретації. Проаналізовані в статті мовні лексико-фразеологічні засоби хронологічно обмеженого в нашій історії, але бурхливого, багатого на події періоду соціально-революційного збурення свідчать про їх численні функції: закличну, інформаційну, впливу на інших. Вербальним втіленням політичного дискурсу в ЗМІ є 1) використання слів-символів, 2) широка амплітуда поєднання їх з іншими лексемами, особливо іменниками, 3) яскрава метафоризація, оновлення політичного словника, 4) різні способи варіювання лексико-фразеологічних засобів та способів уведення їх до контексту, 5) регулярна повторюваність і їх частотність, 6) цільова настанова видозмін. Іделогема „прив’язані” до певного політичного періоду, вони можуть бути узуалізовані на якийсь період, але швидше за все вони „не закріплюються за значенням”, а „належать тексту” [12, 127]. Семантико-образне й стилістичне радіювання опорних лексем *помаранчевий, оранжевий* свідчать не тільки про лексичну стійкість, а й стійкість метафорики як необхідного компонента фразеологізації. Мовно-ідеологемний зріз сьогодення засвідчує не тільки множинність інтерпретацій ідіомо- і метафоротворчості, не тільки справедливості твердження, що не мовознавці-дослідники, а журналісти „формують” сучасні мовні норми (Л.Мацько), а й застерігає істориків мови від одноплосинного пояснення генези узуальних вербальних репрезентантів.

Скорочення назв газет і тижневиків:

ВЖ – Вільне життя; **ВЗ** – Високий замок; **ГУ** – Голос України; **ЗВУ** – За вільну Україну; **КВ** – Киевские ведомости; **ЛУ** – Літературна Україна; **СК** – Слобідський край; **Ст** – Столиця; **УВ** – Україна. Business; **УГ** – Українська газета; **УК** – Урядовий кур’єр; **УМ** – Україна молода; **УС** – Українське слово; **ЧТ** – Час. Time.

Література

1. **Мокиєнко В.** Проблемы европейской фразеологической неологии // Słowo. Tekst. Czas – VI. Nowa frazeologia w nowej Europie. Materiały VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Szczecin, 6 – 7 września 2001 r., Greifswald, 8 – 9 września 2001 r.) / Pod red. Michała Aleksiejenki, Walerego Mokijenki, Harrego Waltera. – Szczecin – 2002 – Greifswald. – S. 63 –76. 2. **Кочерган М., Мінчак Г.** Динамічні процеси у

фразеології української мови 90-х років ХХ ст. // Там же. – С. 383 –387. 3. **Стишов О.А.** Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К., 2003. 4. **Там же.** 5. **Лакофф Дж.** Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка гоорят нам о мышлении: Пер. с англ. И.Б.Шатуновского. – М., 2004. 6. **Гнатюк І.С.** Структурно-семантичні трансформації фразеологізмів у мові сучасної української художньої прози // Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексико-граматична розробка українських фразеологізмів. – К., 1989. – С. 107 – 141. 7. **Гак В.Г.** К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. – С. 349 – 373. 8. **Hlavsová J.2** Jazyk poli2ti2ky // Česky jazyk na přelomu tisi2cileti2 / Red. Fr. Daneš a kol. – Praha, 1997. 9. **Федосов О.** Десять лет „бархатных революций” в зеркале идиом и метафор // Слово во времени и пространстве: К 60-летию профессора В.М.Мокиенко. – СПб., 2000. – С. 400 – 414. 10. **Белая А.С.** Семантико-прагматический подход к изучению современной фразеологии (на материале прессы) // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах. – Гомель, 2001. – С. 228 – 230. 11. **Серажим К.** Дискурс як соціолінгвальне явище: Методологія, архітектоніка, варіативність (На матеріалах сучасної газетної публіцистики). – К., 2002. 12. **Телия В.Н.** Русская фразеология: Семант., прагмат. и лингвокультуролог. аспекты. – М., 1996.

The author of the article analyzes language processes of the short period (the end of the November 2004 – a January-February 2005) so named „orange revolution” (derivation, transformation, functioning of colour symbols), which are noted exralinguistic cause and pragmatic practicability in space and time coordinates. Significant attention is devoted to the word-combinations with actual component *orange*.

УДК 811.112.2'42:33

Р.Є.Пилипенко

НІМЕЦЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ДИСКУРС У СВІТЛІ ІНТЕРДИСКУРСИВНОСТІ

З розвитком економічної комунікації в єдиному економічному просторі ЄС посилюються дискусії з питань впливу економічних процесів на політичну та юридичну, національну й етнічну культуру мовців. У сучасній дискурсології увагу дослідників прикуто до різножанрових медіальних текстів широкої спрямованості. Силою залучення цих текстів до публічного обговорення вони характеризуються інтердискурсивними ознаками, оскільки відбивають перетинання різних дискурсів унаслідок популяризації економічного, політичного або юридичного знання. Дослідження процесів перетинання цих знань у

межах окремих текстів є одним з актуальних завдань сучасної дискурсології [1]. Отже, мета даної статті полягає у визначенні основних інтердискурсивних характеристик німецького економічного дискурсу. Об'єктом дослідження стали сучасні німецькі економічні тексти суспільної сфери.

Тексти, які можна відносити до різних сфер комунікації, відбивають інтердискурсивний характер. Такі тексти широко репрезентовано в сучасному економічному дискурсі, який є складним соціолінгвальним явищем інтердискурсивної природи з домінантним відбиттям економічних реалій, зокрема економічних знань, ідеології, цінностей, стереотипів тощо. Ці взаємодії постійно (явно й неявно) перетинаються в різних сферах суспільного життя. Наочно ці перетинання дискурсивних практик із різними сферами комунікації можна простежити на прикладі оцінної лексики, що передає ступінь економічної доцільності. Так, слово *effektiv*, його синоніми *wirksam*, *entscheidend*, *nachhaltig*, *effizient* та його антоніми *unwirksam*, *wirkungslos*, *ineffektiv*, *ergebnislos* можуть активно застосовуватися не лише в економічному, але також у політичному, науковому, юридичному дискурсах. Ці поняття мають широке коло значень, які, залежно від застосування в тій або іншій культурі, можуть виявляти свою суперечливість. Р.Гарр наводить цікаві приклади численних оцінних значень понять “добре” і “погано” в різних культурах. Учений доходить висновку, що ці поняття не тільки в різних культурах, але й у різних дискурсах можуть мати відмінні, аж до протилежних включно, значення [2]. Традиції та цінності мають різний ступінь реалізації не тільки в кожній культурі, але й у кожному дискурсі. Саме з точки зору взаємодії дискурсу й суспільства ми розглядаємо інтердискурсивну природу німецького економічного дискурсу. Зрозуміло, що ці оцінки можна дати на матеріалі текстів – писемних і усних форм функціонування дискурсу. При дослідженні взаємодії дискурсів ми вважаємо за потрібне враховувати не тільки мовно-культурні фактори, але й суспільні традиції, способи втілення оцінки в різних дискурсах. Крім лексико-семантичних досліджень, останнім часом аналізуються слова-концепти на рівні дискурсу та дискурсивних порівнянь [3]. Ці дослідження орієнтуються переважно на суспільні фактори прогресу або, навпаки, на суспільні катаклізми. Однак кожний дискурс має історичні традиції свого формування, які перебувають у площині культурного простору. У поняття культури, крім цінностей та норм економічного життя, входять також суспільні норми інших сфер життя, які впливають на формування й одночасне збереження економічного дискурсу.

Важливою складовою дослідження інтердискурсивності як конститутивної основи текстотворення вважаємо встановлення типових інтердискурсивних типів взаємодій економічного дискурсу з іншими дискурсами. До основних типів таких взаємодій із німецьким економічним дискурсом відносимо такі:

- “вузький” тип: тексти мають мало спільного з інституційними типами дискурсів (політичним, юридичним, релігійним тощо);
- „широкий” тип з утіленням декількох дискурсів;
- традиційний тип взаємодії, який відбиває домінуюче втілення лише одного типу дискурсу (наприклад, взаємодія економічного дискурсу з політичним).

Найбільш поширені типи взаємодій німецького економічного дискурсу в публічній інституційній сфері реалізовано як взаємодії з політичним, юридичним, віртуальним, науковим, педагогічним дискурсами.

1. Активна взаємодія економічного дискурсу з політичним відбувається у площині політичного життя країни, яке регулюється суспільними інститутами. Діяльність кожного суспільства значною мірою відбиває політична мова, яка характеризує певну політичну ситуацію. Політичний дискурс є сукупністю всіх мовних актів, які використовуються в політичних дискусіях [4]. У німецькому суспільстві точаться дискусії про засоби економічного зростання, поліпшення життєвого рівня, ліквідації безробіття та бідності тощо. Останніми роками кожна політична партія Німеччини збільшує професійну диверсифікацію фахівців у галузі бюджету та фінансів. Тому економічне мислення існує не лише в економічному, але також і в політичному вимірі. Одне з головних завдань політиків полягає в тому, щоб переконати широкі верстви населення в економічній стабільності, що аж ніяк не може обмежитися чистою риторикою. Відкритість економіки сприяла значному зростанню економічної освіченості населення. Політичний і економічний дискурси пов'язані спільними ціннісними орієнтаціями, які на лінгвістичному рівні можуть розглядатися як семантичні й когнітивні конструкти.

Політичний дискурс перетинається з економічним у сфері боротьби за певну ідеологію, у галузі економічних і політичних інтересів тощо. Для публічної сфери спільних інтересів характерні інформативність, раціональність, логіко-економічна аргументація (тверезий скепсис), примат референтної функції, реальний денотат, ясність, діалогічність, динамічність тощо [5]. До спільного базового концепту обох дискурсів відносимо концепт „Економічна влада” (Wirtschaftsmacht), яка може виявляти себе в таких асоціативних зв'язках:

- економічна влада як небезпека:

Die globalisierte Wirtschaftsmacht bringt mit sich auch Gefahren, die weltweit und vor allem auch in Deutschland erwachsen: Preisdruck, Arbeitsplatzbedrohung, überhitzte Wirtschaft und Spekulationsblasen [6];

- економічна влада як елемент демократії:

Die Wirtschaftsmacht soll sich nicht als Selbstzweck verstehen, sondern ein Instrument für das Wohlbefinden des Menschen, für lebensfähige Gemeinschaften und wirtschaftliche Gerechtigkeit sein [7];

– економічна влада як суспільний механізм:

Die Außenwirtschaft Deutschlands reguliert seine Exporte und Importe durch neue Gesetze und Wirtschaftshebel wie Devisenkurse, Zölle, Zinssätze und Exportkredite [8];

– економічна влада як міфічна істота:

Mehr und mehr wird das Wirtschaftssystem zum Monster. Denn es gibt immer mehr Geld, das arbeiten muss, und deshalb müssen stets neue Bereiche erschlossen werden, in denen Geld gewinnbringend angelegt werden kann. Und was nicht sofortige Rendite verspricht, gilt als Schrott. Kein Lebensbereich kann da ausgenommen werden, und selbst der entfernteste Landstrich wird davon erfasst [9];

– персоналізація економічної влади:

Die Launen des Wirtschaftsbarometers und Ökonomen als bessere Wetterfrösche [10];

– економічна влада як об'єкт бажання:

Man begehrt heutzutage die Wirtschaftsmacht [11].

Когнітивно-прагматичні дослідження інтердискурсивних зв'язків дають можливість встановити певну політичну й економічну ідеологію (планову або ліберальну, вільну ринкову або соціальну економіку). Інтердискурсивну сферу реалізації економічного й політичного дискурсів відбито в сучасній німецькій мові через:

– спеціалізовані вербальні засоби (політичні й економічні терміни, антропоніми):

Katapultieren Sie sich endlich aus dem Teufelskreis der Arbeitslosigkeit! Wir stellen Ihnen für den Aufbau einer Ich AG sehr viele Informationen zur Verfügung. Der Staat unterstützt Sie mit Fördergeldern, Sie müssen nur genau wissen, wo und wie Sie diese beantragen [12];

– неспеціалізовані засоби, котрі набули політичного або економічного змісту, наприклад особові займенники:

Freier Handel und freie grenzüberschreitende Transaktionen sind vor allem ein politischer Wert und ein ökonomischer Wert. Sie schützen uns vor Zugriffen und Zumutungen staatlicher Macht. Wir tragen dann dazu bei, wenn wir bereit sind, Platz zu machen für die nachrückenden Länder. Dies setzt auch voraus, dass wir bereit sind, deren Lebensbedingungen als Herausforderung an uns zu akzeptieren. Vieles von dem, was wir als "Standard" von anderen fordern, verbaut diesen den Weg in die Zukunft [13];

– спеціалізовані невербальні засоби, наприклад політичні–економічні символи.

Завдяки відкритості німецького суспільства в цілому стає більш відкритою й сучасна економіка, що уможлиблює широкий доступ до багатьох економічних реалій та імперативів. У Німеччині економіка добробуту дедалі більше перетворюється на основний політичний мотив. Економіка поступилася місцем трансеконومیці, а остання проникла в усі сфери політичного життя країни.

2. Взаємодія економічного дискурсу з юридичним відбувається в правовому полі. За глобалізації зростають кількість та обсяг усіх економічних трансакцій, збільшуються грошові суми, ширшають кола людей, залучених до економічних процесів. Усе це потребує правового регулювання, наприклад у формі вдосконалення майнового, договірного, економічного, зовнішньоторговельного права.

До основних концептів юридичного дискурсу відносимо поняття “закон”, “право”, “юридичний захист”. Метафорику основних юридичних концептів можна продемонструвати в таких асоціативних зв'язках:

Die Globalisierung der Wirtschaft forciert den weltweiten Wettbewerb, verstärkt damit aber auch die Versuchung, zum Rechtsschutz des Wettbewerbs getroffene Übereinkommen zu umgehen. Dabei stehen nicht nur Verstöße von unmittelbaren Konkurrenten, also von anderen Unternehmen, im Vordergrund, sondern immer stärker auch Interventionen von Staaten, die zu Lasten ausländischer Unternehmen heimische Arbeitsplätze, heimische Investitionen und heimische Steuereinnahmen schützen wollen [14].

До специфічних мовленнєвих актів юридичного дискурсу відносимо юридичні перформативи – наприклад, перформативи юридичного нормування певного становища через уточнення (*dabei stehen nicht nur Verstöße*).

Правовий дискурс в економічній діяльності за глобалізації зазнає суттєвих змін і на текстовому рівні – у сучасних законах, директивах, розпорядженнях тощо. Навіть основний концепт юридичного дискурсу – “право” – в умовах активних політичних та економічних взаємодій входить в економічний дискурс (*Wirtschaftsrecht*). Це демонструє сучасну тенденцію міжнародного права – процес адаптації правових концептів до економічної мови.

В економічному дискурсі юридичні концепти часто мають “прихований” характер; їх можна ідентифікувати в мовних актах репрезентації юридичних норм. Ці норми подаються у формі експліцитних чи імпліцитних директивних значень, утілених у важливих для економіки концептах – “заборона” і “дозвіл”. У міжкультурному аспекті ці концепти мають багато значень. Часте використання німецького слова *verboten* у Німеччині в порівнянні, наприклад, з англосаксонськими культурами пов'язане передусім не з авторитарністю німецького суспільства, а з певною “сакралізацією” порядку (*Ordnung*). А.Вежбицька взагалі відносить поняття “*verboten*”, “*erlauben*” до важливих німецьких культурних сценаріїв. Так, у сфері сучасного міжнародного німецького менеджменту ці концепти є певними мовно-культурними маркерами ступеня особистої влади керівника. У німецьких фірмах статус керівника, як і права й обов'язки працівників, закріплено безліччю нормативних актів.

Таким чином, мова як суспільне явище закріплює за кожним суспільно корисним видом людської діяльності певні юридичні норми.

Німецька правова культура в економічній діяльності має високорозвинені традиції. Одна з традицій – це концепт “порядок”, який нерідко вважається міфологемою в умовах німецького суспільства [15]. Цей та інші правові концепти посилюють вияв оцінних значень в економічному дискурсі. У зв’язку з дальшою інтернаціоналізацією німецького суспільства юридичні дискурсивні практики є дієвим фактором впливу на розвиток економічного дискурсу.

3. Активізація взаємодії економічного дискурсу з віртуальним зобов’язана розвитку комп’ютерних і телекомунікаційних систем, які активно впливають на економічний дискурс будь-якого суспільства. У гуманітарних науках віртуальний світ нерідко характеризується як новий тип дискурсу, оскільки він має особисту дискурсивну практику й часто є основним засобом доступу до інших дискурсивних практик, зокрема економічних. З віртуальним дискурсом пов’язані також нові механізми знакопородження, що безумовно впливає на формування нового типу віртуальної ідентичності, у тому числі культурної. Взаємодія віртуального дискурсу з економічним багато важить для всього суспільства (і в першу чергу для економіки). Так, останніми роками винятковий вплив на сучасну економіку мала “віртуалізація” великої кількості фінансових ресурсів, наприклад акції New-Economy-Market. У багатьох країнах світу, переважно у США і в країнах Західної Європи, в електронній мережі реалізувалися фіктивні фінансові ресурси на мільярди доларів. Саме широкий розвиток комп’ютерних і телекомунікаційних систем уможливив “приховування”, або ілюзію існування, великої кількості коштів. У багатомовному суспільстві віртуальний дискурс сприяє значним комунікативним змінам, зокрема комунікативній асиміляції багатьох ділових культур. Ж.Ліотар зауважує: “При такій глобальній зміні природа знання не може залишатися незмінною. Знання може проходити по інших каналах і залишатися операційним лише за умови його конвертації в певні одиниці інформації. Отже, ми можемо припустити, що все неперекладне у виявленому знанні буде відкинуте. А напрямки нових досліджень підпорядковуватимуться умовам відтворення можливих результатів мовою машин” [16, 17]. Це означає, що культурні уявлення та економічні традиції еволюціонують на нових комунікативних просторах. Щодо визначення поняття “віртуальний” у зв’язку з поліпшенням розуміння взаємодії економічного дискурсу з віртуальним, то саме в контексті їх перетинання під “віртуальним” ми розуміємо:

– у технічному аспекті – усе те, що використовується в комп’ютерній мережі, зокрема, провадження комерційних операцій, ведення економічної документації, бухгалтерського обліку, ділове листування тощо;

– у постдискурсивному аспекті – використання телекомунікаційних систем для створення віртуальних економічних фікцій, наприклад *virtuelle Börsengeschäfte*. Щоправда, фіктивність цих явищ має відносний

характер, адже самі операції відбуваються лише з елементами “фікції”. Таким чином, маніпулюючи реальністю, віртуальний дискурс має магічну силу перетворювати своїх комунікантів із глядачів у користувачів. На думку Ж.Бодріяра, віртуальний дискурс поглинає нас агресією знаку й образу [17]. Він породжує нові реалії. Через нього “виникають” віртуальні банки й магазини, які являють собою окремі віртуальні економічні дискурси.

Ще однією важливою функцією, яку віртуальний дискурс виконує в економіці, є мнемонічна функція. В економічному дискурсі комп’ютерний світ перетворився на своєрідну метапам’ять. Перед сучасною лінгвістикою постає важливе завдання дослідити віртуальне середовище багатомовності. Ми пристаємо на думку Б.Гаспарова: віртуальне середовище треба розглядати як “живе” динамічне утворення, як середовище мовного існування людини та її мовно-культурного світу [18].

4. Взаємодію економічного дискурсу з науковим переважно спрямовано на відбиття складних глобалізаційних та кризових процесів. Наукове осмислення економічних явищ сприяє переорієнтації економічної науки на нові суспільні умови. У німецькому економічному дискурсі поширюється розвиток жанру аналітичної статті та різноманітних науково-дослідних проєктів, пов’язаних з економічною діяльністю банків та фірм. Більшість цих проєктів реалізується банками й фірмами – вищими навчальними й науково-дослідними закладами.

Науковий дискурс пов’язано з діяльністю вчених і дослідників, котрі намагаються об’єктивно оцінювати економічні реалії. До їх статусно-рольових характеристик належать: економіст-дослідник, економіст-педагог, економіст-експерт тощо. До основних концептів наукового дискурсу у світі економіки відносимо істину, знання, об’єктивну оцінку (*Wahrheit, Wirtschaftswissen, objective Einschätzung, Urteil*). Економічний дискурс активно послуговується оцінним потенціалом концепту “Істина”, а також опозиційними щодо істини концептами „Помилка”, „Фантазія”, „Неправда” тощо [19, 24]. Наукові підходи в економічному дискурсі є засобом доведення або спростування сенсу певних економічних явищ, процесів, рішень тощо.

5. Взаємодія економічного дискурсу з педагогічним відбиває посилений вплив економічного виховання з боку економічних інституцій. Педагогічна сфера економічного дискурсу характеризується низкою освітніх послуг, зокрема семінарів, курсів, різноманітних навчальних процесів тощо. В умовах вільної конкуренції та ринкової нестабільності, переважно на ринку праці, педагогічна система переорієнтовується на економічні цінності. Багато сучасних загальноосвітніх німецьких шкіл практикують заняття з рекламного, біржового, торговельного бізнесу. Специфічним явищем останніх років є створення німецькими банками й фірмами власних шкіл для дітей і молоді. Наприклад, одна з провідних телекомунікаційних фірм –

“Siemens” – запровадила комплексну програму виховання молоді. Німці цікавляться світовим досвідом у галузі виховання. Найбільш яскравим прикладом активного виховання є досвід фінської фірми “Nokia”, яка запровадила бойскаутську систему виховання майбутніх програмістів: найбільш обдаровані діти й підлітки цілий рік виховуються у спеціальних таборах фірми, де й опановують програмування. Напевно, в умовах глобалізації тиск економічних відносин на систему виховання буде посилюватися.

У сучасному німецькому економічному дискурсі педагогічний дискурс репрезентовано досить широко. Його основу становить характеристика типу навчального закладу (*Ausbildungs- und Fortbildungszentren*). Специфіка німецького економічного дискурсу полягає в тому, що більшість провідних суб’єктів економічної діяльності в Німеччині мають свої навчальні заклади (*Bank- und Unternehmensakademien*). Метою педагогічного дискурсу у світі економіки є фахова соціалізація людини, що передбачає прилучення людини до відповідних норм, цінностей та поведінкових настанов фахової спільноти.

Окремі типи інтердискурсивних взаємодій можна вважати периферійними, хоч у деяких текстах їх роль не можна недооцінювати, насамперед з точки зору сугестивних ефектів, які в публічній інституційній сфері німецького економічного дискурсу відіграють суттєву роль.

До периферійних типів інтердискурсивної взаємодії відносимо:

1. Взаємодію з релігійним дискурсом. Ще М.Лютер сформував, а Ж.Кальвін значно удосконалив розуміння професійної праці як “релігійного подвижництва” [20]. З посиленням глобалізаційних процесів у багатьох міжнародних інституціях Німеччини усталюється корпоративна культура як форма мобілізації зусиль на виживання в умовах лютої конкуренції. У зв’язку з цим набуває ваги трудовий професійний аскетизм як вияв готовності пожертвувати собою в ім’я справи фірми. Така форма самоідентифікації зі спільною працею, спільним колективом є ідеологічним продуктом філософії лютеранської Реформації. Професійне пуританство є типовим свідченням взаємопроникнення релігійного й економічного дискурсів. З іншого боку, в німецькому економічному дискурсі посилюються тенденції використання релігійних концептів у зв’язку з дальшим поглибленням світової економічної кризи:

So schlimm war es im Nachkriegsdeutschland noch nie. Fünf Millionen Arbeitslose, immer mehr Kinder und Jugendliche in Not. Viele Menschen suchen ihr Heil und Gnade in Jobs ohne soziale Sicherheit. Jenseits der Grenzen sieht es oft nicht besser aus. In der Europäischen Union sind heute fast achtzehn Millionen arbeitslos. Mit klassischen Allheilmitteln wie mehr Wachstum und Niedriglöhnen ist dagegen nicht anzukommen [21];

2. Взаємодію з екологічним дискурсом. Останнім часом

простежується також взаємодія економічного дискурсу з екологічним. Посилюється співробітництво сучасних підприємств з екологічними організаціями. Економічні концепції розвитку адміністративних одиниць, суб'єктів економічної діяльності містять декларації про ставлення до довкілля, особливо до природних ресурсів, з огляду на можливі наслідки їх використання:

Wir sind überzeugt, dass unser Leben und das unserer Nachkommen nur eine Zukunft hat, wenn es uns gelingt, Wirtschaft, Ökologie und soziales Gefüge in unserem Land und in der Welt in Einklang zu bringen. Das bedeutet: angemessene Lebensqualität (Wirtschaft) für jeden Menschen (Soziales) als Teil, nicht als Beherrscher der Natur (Ökologie) [22];

3. Взаємодію з природознавчим дискурсом. Яскравим прикладом такої взаємодії є концепт “Економічне зростання” (Wirtschaftswachstum), активно вживаний в економічних теоріях. Відразу після впровадження в теоретичні моделі ринкової економіки це поняття сприймалося економістами-фахівцями як метафора, запозичена з мови біології. Однак на початку XXI століття мало хто вбачає аналогію з біологічним терміном. Крім того, значно розширилося семантичне поле терміна “зростання” в мові економіки, зокрема в німецькій мові: *Wachstumspolitik* (політика зростання), *Wachstumsmodell* (модель зростання), *Wachstumsbranche* (динамічна галузь), *Wachstumsmarkt* (динамічний ринок), *Wachstumsrate* (темпи зростання), *Wachstumsbranche* (передова галузь) тощо. Серед чинників збагачення економічної мови слід назвати синонімію та запозичання термінів з інших фахових терміносистем. Так, поряд із поняттям “Wachstum“ у німецькій економічній мові в останні десятиріччя активно вживається термін “Expansion“, який раніше використовувався переважно в мові теоретичної фізики.

Отже, у сучасних німецьких економічних текстах спостерігаємо посилення взаємодії дискурсів. За характером комунікації інтердискурсивні взаємодії відбуваються на функціонально-технологічному, соціофункціональному та інтерактивному рівнях. Дослідження кожного типу інтердискурсивних взаємодій з огляду на специфіку комунікативних умов уважаємо **перспективним напрямком** дослідження природи інтердискурсивності німецького економічного дискурсу. Створення класифікації типів взаємодій економічного дискурсу дають можливість поглибити уявлення про інтердискурсивну природу німецького економічного дискурсу, а також уточнити його межі.

Література

1. Fairclough N. Discourse and social change. – Cambridge, 1992.
2. Harre R. (eds). Discursive Psychology in Practice. – London, 1995.
3. Апресян Ю.Д. Избранные труды, том I. Лексическая семантика. – М., 1995.
4. Баранов А.Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М., 1990.
5. Шейгал Е.В. Семантика политического дискурса:

Монографія. – М. – Волгоград, 2000. 6. **Pinzler P.** Pakt mit dem Teufel. Deutschland und Frankreich hintertreiben die Reform des europäischen Stabilitätspaktes // Die Zeit. – 2005. – 10.03. 7. **Aktionsplan.** Welthandels-Kampagne. – Genf, 2002 – 2005. 8. **Struve A.** Schädlicher Druck // Die Welt. – Berlin, 16.03.2005. 9. **Zu wenig** Investitionen in Deutschland. In: Handelsblatt Wirtschafts- und Finanzzeitung. – Düsseldorf/Frankfurt am Main, 10.03.2005. 10. **Die Launen** des Wirtschaftsbarometers und Ökonomen als bessere Wetterfrösche // Kurier. – Wien, 06.08.2003. 11. **Was begehrt** man in der heutigen Wirtschaft? // Volksblatt. – Wien, 8.04.2005. 12. **Safferthal R.** Die eigene Ich AG – Hartz IV. // Bulletin vom Arbeitsamt. – Waiblingen, 02.2005. 13. **Herrmann-Pillath C.** Globalisierung, Weltordnung und Chancengleichheit // Magazine des Instituts für kulturvergleichende Wirtschaftsforschung der Universität Witten/Herdecke, 2004. 14. **Gugerbauer N.** Rechtsschutz im globalisierten Wirtschafts-Wettbewerb. Kommentar zur EG-Verordnung gegen Handelshemmnisse. Nr. 3286/94, 2005. 15. **Strauss G.** Der politische Wortschatz. Zur Kommunikations- und Textsortenspezifik. – Tübingen, 1986. 16. **Лютар Ж.-Ф.** Состояние постмодерна. – М., СПб, 1998. 17. **Бодрийяр Ж.** О совращении. Ежегодник лаборатории постклассических исследований ИФ РАН. – М., 1994. 18. **Гаспаров Б.М.** Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М., 1996. 19. **Гак В.Г.** К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1972. 20. **Weber M.** Wirtschaft und Gesellschaft. – Tübingen, 1972. 21. **Heuser U. J., Martens E.** Gegen Arbeit? Zwischen Zwang und Spaß. // Die Zeit. – 2005. – № 3. 22. **Wüstenhagen R.** Von der Öko-Nische zum Massenmarkt. In: UWF UmweltWirtschaftsForum, 11. Jahrgang, Heft 1, März 2003. – S. 27 – 31.

The article is dedicated to study of German economic discourse in focus of interdiscursivity. It is proposed an analyze of the interdiskursive relations in the medial texts. It is determined the chain of main and secondary types of the interdiskursive relations in the German discourse of Economics under consideration its national-cultural features. The perspective of the interdiscursive study is connected with functional-technological, social-functional and interactive character of the economic communication.

УДК 811.112.2'38

С.В.Черкашин

ДЕЯКІ СТИЛІСТИЧНІ І ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ НІМЕЦЬКОМОВНИХ РЕКЛАМНИХ ТЕКСТІВ

Як відомо, тексти є мовними одиницями вищого рівня, а їх дослідження в сучасній германістиці все частіше стає багатоаспектним, тобто враховує їх прагматичні, лексичні, стилістичні і структурні

особливості. Рекламні тексти є яскраво вираженими перформативними текстами, основна функція яких полягає у заклику до потенційного покупця з метою його стимулювання до придбання товарів чи послуг, які рекламуються. Саме в рекламних текстах відбувається дуже специфічна комунікація між автором тексту і реципієнтом. Ця комунікація є водночас достатньо складною, оскільки вона здійснюється дуже часто за допомогою непрямих мовленнєвих актів, метою яких є маніпуляція думкою читача – потенційного покупця. Саме тому рекламні тексти відкривають широкі можливості для дослідження взаємодії семантики, прагматики, синтаксису і стилістики.

За нашими даними, рекламні тексти вивчаються в сучасній германістиці в семантичному, прагматичному, структурному та деякою мірою у прагматичному аспектах, але стилістичний аспект вивчення їх синтаксису не знайшов достатнього місця у теоретичних роботах вітчизняних та іноземних германістів. Відсутні також окремі теоретичні роботи, які б об'єднували кілька аспектів дослідження, в тому числі включали б і прагматичний аспект. У цій статті робиться спроба дослідити взаємодію прагматичного, синтаксичного і стилістичного факторів, які впливають на зміст такої складної мовної одиниці як текст.

Перформативність характеру рекламного тексту полягає в тому, що його автор звертається до реципієнта з одною тільки метою: повідомити останньому про якісь нові привабливі перспективи, які відкриваються в житті реципієнта у тому випадку, якщо він скористається інформацією, яка міститься у рекламному тексті. Рекламний текст не тільки інформує, але й обіцяє потенційному покупцеві відкриття нових можливостей у житті, переконує у необхідності зробити певні, абсолютно реальні кроки до них, не гаяти марно час, діяти рішуче й нічого не боятись, тому що на реципієнта / покупця чекає в будь-якому випадку щось корисне й приємне. Рекламний текст завжди виконує конкретні функції, які полягають у повідомленні про товари і послуги, стимулюванні певних потреб та наданні допомоги в орієнтуванні на ринку товарів та послуг, які конкурують.

Для забезпечення свого успіху реклама повинна завжди враховувати настрої, оцінки, надії імовірних покупців. Успіх саме рекламної кампанії залежить від того, наскільки рекламний текст як послання до покупця (реципієнта або читача) відповідає настрою, часу й наскільки адекватно він є оформленим як лінгвістична одиниця.

Рекламний текст, який демонструє якийсь продукт або послугу, повинен бути також зорієнтованим на певну групу реципієнтів, які об'єднуються за такими критеріями: стать, вік, політичні переконання (екологісти, праві або ліві, екстремісти і т. ін.), національність і громадянство, світогляд (консерватори, авангардисти, реформісти тощо), соціально-культурні, духовні орієнтири (інтелект, рівень освіти), психологічні особливості (комунікабельність, мотивація, інтереси, чутливість до сприйняття).

Керуючись цими критеріями при складанні рекламного тексту, його автор повинен враховувати інтереси реципієнта, місце його мешкання, актуальність теми рекламного тексту для певного періоду часу, спосіб комунікації з реципієнтом (використання тільки тексту або тексту і відповідних зображень – малюнків, фотографій – у їх різній комбінації з текстом).

Таким чином, рекламні тексти є засобами, за допомогою яких повинні бути досягнутими певні комунікативні цілі. Текст повинен впливати на існуючий або очікуваний порядок речей у світі, на пізнавальну, психічну і конкретну повсякденну практичну діяльність реципієнта.

Залежно від тієї мети, яка переслідується автором рекламного тексту, цей текст отримує певне лінгвістичне оформлення (стилістичне, лексичне, структурне), оптимальне, найбільш ефективне і необхідне для впливу на реципієнта, для маніпуляції його сприйняттям. Останній повинен інтерпретувати цей текст за „сценарієм” автора. Цей „сценарій” є розрахованим на те, що читач змінить своє ставлення до продукту (або послуги), відчує симпатію до нього або зацікавленість у його придбанні і нарешті запропонує продукт реклами іншим можливим покупцям.

З точки зору прагматики у випадку з рекламним текстом йдеться про специфічний мовний акт, під час якого іллокуція (обіцянка) реалізується за допомогою фатичного мовного акту. Останній відбувається шляхом застосування автором тексту певного мовного інструментарію (граматичних, у тому числі й синтаксичних засобів). Цей інструментарій використовується автором висловлювання при формуванні предикативного змісту висловлювання (відбувається пропозиціональний акт).

Виходячи з цього, слід наголосити, що рекламний текст, як і інші типи текстів, віддзеркалює тісний зв'язок, дихотомію змісту і форми, плану змісту і плану вираження, тісну взаємодію таких складових частин мови як граматики (морфологія, синтаксис), прагматика і стилістика. Рекламний текст як різновид перформативного тексту має своєю домінантою апеляцію до реципієнта (читача, у нашому випадку). Перформативність тексту, як відомо, буває експліцитною і імпліцитною. Експліцитні перформативи, які містяться в тексті, слід розглядати як директивні висловлювання (пропозиції, рекомендації, запрошення) і комісивні (гарантії, обіцянки). Використання саме таких перформативів усуває подвійність у тлумаченні іллокутивної сили висловлювання, посилює вплив на реципієнта, напр.: *Škoda Octavia Combi – Wir würden ihn gerne noch günstiger machen. Aber auch wir haben Familie.* Імпліцитні перформативи не мають у своїй структурі перформативних дієслів, напр.: *Der neue Golf lässt sich jetzt auch lenken: perfektes Handling dank dynamischem Sicherheitsfahrwerk.* Іллокутивна сила висловлювання формується за допомогою цілого ряду мовних засобів (лексичних, структурних, інтонаційних тощо).

Як відомо, рекламний текст є агітаційним за своїм характером. Ця агітація повинна бути приємною для реципієнта, тобто здаватись йому відвертою, чесною, переконливою у своїй аргументації, в жодному разі не відвертати читача від себе, не дратувати його і не втомлювати.

Агітаційність рекламного тексту передбачає застосування автором тексту відповідних мовних засобів, у тому числі й синтаксичних, які дозволяють тексту досягти своєї мети. Вибір цих засобів не є спонтанним або інтуїтивним. Автор тексту виходить із відповідних актуальних жанрово – стилістичних характеристик рекламного тексту як суспільного явища.

Функціональний стиль реклами являє собою дуже специфічний спосіб вживання мови, яка виконує паралельно і комунікативну, і естетичну функцію, що значно розширює діапазон застосування мовних засобів вираження змісту. У стилі реклами вживаються елементи наукового, публіцистичного та публічного мовлення, діалектів і соціальних жаргонів, усі стилістичні відтінки у галузі лексики, граматики та фразеології.

Успішність апеляції до реципієнта у рекламному тексті базується на таких його стилістичних якостях як лаконізм висловлювання, емоційність, доступність сприймання, безпосередність і невимушеність у звертанні до реципієнта. Саме ці риси є притаманними стилю усного мовлення. Наявність цих рис у тексті залежить у свою чергу від вибору автором відповідних синтаксичних засобів.

Композиційно рекламні тексти складаються з трьох частин: 1) вступної (її мета – встановлення контакту з реципієнтом, номінація предмета повідомлення); 2) головної (опис споживчих якостей товару чи послуг, діалог чи його імітація з потенційним споживачем з метою заохочення його до певних дій, перелік відповідних кроків для придбання товарів чи послуг і т. ін.); 3) заключної (посилання на джерело інформації, повідомлення відповідної адреси), наприклад:

1) вступна

Ist Stil eine Frage der Größe?

Manchmal schon. Der neue Renault Scenic. Stil hat man. Oder nicht.

2) головна

Der Renault Scenic gibt es deshalb jetzt als einzigen Kompaktvan in zwei vollwertigen Versionen. Sein großzügiges Raumkonzept bietet stets Komfort mit Niveau für alle Mitreisenden...

3) заключна

www.renault.de

У головній частині вживаються всі чотири комунікативних типи речень:

1) розповідні: *Neue Bank – neue Perspektiven. Mit AOL wird alles besser.*

2) питальні: *Sie suchen einen intelligenten Mann? Wo wollen sie zunächst sparen?*

3) спонукальні: *Versuchen Sie das mit geschlossenen Augen. Machen Sie einen 3-Sterne - Koch neidisch!*

4) окличні: *Das erste Megapixel- Handy von Vodafone live!*

Як відомо, розповідні речення мають нульове стилістичне забарвлення, проте вони домінують у вступній частині рекламних текстів. За своїм логіко-граматичним типом вони є номінальними, екзистенціальними і тими, що характеризують, напр.:

1) ті, що характеризують: *GEOX atmet.*

2) екзистенціальні: *Es gibt doch intelligentes Leben da draußen.*

3) номінальні: *Mercedes Benz, eine Marke von Daimler Chrysler.*

Переважна більшість їх (70%) являють собою односкладні або еліптичні структури, напр.: *Gute Anlagetaktik. Über 25 Jahre Qualität, Qualität, Qualität.*

Номінальні, як і екзистенціальні речення, віддзеркалюють у концентрованому вигляді певний порядок речей, називають його, створюють візуальний образ у реципієнта, задають тему подальшого, більш детального повідомлення про предмет рекламного тексту. Еліптичні речення, як відомо, є синсемантичними, а їх зміст можна зрозуміти у повному обсязі, опираючись на контекст або комунікативну ситуацію. Тому вживання неповних (односкладних або еліптичних) речень – за термінологією, яка вживається у німецькій теоретичній граматиці – у вступній частині рекламного тексту стимулює реципієнта ознайомитись зі змістом головної частини тексту.

Еліптичність, яка характерна для всіх комунікативних типів речень, є домінантою розмовного мовлення і засобом передачі таких її рис, як невимушеність, співвідносність з ситуацією і з партнером, емоційність, жвавість спілкування. Уже вступна частина рекламного тексту стимулює реципієнта до роздумів навколо певної тематики, до діалогу з автором, який відбувається з порушенням певних граматичних, в тому числі й синтаксичних правил у межах нормативної граматики німецької мови, що однак не створює перешкод у комунікації. У головній частині тексту зустрічаються:

1) односкладні спонукальні речення: *Zündung. Dach auf. Tür zu. Verabschieden. Aktentasche zu.*

2) односкладні розповідні речення: *Höchste Rendite. Höchste Sicherheit. Höchste Zeit für die Privatrente von Asstel.*

3) еліптичні розповідні речення: *Modern heizen – Energie sparen.*

4) еліптичні питальні речення: *Sie bieten Privatanlegern eine einmalige Kombination von Vorteilen... Interessiert? Mehr dazu unter 069\951142.*

Нерідко рекламний текст складається з виключно еліптичних і односкладних розповідних речень:

Anlegen:

Deutlich mehr Rendite als bei einem Sparbuch! Hohe Sicherheit, größte Flexibilität!

- *Starke 2,5% Zinsen p.a. ab dem ersten Euro*
- *Täglich verfügbar*
- *Für Einmalanlagen und Sparbeträge*
- *Kostenlose Kontoführung per Telefon, Internet oder Brief.*

Еліптичність (або односкладність) речень створює плакатний стиль викладення інформації, передає специфіку стилю усного мовлення, для якого характерна невимушеність, емоційність, прозорість у викладенні, економія мовленнєвих засобів, довірливість тону в спілкуванні з партнером.

Безпосередність у спілкуванні з реципієнтом посилюється через імітацію діалогу з ним. Ця імітація створюється використанням різних за своєю комунікативною спрямованістю речень. Як правило, такий текст починається питальним реченням, продовжується розповідним і закінчується спонукальним, напр.:

Suchen Sie den richtigen Partner zum Lieben und Leben?

Mit dem wissenschaftlichen Parship-Test finden Sie anhand ihres Persönlichkeitsprofils den richtigen Partner unter Tausenden.

Lernen Sie Parship.de jetzt unverbindlich kennen und machen Sie den kostenlosen Online – Persönlichkeitstest.

Кожне з цих речень виконує певну функцію: питальне речення встановлює контакт з читачем, запитує про наявність у нього відповідної проблеми; розповідне викладає спосіб вирішення цієї проблеми; спонукальне закликає читача до активних дій, спрямованих на подолання вказаної проблеми.

Довірливість тону, виділення головного досягається у рекламних текстах через „розрихлення” структури речення. Одним із його засобів є скорочення дієслівної рамки речення, напр.:

Länger leben zählt sich aus – mit der Allianz Privat Rente.

Як відомо, скорочення дієслівної рамки є частиною більш широкого поняття – відокремлення, яке широко застосовується в рекламних текстах, напр.: *Machen Sie ein Foto. Und jemanden glücklich.*

У цьому реченні йдеться не тільки про відокремлення, але й про ізоляцію (парцеляцію). Іноді така ізоляція має штучний характер, хоча і в даному випадку мета переслідується та ж сама: інтонаційне виділення найбільш важливих сегментів змісту, наприклад, у переліку:

Microsoft. Ihr Potenzial. Unser Antrieb.

Im Büro. Im Meeting. In der Werkhalle. Zur selben Zeit in Berlin, London, Sidney. Im Aufzug. Bei der Kaffeemaschine auf dem Messestand.

Ефект емпатичного виділення, в тому числі за допомогою ізоляції, особливо відчувається, коли перше місце у реченні займають однорідні другорядні члени речення, наприклад:

Mit einer zweiten Zeitzone, die sich rasch auf den Ort Ihrer Wahl einstellen läßt. Mit der Sicherheit eines patentierten Kompressionsschlüsselsystems für maximale Wasserdichtheit. Mit der

Faszination eines komplizierten Uhrwerks in einem Gehäuse von sportlicher Eleganz. Erleben Sie die Welt neu.

Стилістичне забарвлення речень посилюється шляхом використання пролеписиса, парентезиса і прикладки, які надають висловлюванню невимушеності, природності, емоційності й ритмічності, напр.:

а) пролеписис: *Der neue Toyota Prius mit **Hybrid Synergy Drive**. Der Antrieb, der die Welt voranbringt.*

б) прикладка: *Auch **er** führte ein Leben vor dem ewigen Leben: **Jesus**.*

в) парентезис: *Ich - AG und Überbrückungsgeld sind – **das haben die letzten Monate gezeigt** – zwei erfolgreichste Wege aus der Arbeitslosigkeit in die Selbständigkeit.*

Перший приклад (пролеписис) може розглядатись як спірний, оскільки стилістика (Riesel, Schendels: 1975) інтерпретує це явище як сполучення іменника і займенника, однак допускається, що це явище спостерігається у випадку „вільної” прикладки. Наш приклад містить саме „вільну” прикладку: компонент, який уточнює і розкриває зміст власного імені „*Hybrid Synergy Drive*”, розміщується після нього.

Парентезис не виконує емпатичну функцію у реченні: він повідомляє додаткову інформацію про певний об’єкт повідомлення і дає йому певну оцінку (логічну або емоційну). Однак у всіх трьох перелічених випадках переслідується одна мета – привернути увагу реципієнта до повідомлення.

Таким чином, дослідження рекламних текстів підтверджує досить поширене у лінгвістиці уявлення про те, що мова як система базується на взаємодії мовних одиниць різних рівнів і ця взаємодія відбувається у різних аспектах (лексичному, фонетичному, структурному, стилістичному і прагматичному). Головна функція мови, як відомо, полягає у забезпеченні комунікації. Остання у свою чергу переслідує певну мету, для досягнення якої комуніканти вживають відповідні мовні засоби. Ці засоби охоплюють усі без винятку складові частини мови. На жаль не можна простежити за всіма випадками взаємодії мовних засобів усіх рівнів, в тому числі у межах окремої статті, яка може тільки розширити погляд на певні мовні явища.

It is well known fact, that the advertisement texts are performative by nature. Their main function is not only information of the recipient, but also principally his stimulation to purchase certain wares or services. This function is implemented by using of certain language means, which choice is neither intuitive nor chaotic.

Мова художніх творів

УДК 811.161.2'28

Т.І.Должикова

НАРОДНА МОВА – ОСНОВА МОВОТВОРЧОСТІ П.КУЛІША (ДІАЛЕКТНІ РИСИ)

П.Куліш був наділений багатогранним письменницьким талантом, який з успіхом виявив у різних художніх творах – прозових, поетичних, драматичних, у переспівах та перекладах, літературній критиці, публіцистиці, науково-популярних історичних написах і численних листах.

Джерелом багатства Кулішевої мови стала народна українська мова у поєднанні із здобутками давньої української книжної мови, а також мовностилістична творчість його попередників та кращі зразки світової літератури. Це дало йому можливість розширити виразність української мови, пристосувати її для відтворення найтонших відтінків людських думок і почуттів, найглибших філософських і політичних узагальнень.

Мета нашої статті – дослідити інформативні та образно-виражальні властивості розмовно-нейтральних лексем як особливостей мовостилію П.Куліша.

П.Куліш, який виріс в україномовному оточенні та був вихований на кращих зразках українського фольклору, високо цінував талановитість свого народу, своєрідність характеру українського простолюдина, наділеного природною красою й силою слова. Він наголошував на тому, що у повсякденній діяльності народ витворив і розкриває багатство своєї мови, свого самобутнього розуму, незвичайної і багатой за своєю природою творчої фантазії. Тому й шляхи розвитку нового українського письменства вбачав в орієнтації на народну філософію. „Народність у змісті й формі – ось що було найпершим вимаганням од письменства у Куліша”, – зазначав С.Єфремов [1, 89].

“Глибока пошана до народної мови, – указує Л.Мацько, – свідчить не тільки про історичний патріотизм П.Куліша, а й про знання мовної ситуації в Європі, розуміння становища провідною ідеєю при становленні літературної мови в Німеччині було звернення до народної мови, а також до пісні, міфології, звичаїв простого народу” [2, 22].

Багатство мови Куліша ґрунтується насамперед на народній українській мові, в якій простежуються два стильових різновиди – розмовно-побутовий і фольклорно-пісенний. Обидва ці різновиди письменник підніс до літературно-мовного рівня.

З усіх функціональних стилів художній стиль найближчий до народно-розмовного джерела і до традицій народнопоетичної творчості. Народно-розмовні елементи як естетично модифіковані діалектизми, лексеми-побутовизми, що створюють нейтральне ситуативне тло,

поповнюють систему виражально-зображальних засобів літературної мови. Кількісні та якісні властивості розмовних елементів як в індивідуальній творчості письменників, так і в мові нової української літератури зазнавали змін не тільки щодо динаміки лексичних норм, а й під впливом такого естетичного чинника, як поступовий відхід від стилізації, наслідування фольклорного сюжетоведення – від ролі оповідача до утвердження об'єктивно-повістєвого викладу подій [3, 83].

Художня література завжди орієнтується на джерела народної мови, принаймні, в оцінках письменницької практики перевага надається живомовній стихії перед книжним „есперанто”. Живомовна стихія – це й діалектні відміни, за якими впізнаємо письменника, вихідця з певного етнографічного регіону [4, 348].

Ім'я П.Куліша пов'язується передусім зі східнополіським різновидом східноукраїнського варіанта літературної мови [5, 59]. Дитячі і юнацькі роки він провів на східному Поліссі, кілька десятиліть жив в оточенні сусідніх із східнополіськими середньонадніпрянських говірок Лубенщини, глибоко проймався живою мовою всієї України, добре знав мову українського фольклору. Сам письменник зазначав, що мову він вивчав з писемних пам'яток старовини, з народних пісень і переказів та з повсякденного спілкування з людьми. Куліш орієнтувався на живу мову всього українського народу, виразної переваги не надавав жодному говорові, і все ж рідний східнополіський говірковий колорит у мові його творів стихійно виявляється.

Серед діалектних рис у мові творів П.Куліша можна вказати на такі:

– уживання голосного [о] замість [і] (*войні, кінець, табор, хуторець, вольний, достане, милость, живот, бой, гордость, подождіть, вход, виход* тощо): „Просить паволоцький Шрам пропуску через табор”; „Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську...”. Функціонують у текстах Куліша прийменник та дієслівний префікс *од* (*од радості, од жару, оддячила, оддав, оддалік, одсіч, одлучаючись, одразу* тощо): „Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись...”;

– наявність у словах приставного [і] (*іще, ізнов, ігратись, ізозвати, ізробивсь, ізїжджатись, ізбоку, ізлизав, ісповнити* тощо): „Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізробивсь”; „Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав...”;

– відсутність здебільшого протетичних приголосних перед голосними [о], [у] (*огонь, ухо, отчизна, улица, огнище, узенький*): „Улиці були узенькі, плутались то сюди то туди; а іноді замість улиці майдан...”, але „– Овва, панотче! – да й заложив за вухо лівого уса...”;

– уживання прикметникового й прислівникового суфікса *-ійш-* (*веселійше, раднійша, голоснійше* тощо): „Що ближче к царському намету, то все труднійш було пробиратись”; „...і вшухнули всі, слухаючи, що казатимуть старійші”;

– форма називного відмінка однини іменників середнього роду на *-є*

(*полом'є, Запорожжє, гетьманованнє, сніданнє, здоров'є, сватаннє, щастє, мальованнє, гілле, коханнє, залицяннє* тощо): „Череваневі здавалось жартами таке залицяннє...”; „А в хаті вже поралась коло печі стара мати: пекла млинці на сніданнє”;

– називний відмінок множини іменників чоловічого роду із суфіксом *-ан-* в однині на *-є* (*прочанє, міщанє, киянє, мирянє* тощо): „Прочанє перехрестилися і сотворили молитву”; „Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщанє”;

– послідовне вживання займенникових форм з протетичним [й] замість [н] (*до його, на їх, по їй, з їми* тощо): „Мати й дочка думали, що в їх і справді щось недобре на думці...”;

– паралельне вживання займенників *цей/сей, це/се*: „Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки”; „Що за любий народ оці братчики!”;

– уживання дієслівного суфікса *-ова-* (*бичовати, гетьмановати, збудовав, ціловатись, руйновали, дароватимуть, пограбовав* тощо): „Шрам за сі слова обняв і поціловав гетьмана”; „Будуть із'їжджатись з усього світу пани й гетьмани, дивоватимуться красі твоєї доні, дароватимуть їй срібло-злото...”.

Фонетичні та морфологічні діалектизми в мовній тканині творів П.Куліша не виступають засобом стилізації. Вони активно функціонують у прямій мові персонажів („– Натє, – каже, – вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу”, у мові оповідача („Згоріла в нас у селі, недалечко од мого хутора, церква. Селянє й прийшли до мене в пасіку...”, у мові автора („Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уся довгі, униз позакручвані, аж на жупан ізвисали. Широке функціонування цих діалектизмів – це природний компонент народнорозмовної стихії в ідіостилі П.Куліша.

У текстах письменник поряд з діалектними формами слів *первий* (перший), *станя* (стайня) („Первий запорожець був здоровенний козарлюга”; „Уставши вранці, пішов Петро у *станю*, а на *стані* вже панотцевого коня й нема” уживає також діалектизми:

– *граматичні*: прийменник *ік* у значенні *до* (*ік* нечистій матері; вернувсь він *ік* пам'яті; *ік* ранку; сполучник *да* в значенні *і, та* („А ми живемо ось під самим Києвом, *да* ще не були сю весну й одного разу у святих угодників”; *дак* у значенні *так; міждо* (поміж) („Отакє як завелось *міждо* старшими головами, то й козаки *пійшли* один *против* одного”; „Хто жив із нами запанібрата, *дак* тепер гордує нашим хлібом-сіллю”; *тільки* (тільки); *хоть* (хоча);

– *лексичні*: *ушули* (стовпи в брамі), *дівойка, луччий, лучче* (кращий), *слобонити* (звільняти), *одвітувати* (відповідати) тощо („Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов *слобонилась* од якої напасті”.

Слід зазначити, що П.Куліш, хоч і орієнтувався на вироблюваний загальноукраїнський мовний стандарт, але серед письменників XIX і XX ст., що походили із східного Полісся, особливості місцевих говірок відбив найвиразніше, його діяльність збагачує українську літературну мову елементами східнополіського говору [5, 60]. Але національний письменник завжди націлений своєю мовною творчістю на вироблення літературної мови, спільної для представників усіх діалектів. Народнорозмовні елементи в мові творів П.Куліша, який обстоював і пропагував своїми науково-популярними й публіцистичними виступами ідею мовно-національної єдності українського народу, – це переважно наддіалектні лексичні та морфологічні явища.

Література

1. **Єфремов С.** Історія українського письменства: У 2 т. – К., Ляйпціг, 1924. – Т. 1.
2. **Мацько Л.** Пантелеймон Куліш в історії української літературної мови // Дивослово. – 2000. – № 8 – С. 21 – 25.
3. **Бибик С.П.** Розмовні стилі в художній прозі XIX ст. в аспекті історичної стилістики // Вісник Луганського держ. пед. ун-ету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки. – 2003 – № 3. – С. 82 – 90.
4. **Єрмоленко С.Я.** Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. – К.,1999.
5. **Матвіяс І.Г.** Українська мова і її говори. – К.,1990.

It is testified in the article, that the riches of Kulish's language is based on the folk Ukrainian language. The author has analyzed the role of dialectisms in the word creation of the famous writer, whose name is connected with the eastern-polissia variety of the eastern-ukrainian variant of literary language.

УДК 811.161.1:801.6

О.В.Моранькова

ВСТАВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ КАК СПОСОБ ВКЛЮЧЕНИЯ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТЕКСТОВ В ПОЭТИЧЕСКУЮ РЕЧЬ

В рамках теории текста, возникшей как филологическая дисциплина во второй половине XX века и приобретающей все большую актуальность в настоящее время, основное место отводится изучению художественных текстов, как прозаических, так и поэтических.

Особый интерес вызывает поэтическая речь, поскольку именно в ней сильно проявляется субъективное начало, а следовательно, “приращение смысла” происходит значительно активнее, чем в тексте прозаическом; в стихе, на малом текстовом пространстве,

организованном не только грамматически, а и ритмически, степень концентрации смысла значительно повышается. Специфика поэтической речи состоит в том, что она характеризуется “своей общей направленностью к поэтической (или эстетической) функции, которая делает центром внимания саму структуру языкового знака, тогда как “коммуникативные” языки преследуют цели, выходящие за пределы языкового знака” [1, 399] Тщательно отбирая и особым образом структурируя языковые средства, поэт достигает художественной мотивированности всех речевых элементов. Другими словами, “особой общей системы поэтической речи, имеющей свои специфические структурно-языковые качества и реализующей их в разных видах своей актуализации (тем более в универсальном, в неисторическом плане), не существует. Любое языковое явление при специальных функционально-творческих условиях может стать поэтическим” [2, 138].

Лингвистические исследования последних десятилетий в области поэтической речи связаны с именами Л.Зубовой, В.Григорьевой, Н.Ивановой, Л.Синельниковой, Е.Некрасовой, Н.Кожевниковой, О.Ревзиной и других. Однако приходится признать, что при большом количестве работ, посвященных функционированию фонетических и лексических средств в стихотворных текстах, исследований в области поэтического синтаксиса крайне мало. По словам Г.Акимовой, “обращение к анализу стихотворной речи собственно синтаксистов было пока крайне невелико” [3, 99]. Нельзя утверждать, что со времени написания этих строк интерес исследователей сместился в сторону поэтического синтаксиса. По-видимому, это связано с недостаточной разработанностью многих теоретических положений синтаксиса речи вообще и, в частности, с трудностью разграничения в ней “языкового” и “речевого” аспектов. Из работ, посвященных функционированию синтаксических единиц в поэтической речи, следует отметить работы Е.Пановой [4, 97 – 106], Н.Ивановой [5, 106 – 115], А.Чернец [6]. Особое место в теории поэтического синтаксиса занимает монография И.Ковтуновой “Поэтический синтаксис” [7], посвященная выявлению особых условий коммуникации в поэзии, влияющих на семантику и функции синтаксических средств языка, а также книга Н.Валгиной “Теория текста” [8]. Многие аспекты поэтического синтаксиса вообще остались за пределами внимания исследователей. Так, например, функционирование вставных конструкций (ВК), их роль в смысловой и структурной организации поэтических текстов почти не попадали в зону внимания лингвистов. Между тем, все более активное употребление ВК в речи, как прозаической, так и поэтической, связанное с усилением аналитических тенденций в области синтаксиса речи, настоятельно требует их изучения. Как отмечает Л.Синельникова, “сам факт частого обращения к скобочным конструкциям показателен для идиостиля, ищущего пути преодоления линейности языка для передачи

противоречивой и сложной жизни рефлексующего сознания поэта” [9, 160].

Вставочность – яркое явление поэтического синтаксиса, а ВК специфичны в том смысле, что автор особым образом структурирует поэтический текст, включая их в различные речевые единицы (словоформы, высказывания, СФЕ, непосредственно в текст), где они функционируют в состоянии относительной структурной автономности и тесной семантической связанности по отношению к включающей структуре. Представляя собой отдельное высказывание, они образуют с включающей структурой особые речевые образования, которые можно в общем назвать “текст в тексте” [10, 306 – 320].

Функционирование ВК в поэтических текстах практически не изучено, и этим определяется выбор темы данной работы. Бесспорно, что исследование употреблений ВК в поэтической речи может дать важную информацию о сложной работе поэтического сознания конкретного автора как языковой личности и требует привлечения данных психологии и психолингвистики, то есть приобретает дискурсивную направленность.

С другой стороны, поскольку главной целью лингвистического анализа поэтических текстов является выявление реальных и потенциальных смыслов, порождаемых художественной мотивированностью единиц всех языковых уровней, изучение текстов с ВК, связанных с особым способом структурирования речи, приобретает еще большее значение.

В любом тексте возможны “наложения” других текстов, ассоциативные комбинации которых создают “дополнительные смыслы”. Обычно отмечают случаи введения в текст “чужого” (прецедентного) текста, то есть текста, который уже где-то когда-то кем-то был создан. Наблюдения над текстами с ВК позволяют отметить случаи (очень частотные), когда ВК являются рефлексией автора на продуцируемый им текст. Такие ВК никак нельзя назвать “чужими” по отношению к автору. Однако часто автор поэтического текста использует именно “чужие” (прецедентные) тексты, вводя их скобочным способом. В этом случае мы имеем дело с ВК-прецедентами, функционирующими в авторском тексте.

Теория прецедентных текстов – одна из активно разрабатываемых в последнее время лингвистических теорий. В поле зрения ученых – разные аспекты сущности и функционирования прецедентных текстов: их дифференциальные признаки [11], семантика прецедентного имени [12], роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности [13, 216 – 237], место прецедентных феноменов в архитектонике дискурса [14, 129 – 133], психолингвистические особенности прецедентных текстов [15].

Разработка теории прецедентных текстов тесно связана, с одной стороны, с установлением их генетического и функционального

тождества, а с другой – с проблемой интертекстуальности, то есть с включенностью одного текста в другой, когда прецедентный текст функционирует как “культурный аксиологический знак, отсылающий к определенному смысловому полю текста, значимому для субъектов текстовой деятельности” [15, 4].

Наблюдения показывают, что в поэтической речи ВК являются идеальным способом включения прецедентного текста в авторский текст. Однако изучение ВК-прецедентов в структуре поэтического текста до сих пор не проводилось. Этим и обусловлена цель данной работы: установить особенности такого функционирования в поэтическом тексте. Задачи исследования таковы: определить понятие “прецедентный текст”, его признаки; выявить типологию ВК-прецедентов, функционирующих в поэтической речи; выяснить отношения, в которые вступают ВК-прецеденты с речевой структурой, в составе которой они функционируют.

Понятие “прецедентный текст” можно определить так: это “готовый” знак, существующий в лингвокультурном пространстве и реализующий отношения между текстами как элементами культурной коммуникации.

ВК-прецедент – это любой прецедентный текст, целиком или фрагментарно включенный в авторский текст при помощи “сильного” пунктуационного знака (чаще всего – скобок). ВК-прецедент является элементом семантического пространства текста, актуализирующим внутритекстовые и внетекстовые связи, важные для субъектов текстовой деятельности (автора и воспринимающего текст).

ВК-прецеденты характеризуются такими признаками, как хрестоматийность, общеизвестность, реинтерпретируемость [13, 216 – 217]. К этим признакам можно добавить специфическую маркированность, которая состоит в резкой отделенности ВК в структуре текста (при помощи “сильных” пунктуационных знаков). Еще один признак прецедентных текстов – автосеманτικότητα – применительно к ВК-прецедентам не может быть истолкована однозначно. Можно говорить о полной автосемантичности, позволяющей рассматривать ВК-прецедент как самостоятельное, законченное высказывание (Ср.: *...Простор столетий был для жизни тесен, / Покамест мы – Розсип – не пришли. / За полтораста лет – с Екатерины – / Мы вытоптали мусульманский рай...* М. Волошин). С другой стороны, можно говорить об относительной семантической автономности ВК-прецедентов; в этом случае включающий текст грамматически, структурно и композиционно маркирует ее, то есть можно говорить о частичном “поглощении” ВК-прецедента включающим текстом (См. второй пример такой ВК – “с Екатерины” – в приведенном тексте. Таким образом, динамика отношений между ВК-прецедентом и включающим текстом может быть разной. Однако следует подчеркнуть, что ВК-прецеденты никогда не сливаются полностью с включающей их структурой: включение их при

помощи скобок является мощным фактором актуализации прецедентного содержания. Обладая лаконичностью, ВК-прецеденты способствуют усилению семантической насыщенности сжатого пространства поэтического текста, одновременно являясь средством его экономии за счет компрессии его смыслового поля.

В типологии ВК-прецедентов поэтической речи удалось выделить: 1) ВК-имена (*А герцогини, лучший цвет / Вздыхателей обезоружив, / Согласно сердцу – и Руссо – / купались в море детских кружгов.* М.Цветаева); 2) ВК-высказывания (*Из полуночных кухонь, разохшихся шпал, / Из гниющих канав, перепутанных рельсов – / обожженных слезою – “Как долго я спал!” – / Улыбнувшись, привстанет с подушек карельских.* Т.Вольтская); *Есть у меня – не в службу, а в дружбу!* – / Для девочек куклы, для мальчиков ружья...М.Цветаева); 3) ВК-факты (*И поплыл себе – Моисей в корзине!* – / Через белый свет. М.Цветаева); 4) ВК-ситуации (*До самой смерти...Кто бы мог думать? / (Санки у подъезда. Вечер. Снег.) / Никто не знал. Но как было думать, / Что это – совсем? Навсегда? Навек? / Молчи! НЕ надо твоей надежды! / (Улица. Вечер. Ветер. Дома.) / Но как было знать, что нет надежды? / (Вечер. Метелица. Ветер. Тьма.)* З.Гиппиус).

Безусловно, изучение каждого типа ВК-прецедентов в структуре поэтического текста заслуживает особого внимания. Остановимся кратко на двух самых распространенных типах: ВК-именах и ВК-фактах.

ВК-имена выступают как репрезентанты определенного прецедентного содержания, закрепленного в коллективном сознании. Обладая «свернутым» содержанием, такое имя служит в тексте средством актуализации определенной информации о каком-либо человеке или о наборе признаков какого-либо образа. К ВК-именам авторы поэтических текстов обращаются часто, так как, лаконичные по структуре, такие ВК способны актуализировать большой объем информации, как внетекстовой, так и внутритекстовой, тем самым порождая “приращенные” смыслы. Часто в качестве ВК используются имена мифологических героев, исторических деятелей, известных людей. Например: *Руки – скрещены, / Рот – нем, / Брови сдвинув – Наполеон!* – / Ты созерцаешь – Кремль (М.Цветаева). [ВК-прецедент здесь обладает структурной автономностью, однако несомненны ее смысловые связи как с левосторонним, так и с правосторонним контекстом. В левостороннем контексте мы находим уже частично раскрытое содержание прецедентного имени, то есть наблюдаем отношения конформности (подобия). В правостороннем контексте местоимение “ты” (указание на четырехлетнего сына М. Цветаевой) вступает в катафорические отношения с ВК-именем (Наполеон), и это способствует приращению смысла (характеристика взрослого человека приписывается ребенку, появляется элемент сравнения). Вместе с тем ощущаются отношения неконформности между ВК-прецедентом и правосторонним контекстом.]

ВК-прецедентные имена могут объективировать прецедентное содержание, связанное с деятельностью той или иной известной личности. В этом случае они являются итогом размышлений автора, одновременно актуализируя содержание включающей структуры, делая его понятным для воспринимающего текст; отношения конформности между двумя текстами сохраняются: *У каждой из тяжущихся сторон / есть свой резон: / Влечение имеет право на удовлетворение, / реальность – на положенное ей уважение. / Однако всякому известно – / безвозмездна / только смерть (Фрейд)* (С.Соловьев).

В случае относительной автосемантической ВК-имен, то есть, когда они частично “поглощены” включающей структурой, их отношения с этой структурой характеризуются смысловой конформностью: *Свободные от проблем всего света, / за исключением сексуальных / несколько местных парней – / кандидаты в провинциальные Казановы – / зазывно поигрывали ключами / от машин, где сиденья пахнут грехом...* (Е.Евтушенко); *Много ль человеку (даже Форду) надо?* (В. Маяковский); *Всякому – <будь> ты сам Каин – / Всем стаканы налиты!* (М. Цветаева). Во всех этих примерах наблюдается сдвигнутость прецедентного поля к левостороннему контексту, включающему контактное слово, семантика которого расширяется за счет ВК-имени или структуры с ним.]

Нередко в поэзии используются ВК-прецедентные имена, актуализирующие в сознании читателя общеизвестные названия. Они так вплетены во включающую структуру, что в свете их хрестоматийности и она приобретает таковую: *Вы с этой головы, настроенной – как лира: / На самый высший лад: лирический... / – Нет, спой! / Два строя: Домострой (– и Днепрострой – на выбор!) / Дивясь на ответ безумный: – Лиры – строй* (М. Цветаева). [Два прецедентных имени функционируют в однородном ряду, одно из них заключено в скобки. В результате усиливается смысловое противопоставление: Домострой (название старого русского свода житейских правил; патриархально-суровый, косный семейный быт) и Днепрострой (разг. от Днепрогэс, «стройка века», осуществленная с огромным трудовым энтузиазмом). Можно сказать, что включающая структура и ВК-прецедент вступают в полемические отношения]; *Эх, кровь-твоя-кровца! / Как с новью примириться, / Раз первого ее бойца / Кровь на второй странице / (Известий)* (М.Цветаева). [ВК-прецедентное имя (название ежедневной политической газеты в СССР) связано по смыслу с левосторонним контекстом (“странице”). Отодвинутое в самый конец включающей структуры, оно актуализирует свое собственное содержание и повышает смысловую напряженность предшествующей части, в которой находим противопоставление значений порядковых числительных: “первого” (лучшего из всех) с “второй” (по отношению к странице). ВК-прецедент служит катализатором приращения смысла в левостороннем контексте: “Известий” (очень распространенное издание)

→ имя “первого бойца” (Маяковского) на “второй странице” (обычно на второй странице печатают второстепенную информацию) → неприятие такого факта (Как с жизнью примириться; кровь-твоя-кровца – дешевизна крови поэта).]

Вторая группа ВК-прецедентов–ВК-факты–включает случаи употребления аллюзий. Аллюзия (от фр. *allusion* – намек; лат. *alludo* – намекать) – это “порождаемые текстом или его фрагментами ассоциации с какими-либо уже известными получателю фактами или высказываниями” [16, 17]. ВК-факты обладают имплицитным смыслом: смысл (содержание прецедентного текста, “свернутое содержание”) подразумевается или выражается частично. ВК-факт вносится во включающий текст с целью его содержательного или эмоционального обогащения, выражения авторской оценки, усиления аргументации и т.д. Включающий текст и ВК-факт представляют в этом случае взаимоориентированные структуры ВТ ВК-факт. Например: *И когда ты в угодку бесчестным затеям / навязаться захочешь какой-нибудь цели, / расплетая дорогу на тропы провидца / (словно подвиг Гераклу навеян Антеем / для того, чтобы только в безумном веселье / от земли оторваться и ввысь устремиться), – / вот тогда ты увидишь впритык, изумленно / прозревая, что нет ни вблизи, ни в округе / ни тебя, ни того, что тебя возносило* (И. Жданов). [Вплетенная в авторский текст ВК-факт представляет собой аллюзию на греческую легенду об Антее, который славился неуязвимостью. Но был неуязвим лишь до тех пор, пока прикасался к матери-земле (Гее). Геракл одолел Антея, оторвав его от земли. ВК-факт здесь намеренно переосмыслена (Антей сам попросил Геракла, чтобы тот оторвал его от земли). С одной стороны, она актуализирует прецедентное внетекстовое содержание, а с другой – содержание авторского текста, обращенное к пророку (текст имеет заглавие “Пророк”). Она обладает в тексте неполной автосемантической (союз “словно”), за счет чего наблюдается ее частичное поглощение авторским текстом. Автосеманτικότητα же поддерживается ее прецедентным содержанием, направленным во внетекстовое пространство]. Приведем еще примеры: *Конец печален (/ плачьте стар и млад, – / Что перед этим всем сожженье Трои!) : / Давно уже в Раю не рай, а ад, – / Но рай чертей в Аду зато построен!* (В.Высоцкий); *Тот поп, что меня венчал (Ожжась, поняла танцовщица, / Что сок твоего, Анчар, / Плода в плоскодонном ковшике / Вкусила)* (М.Цветаева); *Зловещий голос – горький хмель – / Души расковыривает недра: / Так – негодующая Федра – / Стояла некогда Рашель* (О.Мандельштам). [В последнем примере ВК-факт несет двойное прецедентное содержание: первичное – Федра – вторая жена афинского царя Тесея, влюбившаяся в своего пасынка Ипполита и погубившая его; вторичное – намек на Федру – героиню одноименной трагедии Ж.Рассина, которую играла Э.Рашель, знаменитая французская трагическая актриса. Актуализация сразу двух прецедентных пластов

способствует созданию образа героини этого поэтического произведения – А.Ахматовой.] Во всех этих примерах ВК-факты тесно связаны с семантикой включающей структуры, способствуют “приращению” смыслов, а также созданию ярких образов. Они обладают относительной автосемантической, структурной отделенностью от основного текста. Но именно такое (скобочное) введение их в авторский текст помогает “сжать” смысловое пространство стиха, не лишая ВК-факты узнаваемости, дешифруемости, а часто и способствуя этому. От такой комбинации выигрывают в смысловом отношении как включающий текст, так и ВК-факт.

ВК-факты довольно часто употребляются авторами поэтических произведений. Они обладают всеми признаками прецедентного текста, но, находясь в скобочном положении, осваиваются текстом лишь частично, всегда сохраняя “свернутость” (имплицитность) своего содержания.

Наблюдения над текстами с ВК-прецедентами позволяют сделать следующие выводы: 1) включающая структура и ВК-прецедент образуют сложное речевое построение, призванное сформировать у воспринимающего такой текст образное представление о нем; 2) компоненты такого построения (включающая структура и ВК-прецедент) скреплены между собой грамматическими и смысловыми связями; 3) включение в авторский поэтический текст ВК-прецедентов служит способом развития и обогащения его смыслового содержания.

Что касается перспектив научной работы над текстами с ВК-прецедентами, то не вызывает сомнений необходимость исследования функционирования всех типов таких прецедентов в поэтической речи, определения “корпуса” ВК-прецедентов, дальнейшего описания смысловой организации поэтического текста, содержащего ВК-прецеденты, в особенности применительно к авторским идиостилям (например, М.Цветаевой).

Литература

1. **Лингвистический** энциклопедический словарь. – М., 1990.
2. **Виноградов В.В.** Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
3. **Акимова Г.Н.** О некоторых особенностях поэтического синтаксиса // *Вопр. языкознания.* – 1977. – № 1. – С. 96 – 106.
4. **Панова Е.А.** Перечислительные ряды как явление стихотворного синтаксиса (На материале произведений А.С.Пушкина) // *Формирование семантики и структуры художественного текста: Межвуз. сб. научн. тр. – Куйбышев, 1984. – С. 97 – 106.*
5. **Иванова Н.Н.** Отражение демократизации стихотворной речи в современной лирике (Присоединительные конструкции с союзом “а”) // *Формирование семантики и структуры художественного текста: Межвуз. сб. научн. тр. – Куйбышев, 1984. – С. 106 – 115.*
6. **Чернец А.М.** Членовані структури в поезії М. Цветаєвої: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2002.
- 7.

Ковтунова І.І. Поэтический синтаксис. – М., 1986. 8. **Валгина Н.С.** Теория текста: Учеб. пособ. – М., 2003. 9. **Синельникова Л.Н.** Лирический сюжет в языковых характеристиках. – Луганск, 1993. 10. **Скоробогатова Е.А., Саркисян О.В.** О комплексах с вставными конструкциями в структуре художественного текста // Наук. зап. ХДПУ ім. Г.С.Сковороди. Серія літературознавство. – Вип. 2. – Х., 2001. – С. 306 – 320. 11. **Красных В.В.** Виртуальная реальность или реальная виртуальность? – М., 1988. 12. **Гудков Д.В.** Прецедентное имя и проблемы прецедентности. – М., 1999. 13. **Караулов Ю.Н.** Русский язык и языковая личность. – М., 1987. 14. **Серажим К.** Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: Монографія. – К., 2002. 15. **Михалева І.М.** Текст в тексте: психолінгвістический анализ: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – М., 1989. 16. **Федосюк М.Ю.** Неявные способы передачи информации в тексте: Учеб. пособ. по спецкурсу. – М., 1988.

In the article the author investigates peculiarities of put-in precedent constructions functioning in the poetic text and determines their specific indications, typology and semantic relations such put-in constructions with inclusion structure.

УДК 811.161.2'23:801.6

Л.І.Шутова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ХУДОЖНЬОГО МОВЛЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ КОЛІРНОЇ ЛЕКСИКИ)

Останнім часом лінгвістична наука зосереджує свою увагу на психологічних основах мовлення. Науковий підхід до такого аспекту аналізу мовотворчості був зроблений ще Г.Штейнталем, В.Гумбольдтом, О.Потебнею. “Кожна мова, – зазначав Г.Штейнталь, – має розглядатись як утворене інстинктивною самосвідомістю уявлення про зовнішній і внутрішній світ людини” [1, 111]. О.Потебня створив власну філософсько-психологічну теорію мови. Учений указував на те, що “мовознавство потребує допомоги психології”, бо “всяка наука полягає в спостереженнях і думках, властивих буденному життю; подальший її розвиток є тільки ряд перетворень, що викликані первісними даними, по мірі того, як помічаються в них деякі невідповідності” [2, 117 – 118].

Намагаючись пояснити лінгвістичні явища, мовознавець указував на важливість розгляду понять “психологічно, тобто не з одного тільки боку свого змісту, як у логіці, але і з боку форми свого вияву в дійсності, одним словом – як діяльність, відома кількістю суджень, відповідно, не один акт думки, а цілий ряд їх” [2, 120 – 121].

Актуальність даного дослідження полягає у посиленні уваги до питань антропологічної лінгвістики, зокрема, до проблеми реалізації

психологічного складу письменника у його мовотворчості.

Своєрідність мовного вираження частково зумовлена індивідуально-психологічними особливостями того чи іншого письменника. Відмінності психологічних типів особистості (екстраверт – інтроверт; сангвінік – флегматик – холерик – меланхолік) виявляються в характері лексичного матеріалу, яким користується автор, зокрема у доборі ключових слів, концептів. Наприклад, інтровертивний характер психіки зумовлює акцент на внутрішньому стані персонажа або ліричного героя, зображенні масштабних картин, уникаючи зайвої для них деталізації.

Уявлення про інтровертивний і екстравертивний характер психіки залежить від культурних зразків, які є домінуючими в даному соціумі. Культура Сходу, наприклад, завжди базувалась на векторі устремлень особистості, спрямованому всередину. Споглядання як здатність до злиття внутрішнього та зовнішнього світів завжди культивувалось і виховувалось. Про це свідчать кращі зразки китайської і японської поезії, зокрема хоку (неримовані трирядкові вірші, які складаються з 17 складів (5-7-5), і танка (неримований п'ятирядковий вірш, який складався з 31 складу (5+7+5+7+7)).

Культура Заходу, навпаки, була спрямована на взаємодію особистості з іншими та зі світом у цілому. Подібні погляди, де в чому протилежні, не дозволяють однаково інтерпретувати поняття екстраверт та інтроверт.

Екстралінгвальні чинники (до яких належать і особливості психіки) дозволяють об'єднувати словесний масив у тематичні групи (ТГ), однією з яких є група кольору. Ці лексеми найбільш повно й багатогранно відображають картини зорового сприймання світу письменником і принципи внутрішнього “бачення”. Колірна гама інтровертів базується на так званих ахроматичних кольорах – сірому, чорному, білому. Сірий колір був улюбленим для С.Чарнецького, білий – концептуальним для П.Карманського та Б.Лепкого, чорний – для М.Семенка. Крім семантики ахроматичного кольору, лексема *білий* здатна набувати семантичної багатоплановості. Традиційно білий колір асоціюється з красою, недоторканістю, чистотою, благородством.

Поетичні контексти початку ХХ століття засвідчують уживання епітета *білий* у символічному значенні “свіжість, чистота” (внутрішня та зовнішня). Тут відбувається втрата семантики кольору й набуття оцінного значення, що перебуває в межах традиції (білий – позитивний, прекрасний, благородний): “*вали червоні й мореплавців білі душі блукають, наче тіні, без наймення, морем*” (Б.-І.Антонич), “*Прилетіла біла мрія з рідних піль*” (П.Карманський).

Білій колірній гамі (семантично амбівалентній) продукувалося й негативне оцінне значення, що активно використовували символісти. Пізніше ця тенденція поширилася на метафоричні словосполучення, структура яких – *білий + субстантиви психологічного плану: білий жах,*

біла туга, біла нудьга, біла зрада.

Семантичне збагачення лексеми *білий* відбувається також за рахунок її входження в асоціативне поле “смерть”: *“Твоя смертельна перемога: З одірваною головою, безумна і посмертно-біла, Вона несе над полем бою Своє сліпе й крилате тіло”* (Є.Маланюк).

Традиційна семантика чорного кольору актуалізується у сполученнях *чорний голод* (М.Бажан), *чорний гріх* (Є.Маланюк), *горя чорні рожі* (В.Сосюра), *чорний привид смерті* (Б.-І.Антонич), де створюється згущення негативних емоцій завдяки сполученню епітета із денотатами асоціативного ряду із семами “біда”, “траур”: *“Ти ж уповаєш зухвало на успіх свого навчання, Всім пропонуючи нам чорну біду небуття”* (М.Зеров), *“Бо навіть привид чорний смерті душі моєї не розстроїть струн”* (Б.-І.Антонич). Атмосфера трауру, суму, безнадії створена в іноді незвичних сполученнях. Це стосується, в першу чергу, генітивних конструкцій, створених В.Сосюрою: *горя чорні рожі* та *чорні троянди душі моєї*. Тут епітет не дозволяє увійти до відповідного семантичного простору іменників *рожі* та *троянди*, а остаточно віднайти значеннєвий стрижень допомагають генітиви *горя* та *душі*. Тут бачимо використання поліфункціональності та психологічного навантаження назви квітки. Використання назв квітів характерне більше для екстравертів. Якщо ж квіти виступають засобом характеристики інших реалій, це свідчить про інтровертивний характер психіки митця. За словами О.Веселовського, “від місткості образу квітки залежить кількість і різноманітність асоціацій, на які переноситься інтерес; нерідко образ квітки майже зникає за підказаним йому людським змістом” [3, 132].

Певний ступінь оксиморонності відзначаємо в сполученні епітета з абстрактними поняттями, зокрема з лексемою *гуманність*, що створює ефект уживання іменника у протилежному значенні: *“Нема хитріше ремесла, Як та гуманність чорна”* (П.Тичина). Чорний – позбавлений позитивних якостей, це визначення не входить до семантичної структури субстантиву *гуманність*: гуманний – “людяний у своїх діях і ставленні до інших людей” [4, 193]. Отже, прикметник *чорний* сприяє значеннєвій контекстуальній антонімізації субстантиву (чорна гуманність – антигуманність). Як бачимо, прикметник *чорний* має досить широке коло семантичних зв’язків. Його можливість окреслювати діаметрально протилежні поняття (від ознаки краси до символіки смерті) активно використовувалась поетами для змалювання двох полюсів буття – добра і зла, що є категоріями оцінки й мають універсальний характер [5, 100].

На периферії двох лексико-семантичних груп чорного та білого кольорів розташований прикметник *сірий* як “колір, середній між білим і чорним” [6, 229]. Його використання в поезії обмежене семами “неяскравий, тьмяний”: *“В неяснім сірім світлі Твоє обличчя – дивне і чуже...”* (Є.Плужник).

Естетичного навантаження епітет *сірий* набуває, використовуючись

із значенням “нічим не примітний, невиразний”, “позбавлений новизни; одноманітний, беззмістовний”: “...а я – покірний терен, покруч дерева приземний, нелюблений, погорджуваний, сірий і буденний...” (Б.-І.Антонич). Сірий колір був концептуальним при характеристиці життя періоду НЕПу. Метафорична модель сірий + темпоральна лексика трансформувалась у синтагмах, де ця колірна ознака надавалась лексемам, що прямо або асоціативно характеризували аналізовану епоху: “Щоденний сірий труд, щоденний сірий біль” (Б.-І.Антонич); “Тихо проходив тут день кроками сірих годин” (Б.-І.Антонич); “Але це ж, мій коханий, будень, Сірий, нудний яв” (М.Хвильовий).

Вважаємо, що дослідження аналізу особливостей мовотворення, враховуючи психологічні основи митця, є перспективними, оскільки дозволяють пояснити глибинні процеси відбору мовного матеріалу культурно-історичними, соціальними, а також індивідуально-сутнісними факторами.

Література

1. Штейнталь Г. Грамматика, логика и психология (их принципы и их взаимоотношения) // Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / Сост. В.А.Звегинцев. – М., 1956. – С. 108 – 116. 2. Потебня А. Мысль и язык (извлечения) // Там же. – С. 117 – 123. 3. Веселовский А. Избранные статьи. – М., 1939. 4. Словник української мови: В 11 т. – Т. 2. – К., 1973. 5. Берестнев Г. Иконичность добра и зла // Вопр. языкознания. – 1999. – № 4. – С. 99 – 113. 6. Словник української мови: В 11 т. – Т. 9. – К., 1978.

The article deals with the analysis of the problem of correlation between speech and consciousness and in particular the psychological aspect of the analysis of poetic coloring. Based on the lexical material used to denote colors, the author studies the peculiarities of the linguistic picture of the world presented by Ukrainian language artists.

УДК 811.161.1'42

С.М.Рудь

ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ СРАВНЕНИЙ В ИДИОСТИЛЕ К.ПАУСТОВСКОГО (НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ “РОМАНТИКИ”)

Современная лингвистика большое внимание уделяет изучению различных структур, в том числе и художественной, в которой всё наполнено смыслом – от лексики до композиции. “Художественный текст – это сложно построенный смысл. Все его элементы есть элементы смысловые” [1, 19]. Поэтому и “состав речевых средств в структуре

литературного произведения органически связан с его “содержанием” и зависит от характера отношения к нему со стороны автора” [2, 91].

Автор выбирает предметы и явления действительности, о которых будет рассказывать, он находит и форму рассказа о них. Существенным при этом становится то, что изображается и как изображается, различные отношения и связи между предметами изображения внутри целого. Автор так строит произведение, “так группирует и соотносит различные моменты изображения, что добивается нужного впечатления, нужного воздействия на читателя” [3, 178]. Именно авторское отношение, взгляд пронизывают и скрепляют всё произведение, объясняют место, роль, функцию каждого элемента словесно-художественного произведения.

Для современной художественной прозы характерны языковые процессы, связанные с усилением личностного начала, обусловившего возрастание роли субъективного авторского “я” и последовательное расширение плана персонажа, усиление его “голоса”. В связи с этим становится объяснимым такое внимание к различным средствам художественной выразительности, выполняющим в прозаическом тексте различные функции.

Одним из таких средств является сравнение – троп, ориентированный на специальную функциональную нагрузку в художественной речи, позволяющий увидеть текстовую обусловленность сравнительных элементов, характер их контекстуальных связей, место в композиции произведения и системе его образных средств.

Грамматико-стилистической характеристике сравнений посвящён ряд исследований, в которых представлены разные аспекты их изучения. Сравнения рассматриваются и как общеязыковые элементы, образующие свою микросистему, и как средства формирования образной структуры художественных произведений, и как средство, формирующее признаки идиостиля писателя (такие подходы находим в работах Е. Некрасовой, М. Черемисиной, Т. Тулиной, В. Григорьева, Н. Арутюновой, И. Постниковой).

Внимание многих исследователей к этому средству выразительности определяется не только его способностью уточнять, расширять, углублять представление о предметах и явлениях действительности, но и отражать особенности творческого мировосприятия художника слова, его способности к ассоциативному мышлению, умение находить общее в сравниваемом.

Можно предположить, что сравнение органически входит в текст именно благодаря своей особенной структуре (в нём выделяют субъект, объект, признак), является формой стилистической когезии между отдельными частями текста; оно может характеризовать события, давать оценку изображаемым явлениям, героям; если сравнение может устойчиво реализовать коннотативную функцию языка, то оно становится приметой идиостиля писателя.

Цель данной статьи – рассмотреть сравнение как одно из средств текстообразования в раннем произведении К.Паустовского “Романтики”. Задачи: проанализировать формы выражения сравнений, дать характеристику изобразительно-выразительной функции сравнений в сфере рассказчика-персонажа в первом произведении К. Паустовского.

Наблюдения над текстом повести “Романтики” позволили выделить такие основные формы выражения сравнений у писателя:

- сравнения с союзными сравнительными оборотами (распространённые и нераспространённые): *“Думы о них трогательны, как молитвы”*; *“Несколько дней на душе саднит, как тонкая трещина”*; *“губы были солёные, будто в крови”*;
- сравнительные придаточные предложения, в которых есть подлежащее и сказуемое: *“На душе было чисто, будто я омыл её водой со снегом”*; *“Я боялся воробьиных ночей, когда небо струилось молниями, будто белые птенцы били в испуге сотнями фосфорных крыльев”*;
- сравнительные конструкции, выраженные причастными и деепричастными оборотами с союзами *как, как бы, будто, точно*: *“Долины лежали внизу, как позеленевшие бронзовые чаши, налитые водой”*; *“Раскатисто, точно зевая, катились запоздалые выстрелы”*;
- описательные сравнения (сравнительные обороты, лексически оформленные прилагательными типа “похожий”, “подобный”, “сходный” в полной и краткой формах): *“Сестра Попова, похожая на цыганку...”*; *“Хатидже похожа на портреты Бенуара”*; *“Была чёрная весна, похожая на осень”*;
- бессоюзные формы сравнения, а именно: 1) творительный сравнительный: *“Туман стоит зелёной морской водой”*; *“Студнем висит над головой опухшее небо”*; 2) предложно-падежные формы с предлогами “подобно”, “вроде”: *“Не совсем она обезьяна, зверёк такой, вроде кошки...”*; *“Москва – подобно Риму и Парижу – вечный город”*; 3) формы винительного падежа с предлогом (встречаются редко): *“С булавочную головку”*; 4) сравнительная степень прилагательного в сочетании с родительным падежом существительного: *“Вода была теплее воздуха”*; *“Всё, что ты написал или напишешь, выше той боли”*;
- именительный падеж существительного, обозначающий постоянный признак- характеристику субъекта сравнения (для сравнения грамматически не оформленного): *“Даже башни Кремля – белой величавой Мекки – тонут в гнилом зеленоватом тумане”*; *“Над немецкими окопами взвилась ракета – яркий фонарь”* (называются две сопоставляемые субстанции: подлежащее и сказуемое или приложение. В этом сопоставлении и раскрывается сравнение-номинатив);

- употребление объектной части грамматически оформленных сравнений с глаголами определённых семантических групп: 1) глаголами движения: *“просторные дни сменяются, как перевёрнутые страницы”*; 2) глаголами, передающими состояние, душевное переживание: *“Радость спала на душе, свернувшись тёплым пушистым котёнком”*; *“от общения с ним меня тошнило, как от патоки”*; 3) глаголами, передающими слуховое, зрительное восприятие: *“Море шумело, как далёкая память”*; *“день звенит, как стекло”*;
- признак сравнения выражается именем существительным, именем прилагательным, реже – местоимением: *“Поезд нёс запыхлённые вагоны к синему утру, прибоям, к воде, зелёной, как спелый виноград”*; *“не такой, как все; “и я, как все”*; *“Такие люди, как вы и я...”*;
- развёрнутые, или “спадающие” сравнения (характеризуются многогранностью ассоциативного сопоставления, придают речи определённую стилистическую окраску. С их помощью создаётся развёрнутый образ или картина): *“Муха казалась ему посланницей смерти. Она не торопясь подходила к голове Могилевского, останавливалась и, вытянув сухие лапки, тёрла их одна о другую. Так человек потирает руки, предвкушая сытый обед”*;
- развивающиеся сравнения (сравнив факты или явления, героя с каким-нибудь предметом или явлением, писатель в следующем предложении характеризует объект сравнения, который “обрастает” чертами и признаками, не названными в первоначальном сравнении, что позволяет, не употребляя сравнения во второй части, расширить, углубить и конкретизировать его): *“Есть люди, которые не выносят любви, похожей на часовой механизм, любви, что стучит ежедневно, размеренно и скоро надоедает. Через месяц её уже надо заводить, потом пружинка ослабевает, и заводить надо не раз в месяц, а каждый день”*.

К. Паустовский использует сравнения общеязыковые и окказиональные. Они помогают определить отличительные признаки идиостиля писателя: как спирт, как рассол, как вода, как стекло; *“Море шумело, как далёкая память”*; *“За оградой синим пуншем разгоралось море”*.

Эти сравнения органично входят в текст, отражая особенности творческого и ассоциативного мышления прозаика, способствуя выражению его субъективно-оценочной модальности. С авторской оценкой изображаемого связан и вопрос о возвышающих и снижающих сравнениях, которые выполняют в тексте изобразительно-выразительную функцию (ср.: *“Любовь созрела и цветёт, и зелёные морские дни – как дни из сказок”*. – *“За соседним столиком посмеивались, как лошади, английские матросы”*).

Встречаются у К.Паустовского, кроме художественных, и логические сравнения, в которых идёт прямое сопоставление субъекта и объекта: *“не такой, как все”*, *“я, как все”*. Но и эти сравнения несут в тексте определённую функциональную нагрузку, связывая отдельные события, разных героев с повествованием в целом.

Анализ форм выражения сравнений в повести *“Романтики”* позволяет отметить высокую частотность употребления этого изобразительного средства, разнообразие способов его оформления уже на раннем этапе творчества К.Паустовского.

Чтобы увидеть текстовую обусловленность компаративных элементов, характер их контекстуальных связей, место в композиции произведения и системе его образных языковых средств, необходимо рассматривать их функционирование на фоне целого, каковым и является художественное произведение.

Анализируемая повесть представляет субъективированный тип повествования от первого лица. Особо выделяется персонаж – повествователь Максимов (молодой писатель, ищущий места в жизни). Рассказчик придуман автором, но близок ему. Повесть интересна тем, что в ней отражены многие эпизоды из жизни писателя, хотя она и не является автобиографической.

Анализ использования сравнений в тексте целесообразно начать с позиции повествователя-рассказчика, который имплицитно выражает позицию автора.

В сфере рассказчика (Максимова) встречается до двухсот сравнений. Многие из них связаны с самохарактеристикой героя (в частности, с описанием чувств, переживаний, жизненных позиций, а также с обрисовкой пейзажа), с характеристикой действующих лиц.

Среди сравнений-самохарактеристик встречаются такие (их более десяти), в которых субъектом выступает непосредственно сам рассказчик. Эти сравнения, употребляемые в речи Максимова, отражают и позицию самого автора, который как бы со стороны смотрит на своего героя, отдельными штрихами подчёркивает положительное отношение к нему.

Персонажа-повествователя привлекает собственная внешность: *“В зеркале я увидел себя. Я сильно побледнел, загар сошёл, руки стали тоньше и темнее глаза. Всю крепость свою я отдал “жизни”. И только там, в кафе, впервые я понял, как я устал”* [4, 112]. *“Тоньше”* и *“темнее”* (по отношению к глазам) – это элементы сравнения *“возвышающего плана”*, что подтверждается и последующим контекстом, который разъясняет причину изменений, происшедших с героем. Кроме того, эпитет *“тёмный”* в повести используется для выражения больших переживаний героя. Это сравнение наполняется экспрессией, выразителем которой является внешне нейтральный предикат. Рассказчик пытается *“объективно”* и беспристрастно передать своё

состояние через приметы внешности, но с позиций автора (через метатекст).

Ещё одно сравнение, характеризующее внешность Максимова: *“Я почернел, загар отливал кофейным блеском, брови выгорели, как солома”* [4, 149]. Объект сравнения *“как солома”* обладает потенциально сниженной коннотацией (как определитель к волосам), но и здесь снижения не происходит благодаря широкому контексту: субъект сравнения (рассказчик) в предыдущих абзацах характеризовался в возвышающих тонах. К тому же объект сравнения *“солома”* уже однажды нейтрализовался автором-писателем в портретах одной из героинь (*“волосы у меня, как солома”*) [4, 71].

В целом сравнение становится нейтральным, этому способствует возвышающая экспрессия автора, нейтрализовавшая потенциально сниженную коннотацию анализируемого сравнения, которое, по терминологии Е. Некрасовой, можно отнести к общеязыковому, ибо *“ощущение знакомости, стандартности сравнения возникает при использовании в качестве объекта сравнения обозначений реалий повседневного быта”* [5, 242].

У К. Паустовского такие сравнения встречаются часто, но они *“подвергаются авторской переработке, приводящей в ряде случаев к оживлению стёртой частым употреблением образной экспрессии, однако ощущение знакомости таких сравнений остаётся, это и даёт основание противопоставлять их сравнениям собственно художественным”* [5, 243]. Использование таких сравнений писателем может стать приметой его идиостиля.

Сравнение *“Я чувствую, как ещё по-мальчишески молодо моё тело”* [4, 56] включает наречие *“по-мальчишески”*, подчеркивающее не просто хорошее физическое состояние. В «Романтиках» объектная часть сравнения часто бывает выражена именем существительным *“мальчишка”*, которое можно считать ключевым, ибо оно является главным для характеристики Максимова, его друзей, а также для автора-писателя, подчеркивает его отношение к героям повести. Именно оно помогает увидеть людей одержимых, наделенных большими светлыми чувствами, но оторванных от действительности, пренебрегающих *“мелочами жизни”*. Рассказчик, как и автор, неоднократно подчёркивает их *“детский”* взгляд на окружающее.

В качестве объектной части сравнений, встречающихся в речи повествователя, выступают также имена существительные *“девушка”*, *“ребёнок”*, *“дети”*. В микроконтексте сравнения (контекст в пределах предложения) данные объекты позволяют определить позицию рассказчика, дающего характеристику своим друзьям: *“В стороне или его ученики..., я и художник Винклер, тоненький, как девушка”* [4, 58]; *“... Весёлый [Роговин], привязчивый, как ребёнок, он был своим человеком в кружке Семёнова”* [4, 106]; *“Был я со своей любовью, ... и худой, как мальчишка, Сташевский”* [4, 75]; *“Лицо Наташи*

побледнело.... Длинные, загнутые ресницы, как у детей, темные веки, губы были приоткрыты” [4, 165].

В приведённых примерах сравнения употребляются в речи рассказчика. В качестве субъекта выступают друзья Максимова; объектная часть – существительные, отражающие возрастную градацию (ребёнок, дети), пол (девушка, мальчишка); признак сопоставления – характер (весёлый, привязчивый), рост, объём (тоненький), вес (худой), форма, величина (длинные, загнутые). Герой с любовью и нежностью говорит о своих друзьях, поэтому все сравнения обладают возвышающей экспрессией.

Таким образом, через сравнения, ключевые слова, встречающиеся в речи персонажа-повествователя, можно почувствовать, увидеть и позицию автора-писателя, его модальность присутствует в тексте, хотя не всегда выражена эксплицитно, его отношение к изображаемому подвижно, изменчиво.

И по отношению к герою-рассказчику авторская модальность несёт положительную экспрессию. Авторская экспрессия, на наш взгляд, это не только авторская оценка, но и отражение авторской позиции, его стремления произвести на читателя определённое впечатление. По мнению В.Телии, “основной нерв экспрессивности – это те когнитивные состояния психики человека, которые побуждают его окрашивать речь, испытывая определённые эмоциональные состояния” [6, 10]. Считается, что все проявления экспрессивности связано с выражением субъективных интенций говорящего, его эмоциональных переживаний. Это проявляется в выборе “особых языковых средств, передающих эти интенции в форме экспрессивной окраски” [6, 11]. Таковыми у К.Паустовского являются сравнения, которые через рассказчика становятся способом введения авторского восприятия, выражения отношения автора к героям, событиям реального мира.

Сравнения, выражая позицию рассказчика, порождая текстообразующие ассоциации и создавая перспективу в изложении, являясь формой стилистической когезии, представляют текст как целостное образование, являются приметой идиостиля писателя.

Литература

1. **Лотман Ю.М.** Структура художественного текста. – М., 1970.
2. **Виноградов В.В.** О языке художественной прозы. – М., 1980.
3. **Одинцов В.В.** Стилистика текста. – М., 2004.
4. **Паустовский К.** Собрание сочинений: В 9 т. – М., 1981. – Т. 1.
5. **Некрасова Е.А.** Сравнения // Языковые процессы современной художественной литературы. Поэзия. – М., 1977. – С. 240 – 294.
6. **Человеческий фактор** в языке: Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.Н.Телия. – М., 1991.

This article analyses one of the graphic means of language. It compares. The article looks at different forms of copare's expressions, and textual conditionality of comparative elements, the character of its contextual, for example the story "Romantiky" written by K.Paustovsky.

УДК 821.161.2-3.09+929 Барка

В.Ф.Пушко

ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ МОВЛЕННЯ (ДІАЛОГ І МОНОЛОГ) У ПРОЗІ ВАСИЛЯ БАРКИ

Творчість Василя Барки (Очерета) – яскрава сторінка в історії української літератури ХХ століття – тісно пов'язана з основними етапами її драматичної еволюції: "розстріляне відродження", МУР, Об'єднання українських письменників "Слово" тощо.

Останнім часом з'явилося чимало розвідок про творчість В.Барки. Посиленню інтересу до Барки-поета, крім Б.Рубчака і В.Кейса, завдячуємо таким дослідникам, як Ю.Барабаш, Ю.Ковалів, Р.Мовчан та ін., які від прелімінарних, свідомо ознайомчих статей, перейшли до ширших узагальнень.

Відбувшись як поет, В.Барка розкрив можливості свого таланту й у прозі. В аспекті романного мислення письменника відбилися особливості лірика, схильного до емоційного трактування того чи іншого мотиву, до яскравої метафоричності слововислову, до експресивних стилістичних фігур. Це позначилося на низці його прозових творів, зокрема романах "Рай", "Жовтий князь", "Спокутник і ключі землі".

Актуальність дослідження зумовлена тим, що певне утруднення критичної рецепції викликає з'ясування мовної специфіки творів, що зазнавала різних, часто несумісних означень (І.Костецький, Б.Рубчак, С.Павличко, Ю.Шерех та ін.).

Мета даної розвідки полягає у простеженні функцій діалогу й монологу в прозі Василя Барки.

Для роману "Жовтий князь" характерний ускладнений синтаксис. У багатьох випадках він має релігійну модальність і метафізичну спрямованість. З цього погляду особливого значення набувають такі засоби поетового синтаксичного ущільнення, як інверсія, парцеляція й усунення звичної мовної модальності, оскільки всі вони не означають художній твір стосовно емпіричної реальності й емпіричного часу. Пунктуаційні знаки в реченнях найчастіше оказіональні й грають смисловим потребам внутрішньої інтонації твору.

Передусім зазначимо, що в сучасній прозі, безумовно, збільшується семантичне навантаження на важливі елементи жанрової та стильової структури творів (внутрішній монолог, потік свідомості, перехрещення композиційних пластів тощо). Значна кількість засобів художньої виразності при цьому відіграє роль взаємокоординуючих елементів. У

тканину творів В.Барки вміщено багато мікротекстів – внутрішніх монологів персонажів. У представників народу вони стислі, лаконічні, побудовані з простих чи складних неускладненої конструкції (з ускладнюючих засобів переважають уточнюючі слова й словосполучення) речень. Це наближає мову персонажів до розмовної, передає відтінки їхніх переживань, почуттів. Ось, наприклад, невеликий внутрішній монолог Мирона Катранника: “Ясно, до чого йде! Чули. Тепер тільки одно – звідси вирватись; біда наша: втішаються нею партійщики, як вовки овечим криком. І неділя пропала – золотозубий обгавкав світ” [1, 145] або “Так би зразу казав – давай весь хліб, бо вб’ємо! – як здобичник. А то крутить змієм і мучить” [143].

Типи внутрішніх монологів героїв у В.Барки виконують різні функції. Назвемо головні з них: 1) монологи, що передають переживання героїв у напружені моменти їх життя; 2) монологи, що виражають ставлення героя до навколишнього світу; 3) монологи, що показують, як герої реагують на ті чи інші явища життя, як осмислюють їх, з’ясовуючи різні життєві питання.

Монологи першого типу, як правило, означають беззвучну мову, що виникає в той момент, коли персонажі що-небудь пригадують зі свого життя або розмірковують над складними питаннями буття.

У романах “Рай”, “Жовтий князь” В.Барки зустрічаються монологи, що виражають ставлення героїв до навколишньої дійсності, - власне пряма мова персонажів. У цих монологах думки й почуття героїв відтворені в загальноприйнятих формах. Наведемо декілька прикладів. Роман “Жовтий князь”, Катранник: “Нехай я пропаду, - а чим сім’я винна? І до кого вдатися? Чого з ненашої столиці лізуть, сиділи б дома... ну, частину бери, і нам зостав; так куди там! Весь хліб дай, а сам згинь. Ми ж не лізем до них. От, пішли б по Москві і в хату цього гризуна – теж, і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди, - все, все. А тепер спухніть з голоду! Не йдем же. Коли б і могли, не підем. Ох, мордуйся під його грозьбою! Чи мати в церкві достоять? – боятимуться, що я тут загрузну в лихо. Трохи лишилося харчів для дітей, - віддаси, тоді їм смерть і нам з ними. Ці ж супостати: давай! – виходить, просто хочать повбивати. Десь діти, на сонці, як жайворонята, ждуть, чи тато вирветься з напасти. Бідні! – хто пожаліє, як нас не буде” [193]. Або “Рай”, Бурма: “...чудно, чудно; я говорю про важливі речі, а Сороконожков заважає... однак, видно, що всі цікавляться; недарма ж перед зборами Астряб казав, що треба виступити, бо розбиратимуть принципову справу і мої думки внесуть ясність, нададуть зборам філософського характеру; багато студентів питалося, чи я говоритиму, – якщо Астряб так звертався, то напевно, мав підставу; він поважний студент, хоч цього разу повуркаганському оглядався, рвучи якийсь, ніби крадений, друкований аркуш і кидаючи в урну. Я міг би виступити восьмим з черги, так і хотів зробити, ждав, поки скінчить сьомий оратор, а довга мовчанка спокусила; надалі буду послідовний” [2, 229].

За своєю структурною складністю відзначаються також монологи, що показують, як герої роману реагують на ті чи інші явища життя, як осмислюють їх, з'ясовуючи для себе різні життєві питання. Часто за їх допомогою розкривається боротьба мотивів у душі героя. У таких монологах виявляється зіткнення у свідомості персонажа доказів “за” і “проти”, що супроводжується авторським психологічним підтекстом. З цієї точки зору показовими є такі внутрішні монологи: “Дивився безвиразно він... а в мить аж: сіпнувся і втопив погляд у жовтий колір пшениці! ось – хліб, через хвилину можна взяти, тільки скажи, чаша де. Скоро ж смуток прийшов і обкинув думки з гіркотою: “...щоб так, за це зерно – пропадати? А тоді куди? Від неба кара буде, мені і дітям... і хто виживе в селі, плоне і проклене Катранників; місця собі не знайду, краще вмерти” (роман “Жовтий князь”, Катранник) [2, 200].

Або “...То ж наш хліб і самі повинні взяти, коли з дітьми гинемо. Кому сказати про млин? Пощастить, дякуватимуть, а ні – проклянуть. Гляди, зістався в родині батько: держить при житті дітей і жінок; пропав він – сім'я теж, себто: я вб'ю їх. Ні, піду сам, а другим хай скажуть ті, що пізній збір надумали і вранці видний – для розстрілів. Вночі півсонну сторожу легше обпастити і ховатися з ношею легше. Лихо жде, але йти треба...” [202].

У романі “Рай” дід-Полуниця: “... Куди ж дівся торбешник, провалився крізь землю, чи що... їй – Богу, це не просто собі! А скажи де-небудь, зразу посадять, пришиють і посадять, а сусіди махнуть рукою в дворі: е-е, такий самий безклепок, як став професор, його побратим, той теж ману бачить... – мертвяк з виразкою страшною на горлі, приходить, переказує, що за світом діється. Промовчу про жебрака, сам собі знатиму; це, може старець, посланий: думай, що до чого!” [2, 35].

Окреслені три типи внутрішніх монологів героїв В.Барки розкривають їх справжні почуття, бажання і прагнення. У своїй сукупності внутрішні монологи поряд з іншими художніми засобами постають як важливі чинники розкриття рис характеру героїв.

Г.Винокур зауважує, що “монологічна репліка, на відміну від діалогічної, звернена не назовні, а всередину, тобто мовець адресує її не стільки партнерам, скільки самому собі і в зв'язку з цим не обов'язково розраховує на словесну реакцію партнерів... Монолог, у більшій чи меншій мірі, але завжди прагне вийти за безпосередні тематичні межі розмови, захоплюючи більш широкий зміст, ніж той вузький і досить необхідний, яким задовольняється обмін реплік у діалозі” [3, 51].

Відтворюючи психологічно напружені ситуації, передаючи гостре зіткнення протилежних думок, переживань, роздумів, письменник уважний до діалогу, підпорядковує вирішенню художніх завдань різноманітні стилістичні форми експресивної мови.

Діалог, як відомо, є формою мовлення, для якої характерна зміна висловлювань двох або кількох (полілог) мовців і безпосередній зв'язок із ситуацією.

У діалогічному ланцюжку виділяються його складові – діалогічні єдності. Діалогічна єдність – це відрізок мовлення, що об'єднується й виділяється ритмомелодично, фонетично, синтаксично, фразеологічно тощо.

Найбільш поширеними різновидами прагматичної структури діалогічної єдності як діалогічного інтегративного висловлювання є репліка-питання і репліка-відповідь (П-В); репліка-спонукання і репліка-відповідь (С-В). Обидва різновиди характеризуються особистісною орієнтованістю. У тканині Барчиних текстів відіграють роль обидва різновиди діалогічних єдностей.

Василь Барка, створюючи гострий, динамічний діалог, розкриває політичну та ідеологічну основу взаємовідносин співбесідників, їх справжній погляд на дійсність у відповідності з типовими рисами і особливостями персонажів. Із їх реплік чітко визначається народна точка зору на певні життєві явища. Наприклад, з роману “Рай”:

“– Ви думали, політика – тільки розмови та папери? – глузує Серпокрил.

– А ви думали, політика – тільки шибениці та спалені села, та німці замість козаків?

– Звідки ви знаєте, що я думаю?

– Мені “Тюльпан” розкажує, він розумніший, ніж політики, що пнуться на кін, і ніж волоцюги, що ждуть: при німцях наступить благодать... Чорта з два!..

– Подождіть, після Європи і нас притиснуть шибеницями; тоді почнемо крутитись. Я готуюся до найгірших можливостей.

– Притиснуть, та не вас! Ви – прудкий; хто вас придержить?.. Ви – як дзига; кружиться, кружиться; ниряє, виринає...” [95].

Діалог за своєю семантикою визначається не лише значенням слів, жестів, міміки, але й обставинами. У межах однієї репліки її смислове навантаження здебільшого змінюється в залежності від зміни характеру звернень персонажа.

У мові негативних персонажів (Отроходін) переважають важкі складні синтаксичні конструкції, до них звертається автор при описуванні світу партійців. Наприклад: “Вгорі – означає в столиці, в апараті; так життя в дійсному сенсі: з багатством змісту, а передусім без сонності “низу”, де загрузли в побут, як тварини! – сорокоградусна, котлети з мухами, сімейні зради, духовна порожнеча і нудьга! Нудьга, хоч повіся” [152] або “Під тканинами партійного почування Отроходін мав звичку, що виявлялася з механічною постійністю, хоч і свідомо: при кожній зустрічі з людиною, що заважає або нелюба негайно ставити її на підозрі, включившись з кількома, собі відповідними, в першу модель, чи зразок домовленості” [178]. Вживанням таких синтаксичних конструкцій Барка намагається розкрити відірваність, чужість партійців народу з його простою, зрозумілою, мелодійною мовою.

М.Бахтін справедливо вважав однією з особливостей мови роману те, що “вона не лише відображає, але й сама служить предметом відображення” [4, 453].

Отже, синтаксис роману дуже складний, насичений відокремленими членами речення, вставними і вставленими конструкціями. У творі переважають складні речення та складні синтаксичні конструкції, які допомагають авторові підкреслити негативне чи позитивне ставлення до персонажів роману та їх дій, оточення, передати всю гаму почуттів, які опановують ними, передати містичну, тривожну атмосферу твору. Необхідно зауважити, що з’ясування мовної специфіки текстів може бути продовженим у річищі порівняльного аналізу ліричних та епічних творів Василя Барки.

Література

1. **Барка В.** Жовтий князь: Роман. – К., 1997. Далі, посилаючись на це джерело, в дужках зазначаємо сторінку. 2. **Барка В.** Рай: Роман. – Нью-Йорк, 1953. 3. **Винокур Г.О.** “Горе от ума” как памятник русской художественной речи // Ученые записки МГУ. – Вып. 128. – 1948. 4. **Бахтин М.** Эстетика словесного творчества. – М., 1986.

This article is devoted to the investigation of dialogue and monologue functions in the prose of Vasiliy Barka. I stress the significance of these functions for the discription of characters of Barka – creator.

Література

УДК 82.0’01/06 : 801.61

Б.В.Назаров

ОБ’ЄКТ І СТРУКТУРА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПОЕТИКИ

Актуальність цієї статті зумовлюється необхідністю дослідження як поетики, а також потребою визначитися з трактуванням „індивідуальна поетика” й з тими складовими компонентами, які в сукупності повинні характеризувати поетику конкретного автора.

Останнім часом з’явилась низка робіт, які досліджують поетику творчості багатьох письменників, зокрема це роботи Г.Клочака „Душа моя сонця намріяла...” (Поетика „Сонячних кларнетів” П.Тичини (К., 1986), Л.Ромашенко „Проблеми поетики прози О.Гончара” (Черкаси, 1992), О.Стадніченко „Творчість Петра Ребра в контексті розвитку української літератури 50-90-х рр. ХХ ст.” (Запоріжжя, 1999), Л.Чернявської „Творчість О.Ольжича. Проблема поетики” (Запоріжжя, 2000). Ці дослідження характеризуються нетрадиційним, сучасним прочитанням літературної спадщини. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, однастайності у визначенні понять „поетика” та „індивідуальна поетика” немає.

Метою нашої роботи є спроба визначитися в змісті понять „поетика” та „індивідуальна поетика”, проаналізувавши шлях їх розвитку. Це тим більш потрібно, зважаючи на те що ці терміни трактувалися й трактуються неоднозначно.

Л.Тимофєєв указує на три історично послідовні розуміння поняття „поетика”: 1) взагалі „теорія літератури”; 2) вужче й поширеніше значення – розділ теорії літератури, який вивчає стилістику, сюжеттику, віршування й т. ін.; 3) цей термін застосовують до вивчення художніх особливостей письменника, жанру, методу, епохи й т. ін. [1, 139-140].

Перше значення терміна бере свій родовід з античності, з трактатів Аристотеля, який поетикою називав учення про художню літературу взагалі (поетика – з грецької поетичне мистецтво). Таке значення зберігалось за цим терміном і в Середні віки та епоху Відродження. Оскільки поняття краси вважалося абсолютним і був відсутнім історичний підхід до явищ літератури, то „Поетики” цього періоду починають набувати нормативного характеру, з описів художньої форми літературного твору вони все більше перетворюються в приписи щодо художньої творчості. Апогею ця нормативність досягає в літературознавчих концепціях класицистів. В основному поетика класицизму – це вчення про жанри, їх своєрідність. Саме з цього періоду поетика жанрів займає помітне місце в системі загальної поетики.

XIX століття позбавляє поетику нормативного характеру, вона знову стає описовою, хоча не виходить за межі форми. З цього часу термін „поетика” набуває другого значення, на яке вказував Л.Тимофєєв. Велика увага в поетиці починає приділятися вивченню композиції та сюжету літературного твору. Новий крок у літературознавстві робить О.Веселовський, родоначальник історичної поетики, який основою свого бачення специфіки літературної творчості вважав дослідження еволюції поетичних форм різних рівнів, від мотивів і жанрів до окремих видів тропів [2].

Нове життя в термін „поетика” вдихнули представники формальної школи, які повністю ігнорували зміст літературного твору й наголошували на необхідності вивчати, досліджувати лише його форму. У формалістів поетика набуває звуженого розуміння, на їх думку, вона повинна розглядати мову твору в її поетичній функції. Фактично ставився знак рівності між поетикою і стилістикою, з одного боку, та між теорією літератури і поетикою, з іншого [3 – 5 та ін.].

Після розгрому формалістів згасає зацікавлення поетикою, яке, однак, швидко зростає з 50-их років до нашого часу. З’являється низка робіт російських та українських учених, присвячених загальним чи конкретним проблемам цього розділу літературознавства [6 – 15 та ін.]. Одностайності в трактуванні цього терміна досі немає, він перебуває в процесі активного становлення. Правда, деякі українські дослідники вважали, що ясності в цій проблемі вже вдалося досягти: „...Треба зауважити, що такий підхід до вивчення художності став можливим і

актуальним саме зараз, коли склалося сучасне розуміння поняття „поетика”...” [14, 86]. Але через три роки в Л.Тимофєєва читаємо: „На даний час все ж не можна сказати, що термін „поетика” цілком усталився, і в критичних роботах він зустрічається в різноманітних значеннях...” [1, 140]. Та й Г.Клочек у новій програмі з теорії літератури погодився, що навіть принципової визначеності в цьому питанні ще немає [16, 27-28].

Власне визначення поетики дав М.Храпченко: „Вважаю, що поетику можна охарактеризувати як наукову дисципліну, яка вивчає способи й засоби художнього перетворення, образного розкриття життя. При такому розумінні предмета поетики в коло основних явищ, які вивчаються нею, входять різноманітні сторони й властивості образного освоєння світу, у тому числі й художній метод. У загальному плані сюди включається й вивчення стилів” [13, 399]. Повного переліку, що ж іще входить у склад поетики, літературознавець не дає, однак важливим є те, що М.Храпченко, а слідом за ним й інші дослідники, у тому числі й українські, наголосили на необхідності системного вивчення поетики.

Більш-менш чітко визначити обсяг і структуру поетики як розділу науки про літературу спробував Г.Поспелов: „...для того, щоб розглядати окремі твори з точки зору національних і епохальних особливостей літературного розвитку, щоб з'ясувати й оцінити ідейно-художні достоїнства творів, необхідна складна система понять про різноманітні сторони й елементи змісту й форми окремих творів.

Які сторони треба вирізняти в змісті художнього твору як засіб відтворення їх змісту; як вони побудовані? Що таке, наприклад, сюжет твору й конфлікти, які розглядаються в ньому? Що таке словесна організація твору і якими є її сторони? Якою буває побудова твору в цілому, його композиція? Як пов'язані між собою різні сторони змісту й форми? На всі ці й подібні запитання дає відповіді ще один розділ теорії літератури – учення про сторони й елементи організації окремого художнього твору. Його інколи називають „поетикою” [16, 24]. Як бачимо, Г.Поспелов теж акцентує увагу на системності поетики. До її складу він зараховує вивчення не тільки формальних, але й змістових сторін літературного твору. Правда, немає чіткого розмежування між літературним твором взагалі й конкретним літературними творами.

Провести подібне розмежування спробували автори „Літературного енциклопедического словаря”, зокрема автор статті „Поетика” М.Гаспаров. Він розділяє поетику на історичну, загальну і часткову, чи індивідуальну. Загальна поетика – теоретична, чи систематична, „макропоетика”. Індивідуальна – „мікропоетика”, власне описова. У загальній поетиці виділяються три взаємопов'язані галузі, що вивчають „власне звукову, словесну й образну будову тексту; мета загальної поетики – скласти повний систематизований репертуар прийомів (естетично дійових елементів), що охоплюють усі ці три галузі”. А далі вказується конкретний обсяг кожної з цих трьох галузей:

„У звуковій будові твору вивчається фоніка й ритміка, а стосовно вірша – також метрика й строфіка... У словесній будові вивчаються особливості лексики, морфології й синтаксису твору... В образній будові твору вивчаються образи (персонажі й предмети), мотиви (дії й вчинки), сюжети (зв'язні сукупності подій)...” [17, 295].

Індивідуальна поетика застосовує всі три перераховані галузі загальної поетики до опису окремого твору, творчості одного певного автора, літературного напрямку, жанру, епохи тощо. Але тут надзвичайно важливою стає композиція твору чи творів: фонічна, метрична, стилістична, образно-сюжетна і загальна, яка об'єднує всі попередні. М.Гаспаров зводить звукову, словесну й образну побудову твору в їх композиційних взаємозв'язках до двох кінцевих понять: „образ світу” з його хронотопом і „образ автора”, які при взаємодії дають „погляд”, „точку зору”, що у свою чергу визначає „все основне в структурі твору” [17, 295-296].

Спектр дії індивідуальної поетики надзвичайно широкий – „від тематичного й ідейного задуму до остаточного словесного оформлення” [17, 296]. Але практично дати такий вичерпний опис творчості письменника неможливо. Об'єктом досліджень такого типу стають найбільш характерні, специфічні риси поетики твору, творчості одного письменника, напрямку, епохи тощо з прагненням досягти найбільшої повноти, але яка ніколи не може бути принципово досяжною.

Ми не будемо дотримуватися позиції, яку відстоює Ф.Кодак, стверджуючи, що системний характер поетики передбачає сувору ієрархію рівнів. Системний підхід до твору викликаний самою системністю художнього твору. Через кожен компонент твору в його взаємозв'язках з іншими компонентами можна йти до осягнення всієї системи, цілісності витвору мистецтва, але не можна стверджувати, що одні компоненти твору важливіші, суттєвіші від інших.

Можна, очевидно, вести мову про системотворчі фактори в поезиці. Г.Клочек, на відміну від Ф.Кодака, вважає що їх декілька, а не один. Велику кількість таких факторів передбачає й точка зору М.Гаспарова як взаємодія „образу світу” й „образу автора”. Отже, кожен з „рівнів” поетики твору чи творчості рівноправний і тісно пов'язаний з іншими „рівнями”, і тільки з метою послідовності опису більш прийнятним буде рух від звукової до образної побудови твору чи навпаки, тобто від найменших знаків системи чи від найбільших до найменших.

Література

1. **Література:** Справочные материалы / Под общ. ред. С.Тураева. – М., 1989.
2. **Веселовский А.** Историческая поэтика. – М., 1989.
3. **Шкловский Б.** Воскрешение слова. – П., 1914.
4. **Тынянов Ю.** Проблемы стихотворного языка. – Л., 1924.
5. **Ейхенбаум Б.** Теорія формального методу // Червоний шлях. – 1926. – Кн. 7 – 8.
6. **Виноградов В.** О языке художественной литературы. – М., 1959.

7. **Виноградов В.** Проблема авторства и теория стилей. – М., 1961.
8. **Виноградов В.** Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
9. **Лихачев Д.** Поэтика древнерусской литературы. – Л., 1979.
10. **Соколов А.** Теория стилей. – М., 1967.
11. **Чичерин А.** Идеи и стиль. – М., 1968.
12. **Фридендер Г.** Поэтика русского реализма. – Л., 1971.
13. **Храпченко М.** Поэтика, стилистика, теория литературы // Художественное творчество, действительность, человек. – М., 1982.
14. **Клочек Г.** „Душа моя сонця намріяла...”: Поетика „Сонячних кларнетів” Павла Тичини. – К., 1986.
15. **Кодак Ф.** Поетика як система. – К., 1988.
16. **Введение** в литературоведение / Под ред. Г.Поспелова. – М., 1986.
17. **Литературный** энциклопедический словарь. – М., 1987.

The characteristics of the object and the structure of individual poetics, as well as the definition of this term with its multi-meaning interpretation is given in the article.

УДК: 821. 161. 2 С – 3.09

М.В.Стасик

ПОБУТОВИЙ ВИЯВ У ТВОРАХ У.САМЧУКА

Проблема відображення реальності в художньому тексті є неоднозначною, а тому актуальною для сучасного літературознавства. Особливим аспектом в аналізі цього питання є дослідження функціонування побутової конкретики в художньому творі.

Досліджуючи творчість У.Самчука, лише деякі літературознавці звернули увагу на особливості функціонування побутової конкретики в його творах, зокрема С.Пінчук [1], Ю.Безхутрий [2], Ю.Мариненко [3]. Проте, на нашу думку, акцент цих досліджень не дозволив докладно й повно розкрити це питання.

Метою нашого дослідження є спроба визначення місця, ролі та функцій побутової конкретики у творах У.Самчука, що дозволить внести деякі уточнення в інтерпретацію його творів.

Письменник, заглиблюючись у життя свого народу, намагався подати події з їх корінням, окреслити національне буття, розуміння якого в нього було багатограним. Звертаючись до тих чи інших фольклорних та етнографічних джерел, Улас Самчук художньо досліджує все нові й нові грані людських характерів у їх тісних і багатограних зв'язках з навколишнім світом, у всій складності й суперечностях процесу їх становлення й розвитку, створюючи концепцію національного буття українського народу.

Побутова конкретика відіграє важливу роль у прозі У.Самчука. Її наявність спостерігаємо практично в усіх його творах. Найбільш виражено вона представляється у „Волині”, „Морозовому хуторі”, менше – у „Чого не гоїть огонь”.

Широке чи незначне використання митцем побутової конкретики залежало від багатьох обставин: художнього матеріалу, до якого він звертався; особливостей художнього простору, на якому розгортаються події; „природи” персонажів; а також від жанрової своєрідності твору.

Багато сторінок „Волині”, „Морозового хутора”, „Гори говорять!”, „Марії” відведено неквапливому, детальному опису дореволюційного життя селян (у „Волині” – це вся перша частина). Розпочинаючи романи з такої експозиції, автор, напевне, міг легше „взяти розгін” для здійснення свого задуму. У.Самчук повідомляє читачеві подробиці біографії персонажів і створює певну концепцію дійсності, дає можливість характерам героїв проявити себе в незначних обставинах. Письменник знаходить, що сказати про людину, не вводячи її в гострі, драматичні ситуації.

Митець полюбить довгі, докладні описи, позначені численними деталями побутового життя. Але ця стильова риса, попри те, що уповільнює темп оповіді, водночас наповнює її якимось особливим ароматом, надає неповторного й такого потрібного для відтворення атмосфери життя колориту. Таке зображення зумовлює й ритм оповіді, спокійний, неквапливий: „На кухні старанно розложені бляхи, ринки, пекачі... Омелянчиха показує чудеса організаторського мистецтва. Її армія дівчат творить суцільний, діловий організм. Звідкись приходять кошики яєць, відра молока, горшки сметани, брили масла, кошики картоплі, моркви, капусти. Все це приходить само собою і розділяється, перепарується, вкладається, смажиться, вариться, заливається, розливається...” [4, 183].

Ця та інші численні картини-описи, розкидані на сторінках його романів, дають можливість письменникові досягти ефекту барвистості й „справжності” зображуваного життя, створюючи в читача ілюзію документальності оповіді.

Побут у романістиці Уласа Самчука та й взагалі в усій його творчості не є простим описом обставин повсякденного буття героїв, він є передовсім предметним вираженням їх свідомості, яка сформувалася на народних традиціях, звичаях та обрядах у ході тривалого історичного розвитку. При тому побут стає джерелом інформації, яка спонукає реципієнта до розуміння того, як герої осмислюють своє місце в суспільстві, власну долю в нерозривному зв’язку з долею рідного краю.

Істотні грані народного побутового світогляду виявляються в ставленні до землі й праці. Для селянина земля – це надія, добро, життя. Скільки істинної поезії у прив’язаності селянина до землі: „Як не йти у таку годину в поле? Як не любити його? Скільки тих колосків... Боже, скільки їх тут!.. Більше, ніж зір у небі... І хто дав їм життя? Он іде Корній з твердим поглядом і шорсткою долонею. Це він сів зерно. Це він...” [5, 85-86].

Любов до землі виховується з малих літ, тому немає нічого більш гріховного, страшного, як погано ставитися до неї, до праці на ній: „Все-

таки ще вирвав шматок землі з нероботящих рук і передав у роботящі. Це йому (Матвієві – М.С.) не первина. Вирвав її на своєму життєвому досвіді, але не задурно. Своїм потом, працею й золотом... Не хотів би інакше. Хотів, щоб було то його за всіма правилами..." [6, 180-181].

Деякі розділи його творів можуть розчарувати читача своїм розлогим побутовізмом. Він буквально приземлює їх. Д.Донцов навіть вважає, що, зокрема, „Ост” – це „гімн на честь черевоугодництва і жуячих щелепів” [7, 112]. А.Грицай та Л.Луців називають „Ост” „романом про святки на Україні... і трохи про революцію” [8, 6].

Прозаїк показав дійсність наближеною до реальних подій. Побачивши зображення свята, критики не помітили, що яскрава картина подій історичного масштабу проглядається досить виразно, як своєрідне буттєве тло. У контексті всього авторського задуму картини сповненого достатку, святкування та розваг хутірного життя зовсім не видаються зайвими.

Зображення святкування під час важливих історичних подій має, як зазначає С.Пінчук, символічне значення. „Перед читачем постає остання фаза буття України як землі, що спливає медом та молоком. Мине якийсь десяток років і людям цієї землі доведеться пухнути і вмирати з голоду. Колізії роману „Морозів хутір” сприймаються як бенкет напередодні великої історичної трагедії” [1, 11].

Самчукові близький цей світ, зображує він працю на землі, весільний обряд чи святкові столи, – усюди проявляється його вміння бачити й передати поезію народного побуту, красу традиції.

Небагато було письменників, у яких з такою очевидністю, як в У.Самчука, проявилось б прагнення до епічної повноти деталізації і які так детально відтворили б реальну обстановку, серед якої живуть їх герої.

Виникає враження, що У.Самчук деколи демонстративно ізолює своїх героїв від впливу історії. Особливо це відчутно в „Морозовому хуторі”. Однак опис на перший погляд незначних деталей, подій стає важливим, коли протиставляється в наступних розділах „новому” стану речей.

Процес самовиявлення Самчукового героя полягає не в кривавих бунтах, а у творчій господарській ініціативі, високій духовності. Не кожен з його героїв є багатим. Якщо Григор Мороз („Морозів хутір”) дійсно уособлює символ заможності, де „всього так повно” [4, 96], то в Матвія Довбенка з „Волині” ситуація дещо інша. Однак герой сам свідомо обирає такий шлях, бо вважає, що саме він дасть можливість „вбитись в люди”. Письменник не романтизує селянське життя, адже „ростуть діти самотні... Ростуть далеко від людей, нелюдяні, соромливі. Зате не знають вони ні лайок поганих, ні божби” [9, 103]. Убогість, злиденність компенсується розкішшю незайманої природи та внутрішньою гармонією.

Із особливою симпатією зображує письменник картини благополуччя своїх героїв. Разом з ними його переповнює радість за колосисті лани, рясні сади. На перший погляд, виснажлива праця, безгрошів'я, нестатки пригнічують героя. Однак У.Самчук, як відомо, ніколи не поетизував бідність. У кожному з його творів панує оптимістичний настрій. Атмосфера душевної рівноваги, що панує в більшості з його творів, забезпечується відчуттям віри, що в упорядкованому, зрозумілому світі можна завжди чогось досягти. Тут завжди є перспектива розвитку. У цьому випадку можна говорити про новаторство письменника. „На протигагу усталеній традиції класичної української літератури, – пише С.Пінчук, – У.Самчук змальовує, нітрохи не ідеалізуючи, тяжку селянську працю, не як нестерпну каторгу задля наживи багатіїв, а як засіб особистого (поки що не національного) самоутвердження в цій праці як форму вияву свого людського обличчя й соціального престижу” [1, 8]. У цьому можна легко переконатися, простеживши життєвий шлях персонажів. Ось, наприклад, Корній Перепутько з „Марії”: безземельний селянин виростає в господаря; такий же шлях проходить Микита Шабелян („Кулак”), а Лев Бойчук („Кулак”) стає навіть промисловцем. Завдяки праці на власному ґрунті стають господарями Матвій Довбенко („Волинь”) та Григор Мороз („Морозів хутір”) тощо. Як бачимо, Самчукові герої – це сучасники Андрія Волика та Хоми Гудзя („Fata morgana”, М.Коцюбинського). Однак ми їх не бачимо серед тих, хто відбирає в поміщиків землю. Письменник впевнений, що такий шлях до добра не приведе: „На весну мають ділити панські землі. Матвій заявив, що він у тім “некомпетентний”. Хай, хто хоче, бере, а він на дароване не ласує. Він на своєму прожив, дітей своїх хлібом вигодував, хотілося б на своєму і кості зложити” [9, 491]. Іншого шляху герої У.Самчука не знають і не хочуть знати.

Головне завдання письменника полягало не в повному відтворенні минулого, а в тому, щоб засобами контрасту, зображуючи побутові деталі, якомога різкіше дати відчутти читачеві виразки сучасного життя. Показати безправність не тільки господаря, але й усього народу. Порівняймо: „На полях рядами півкопи. Тяжкі зернисті снопи. Край золотий, край праці і хліба... Навколо сонячно і блакитно” [5, 63], і „Над землею морок і затьмарення, не життя і не смерть, глухими відлунками до посірілих міст входить і розглядається голод. [...] Люди зовсім злиняли, стерлись їх обличчя, гасли очі” [5, 198].

Підвищений інтерес У.Самчука в багатьох творах до опису побутових деталей, зумовлений, на наш погляд, не тільки турботою про те, щоб з максимальною повнотою показати середовище існування. Картини побуту набувають суттєвого композиційного значення в епічному творі як „уособлення стану „спокою”, що передує соціальному та національному вибуху”, – зазначає Л.Єршов [10, 267].

Навіть описуючи святковий стіл зі стравами („Морозів хутір”), автор ніби мимоволі нагадує, що через якихось півтора десятка років на

цій землі „меду і молока” почнеться страшний голод, людоїдство, і змушує задуматися: а як це могло статися? Хто в цьому винен? Автор постійно дає можливість читачеві порівнювати, оскільки в „Темноті” опис столу кардинально відмінний. А поки що „у їдальні приготовлено накриття на вісім осіб... На стіл викладено найкращу порцеляну, кришталь, нові серветки, які не вживалися протягом війни” [4, 133].

Самчук свідомо протиставляє побутовий час, у якому розкриваються звичаї, повсякденне життя героїв тощо, історичному часові, і таке протиставлення стає структурною особливістю його творів. „Матвій з Василем возили копи, копиці, орали зяблю. Володько пас товар. Доходили останні тижні літа...”, а одного ранку „зненацька забовхало, і Матвій означив одразу, що стріляють „з орудій” [9, 181].

Звичаї, побут відображають також психічний склад нації. У них закріплений історичний шлях, пройдений народом. Як уже зазначалося вище, у письменника помітне прагнення до постійного аналізу минулого й сучасного. Роздуми письменника є аналітичними, оскільки він досліджує причини появи тих чи інших явищ та їх внутрішню суть. Тому таке велике значення для письменника має опис місця дії, середовища, де живе персонаж. Це визначає переконання людини, її соціальну функцію. Невипадково в „Морозовому хуторі” письменник подає опис господарства Григора Мороза: „На цьому господарстві так всього повно. Стоять вози. Це все робочі потрібні речі з розхристаними легкими колесами, на яких ще видно землю полів. Стоять плуги одно- і двоплугні, скинуті і залишені. Стоять борони і сівалки, і драпачі...” [4, 96].

Скориставшись принципом дихотомії, щоб глибше й переконливіше відтворити суперечливий процес розвитку країни, письменник подає опис колгоспного господарства: „– Проведіть мене по господарстві, – суворо промовив Іван. [...] Пішли через двір у напрямку довгої, мурованої руїни, що її лиш частину було прикрито солом’яною стріхою... Коней „на ліцо” не „оказалось” – на роботі в роз’їздах, стояла лишень одна сухоребра кляча. – Захромала на ногу, – пояснив Матвій. Корови були „на ліцо”, стояли по коліна в гною...” [11, 216].

Отже, пильна увага до побутової сфери обумовлена природною потребою глибше проникнути в душу своїх героїв. Мрія бачити на рідній землі не стероризоване розкуркулюванням, примусовою колективізацією й голодомором село, а квітучі села та хутори, вільну працю вільної особистості спонукали Самчука створити цей концептуально альтернативний реальній дійсності мистецький ідеал життя. Детальне зображення побуту, звичаїв, заглибленість у стихію повсякденності й увага до індивідуальних особливостей героїв не суперечили вимогам епічного жанру, не відволікали від вирішення проблем, передбачених замислом роману про шлях народу та долю людини в епоху світових катаклізмів.

Закономірно, що у своїх творах про проблеми українського села У.Самчук різноманітно й активно використовував конкретику побутових

стосунків життя. Значно меншу роль описи побуту відіграють у творах, де зображаються перипетії війни („Гори говорять!”, „Чого не гоїть огонь”), відтворюються духовні розбіжності в поглядах різних соціальних груп („Юність Василя Шеремети”).

На думку Н.Пашкевича, „реалістично-побутовий стиль прози дуже сприйнятливий і чуттєво реагує на найменшу неточність та приблизність деталі – стосується вона обставин дії чи психологічної сфери” [12, 32]. Тому, звертаючись до матеріалу, не реально пережитого, а існуючого лише в уяві („Темнота”), письменник уже робить ставку не на розлогий опис побутової конкретики, а на гостроту моральної колізії, сюжет. Адже побут, правда повсякденності – тут („Темнота”) уже не завжди його козир. Особливо це стосується опису північних районів Росії, зокрема гулагівських таборів.

Побутовий матеріал, яким письменник насичував свої твори, сприяв відображенню конкретних процесів (психологічних, соціальних), що відбувалися в суспільстві. Твори У.Самчука „запам’ятали” атмосферу й подробиці голоду в українських селах („Марія”), традиції сільського життя та атмосферу міста в тоталітарний період („Темнота”), нюанси виробничих конфліктів („Кулак”, „Темнота”). Побутовий фактаж не був для письменника творчою самоціллю, а вмотивовано пов’язувався із загальною концепцією твору, складав органічну частину цілісної побудови і мав чітко окреслені естетичні функції.

Отже, побут став одним із важливих джерел у творах У.Самчука. Звичаї, родинне життя, речі домашнього вжитку акумулюють у собі дух народу, його характер, норми взаємин між людьми. Морально-етичні, психологічні та соціальні основи суспільного буття виступають як опредмечена свідомість.

Як бачимо, аналіз побутової конкретики у творах У.Самчука відкриває нові грані в інтерпретації його художнього набуtku. Однак висновки, зроблені нами, не вичерпують подальшої перспективи вивчення прози митця. Відкрито широке поле діяльності як у плані вивчення текстів, невідомих сучасному читачеві, так і в плані переосмислення уже вивчених.

Література

1. **Пінчук С.** Жанрові особливості Самчукових романних трилогій // Волинські дороги Уласа Самчука: Збірник. – Рівне, 1993. – С. 4-18.
2. **Безхутрий Ю.** Коні Уласа Самчука // Березіль. – 1996. – № 5-6. – С. 164-179.
3. **Мариненко Ю.** Художній світ Уласа Самчука: Монографія. – Кіровоград, 2000.
4. **Самчук У.** Морозів хутір. – Регенсбург, 1948.
5. **Самчук У.** Марія; Куди тече та річка. – К., 1999.
6. **Самчук У.** Волинь: Роман: У 3 ч. – Т. 2. – К., 1993.
7. **Донцов Д.** Дві літератури нашої доби. – Л., 1991.
8. **Пінчук С.** Улас Самчук (1905-1987) // Літературна Україна. – 1991. – № 3. – 17 січня. – С. 6.
9. **Самчук У.** Волинь: Роман: У 3 ч. – Т. 1. – К., 1993.
10. **Ершов Л.** Русский советский

роман (Национальные традиции и новаторство). – Л., 1967.
11. **Самчук У.** Темнота. – Нью-Йорк, 1957. 12. **Пашкевич Н.** На
эпическом направлении. Подвиг народа в белорусском романе. – М.,
1969.

The article attempts to define the place, the role and the esthetic function conditions concrete U.Samchuk's novels. Writer's innovation was found out in the creation of art figure.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абрамічева Олена Миколаївна – аспірантка кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Агошкова Надія Володимирівна – аспірантка кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.

Барилова Галина Кіндратівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Бибик Світлана Павлівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Грицанова Інеса Володимирівна – викладач кафедри англійської філології, здобувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Дворянкін Віктор Олександрович – старший викладач кафедри української філології Маріупольського державного гуманітарного університету.

Должикова Тетяна Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Жирик Ольга Анатоліївна – аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка.

Коломієць Ольга Миколаївна – аспірантка кафедри української мови факультету української філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету.

Лазаренко Олена Олександрівна – аспірантка кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету.

Лесовець Неля Миколаївна – асистент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Лисицька Олена Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Малюк Ольга Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Маслова Тетяна Станіславівна – магістрантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Моранькова Оксана Віталіївна – асистент кафедри філологічних

дисциплін Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Мрочко Володимир Іванович – аспірант кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету.

Назаров Борис Васильович – кандидат філологічних наук, асистент кафедри українознавства Запорізького національного університету.

Найрулін Анатолій Олександрович – асистент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Ніколаєнко Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Ніконова Віра Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету міжнародної комунікації Дніпропетровського університету економіки та права.

Овчаренко Вадим Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури Слов'янського державного педагогічного університету.

Пилипенко Ростислав Євгенович – асистент кафедри германської філології Інституту філології Київського університету імені Тараса Шевченка

Пірог Інна Іванівна – викладач кафедри іноземних мов Кременчуцького державного політехнічного університету, аспірантка кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету.

Пушко Віра Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філологічних дисциплін Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Реутська Євгенія Миколаївна – асистент кафедри іноземних мов Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Рудь Світлана Михайлівна – асистент кафедри філологічних дисциплін Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Сімонок Валентина Петрівна – доктор філологічних наук, професор, завкафедри іноземних мов № 1 Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

Скоробагатько Наталія Олександрівна – здобувач кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Скорофатова Анна Олександрівна – аспірантка кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Стасик Микола Васильович – асистент кафедри українознавства

Запорізького національного університету.

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка.

Сухорольська Стефанія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Львівського національного університету ім. І.Франка.

Сюта Галина Мирославівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

Ужченко Віктор Дмитрович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Ульшина Олена Миколаївна – аспірантка кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Федоренко Ольга Ігорівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри англійської філології Львівського національного університету ім. І.Франка.

Федотова Наталія Михайлівна – асистент кафедри філологічних дисциплін Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Франко Оксана Богданівна – старший викладач кафедри німецької мови і перекладу, заступник декана факультету перекладачів Київського національного лінгвістичного університету.

Черевко Ірина Володимирівна – аспірантка відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Черкашин Сергій Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1 Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого

Шевченко Наталія Олександрівна магістрант кафедри української мови факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Школяренко Віра Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики романо-германських мов Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Шутова Лілія Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Яновська Ганна Володимирівна – аспірантка кафедри загального та прикладного мовознавства Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

Янюк Ярина Миколаївна – студентка III курсу Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.